PIERWSZE DZIESIĘCIOLECIE GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO

TOM III

ORGANIZACJA I TECHNIKA OPRACOWANIA PIERWSZEGO POLSKIEGO SPISU POWSZECHNEGO Z 30 WRZEŚNIA 1921 ROKU

ZESZYT 1.

WARSZAWA 1930

NAKŁADEM GŁÓWNEGO URZĘDU STATYSTYCZNEGO
PUBLICATION DE L'OFFICE CENTRAL DE STATISTIQUE

TREŚĆ — SOMMAIRE

DR. RAJMUND BUŁAWSKI

Organizacja i technika opracowania pierwszego polskiego spisu powszechnego z 30 września 1921 roku

WSTĘP

Technika opracowań statystycznych jest w literaturze statystycznej dość często omawiana. Każdy autor podręcznika statystycznego uważa sobie za obowiązek poświęcić im część swych wywodów. Jednak rzadko spotkamy publikację, którąby poza ogólnikowym opisem poszczególnych systemów technicznych, wykazaniem ich korzystnych i ujemnych stron i ewentualnie też poza omówieniem ogólnych warunków, w których dany system może znaleźć zastosowanie, zawierała jakieś bardziej szczegółowe wskazówki, któreby się mogły przydać przy praktycznej organizacji opracowań statystycznych. Każda nowa instytucja, przystępująca do badań statystycznych, zakrojonych na szerszą skalę, musi rozpoczynać od początku, drogo opłacając nabyte doświadczenia. Mimo że tak powszechnie jest dziś stosowany w urzędach statystycznych system maszynowy, niema np. dotychczas w literaturze naukowej publikacji, którąby omawiała sposób pracy na maszynach, którąby uczyła, jak układać kartkę maszynową, tablice robocze, jak budować plan segregacji i tabulacji, jakie są zalety i wady maszyn poszczególnych systemów, w jakim zakresie jest możliwe dziurkowanie kart bez uprzedniego wyznaczania materjałów.

Jednak gorzej jeszcze przedstawia się sprawa, jeśli chodzi o kwestje, związane z organizacją pracy jako takiej. Temi sprawami nie zajmowano się wogóle jeszcze, chociaż nasuwają się one przy każdej pracy masowej i w praktyce w ten czy ów sposób muszą być rozwiązywane, np. przy każdym powszechnym spisie ludności. Daremnie będziemy szukali jakichkolwiek rozważań nad najlepszemi systemami pracy, mogącemi znaleźć zastosowanie przy opracowaniach statystycznych, nad systemami kontroli pracy, nad czynnikami, wpływającemi na wydajność i jakość pracy i sposobami podniesienia tej wydajności i jakości, nad organizacją biura jako całości i poszczególnych jego działów, nad doborem i szkoleniem personelu, nad warunkami zewnętrznemi najodpowiedniejszemi dla pracy (lokal, światło, temperatura i t. p.), nad sposobami kontroli obecności pracowników, nad organizacją archiwum materjałów statystycznych i t. p. A przecież przyzna każdy, kto kiedykolwiek miał do czynienia z dużemi opracowaniami statystycznemi, że są to sprawy pierwszorzędnej wagi, od sposobu rozwiązania których w wysokim stopniu zależy czas trwania jak i koszta całej operacji statystycznej.

W czem należy szukać przyczyny, że dotychczas badań nad organizacją i techniką opracowań statystycznych prawie nie posiadamy? Nie omylę się chyba, tłumacząc zjawisko to tem, że w instytucjach statystycznych, mimo wielkiej ich doniosłości, sprawy te nie znajdowały dotychczas należytej oceny. Dość rozpowszechniony jest jeszcze pogląd, że o kwalifikacjach statystyka świadczy ilość napisanych przez niego rozpraw statystycznych. Praca organizacyjna, chociażby nawet bardzo odpowiedzialna i owocna, jest naogół uważana za pracę pośledniejszego gatunku. To też pozostawia się ją zwykle niższemu personelowi, który chociaż może nieraz nieźle wywiązuje się z powierzonych mu zadań, jednak nie czuje się powołanym do poddawania zastosowanych sposobów pracy krytycznej analizie i utrwalenia w druku poczynionych doświadczeń. Statystycy—naukowcy, jeżeli są zmuszeni czy to na stanowisku kierowniczem, czy więcej wykonawczem, zajmować się

sprawami organizacyjnemi i technicznemi, zazwyczaj traktują tę swoją pracę jako mało pożądaną i śpieszą, aby się od niej jak najszybciej uwolnić i przejść do pracy „więcej“ naukowej, za jaką jest uważana analiza liczb, otrzymanych w wyniku pracy.

Taki stan rzeczy staje się zrozumiałym, jeżeli zważymy, że zagadnienia organizacyjne do niedawna wogóle jeszcze nie były naukowo badane, i że nawet w takiej dziedzinie jak w przemyśle, gdzie od dobrej organizacji zależy bezpośrednio dochodowość przedsiębiorstw, panował dotychczas wszechwładnie empiryzm i tradycjonalizm. Jednak przyznać trzeba, że także instytucje statystyczne mają specjalny interes w tem, aby na zagadnienia organizacyjne i techniczne zwrócić większą uwagę. Toć zadaniem ich jest przedewszystkiem produkcja cyfr statystycznych, a dopiero w drugiej linji naukowa ich eksploatacja. Im więcej dany urząd udoskonali swą technikę, im sprawniejszą będzie jego organizacja, tem większe będą jego zasługi około podniesienia naszej wiedzy statystycznej, tem bogatsze i gruntowniejsze będzie mógł dostarczać opracowania statystyczne.

Technika opracowania dochodzeń statystycznych nie może być wyłącznie rozpatrywana jako środek zewnętrzny, służący do zrealizowania celów, postawionych przez naukę statystyczną; rola jej jest dziś pod wieloma względami współtwórcza. Umożliwiając kombinowanie cech prawie w dowolnej ilości i niebywale przyśpieszając czynność segregacji i tabulacji, pozwala ona na znaczne pogłębienie i rozszerzenie badań statystycznych. Wyzyskanie wszystkich możliwości, jakie daje nowoczesna technika statystyczna, ma więc dla rozwoju naszej wiedzy statystycznej nadzwyczaj doniosłe znaczenie. Nie mniejsze jest znaczenie organizacji, bo zwiększając produkcyjność całego aparatu, zmniejsza ona koszta pracy i tem samem pozwala w ramach posiadanych kredytów urzeczywistnić szerszy program dochodzeń.

Badania nad techniką i organizacją statystyczną jednak nietylko pośrednio mogą oddać duże usługi nauce, także bezpośrednio mogą mieć znaczenie naukowe — coprawda nie dla statystyki, lecz dla gałęzi wiedzy, która teraz dopiero zdobywa sobie prawo obywatelstwa, mianowicie dla t. zw. naukowej organizacji pracy. Jeżeli chodzi o pracę umysłową o charakterze mniej czy więcej zmechanizowanym, niema chyba warsztatu, któryby więcej nadawał się do przeprowadzenia badań w zakresie organizacji pracy jak właśnie biuro statystyczne. Wszystkie warunki w biurze tem tak się układają, że wprowadzenie właściwych naukowej organizacji pracy metod badania, zwłaszcza chronometrażu, nietylko jest możliwe, prawie bez dodatkowych kosztów, lecz ze względu na interes pracy wprost konieczne. Plon, który naukowa organizacja zbierze w biurze statystycznem, może być bardzo obfity, bo prócz prac stałych, których wykonanie odbywa się przez całe lata według raz powziętego planu, spotyka się tu co pewien czas prace jednorazowe, które w stosunkowo krótkim czasie muszą być przeprowadzone od początku do końca, przechodząc wszystkie etapy organizacji. Etapami temi według C h a t e l i e r'a[1] są: 1) postawienie określonego celu, 2) badanie środków i warunków działania, 3) przygotowanie środków działania, uznanych za potrzebne, 4) wykonanie zamierzonej czynności stosownie do powziętego planu, 5) kontrola osiągniętych wyników. Ponieważ prace, o których mowa, zwykle perjodycznie się powtarzają, a nawet, jeżeli się nie powtarzają, są w swym zasadniczym charakterze bardzo do siebie zbliżone, biuro statystyczne, jak żadna inna instytucja, umożliwia wprowadzenie w życie coraz to nowych ulepszeń, jak też stosowanie coraz doskonalszych metod badania wydajności pracy.

Źle zrozumielibyśmy jednak stosunek statystyki do naukowej organizacji pracy, gdybyśmy w statystyce widzieli tylko stronę dającą. Organizacja i technika statystyczna ze swej strony mogą odnieść duże korzyści, przywłaszczając sobie wyniki badań, poczynionych przez naukową organizację pracy w innych gałęziach pracy ludzkiej. Między statystyką a naukową organizacją pracy powinna istnieć stała wymiana doświadczeń, a będzie to niewątpliwie z wielkim pożytkiem tak dla jednej jak i drugiej dziedziny wiedzy[2].

Zadaniem niniejszej pracy nie jest ustalać zasady organizacji i techniki statystycznej

1 Henry Le C h a t e l i e r *Filozofja systemu Taylora*. Tłumaczenie i układ K. Adamieckiego. Warszawa 1926.

2. W niniejszej pracy omawiam tylko technikę i organizację o p r a c o w a n i a dochodzeń statystycznych. Zauważyć jednak należy, że uwagi moje co do konieczności zracjonalizowania pracy odnoszą się w równej mierze do techniki i organizacji p r z e p r o w a d z a n i a dochodzeń statystycznych. Chociaż sprawy, dotyczące przeprowadzania dochodzeń, są w literaturze statystycznej od dawien dawna dość szeroko traktowane, to jednak i w tej dziedzinie naukowa organizacja pracy ma jeszcze bardzo dużo do zrobienia. Ob. artykuł mój pod tyt. *Projekt drugiego polskiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu 1921 r. oraz praktyki zagranicznej*. Kwartalnik Statystyczny 1930 str. 25. Wydaje mi się, że dla rozwoju statystyki byłoby rzeczą niezmiernie ważną, gdyby się z całokształtu wiedzy statystycznej wyodrębniło zagadnienia techniczne i organizacyjne i uczyniło z nich specjalny przedmiot nauczania na wyższych uczelniach, oczywiście w ramach ogólnego nauczania statystycznego.

jako takiej. Pisząc tę pracę, mam na celu wyłącznie utrwalenie doświadczeń, poczynionych przy opracowywaniu pierwszego powszechnego spisu z 1921 roku i ułatwienie opracowania przyszłych podobnych dochodzeń. Dopiero większa liczba takich opisów może służyć za podstawę do wyprowadzenia wniosków o ogólniejszem znaczeniu. Jeżeli w niektórych kwestjach, jak np. w sprawie intensywności pracy, uda mi się już obecnie stwierdzić pewne prawidła, mogące znaleźć szersze zastosowanie, to może to być traktowane tylko jako produkt uboczny. Zasadnicze omawianie organizacji i techniki statystycznej może tem mniej być moim zamiarem, że teorja naukowej organizacji pracy była zupełnie nieznana kierownictwu opracowania spisu 1921 r. i że wszystkie ulepszenia, które z czasem wprowadzono, wynikały nietyle z teoretycznych rozważań, ile z praktycznych potrzeb, podyktowanych t. zw. „zdrowym rozumem". Jeżeli dziś pewne materjały umożliwiają analizowanie niektórych czynników wydajności pracy, to należy mieć na uwadze, że materjały te zostały zebrane wyłącznie w celach ściśle praktycznych, przedewszystkiem w celu uzyskania podstaw do wypłacania pracownikom premji za większą intensywność.

Myśl opisania sposobów opracowania spisu z 1921 r. powstała już po ukończeniu całej pracy. Za podstawę tego opisu musiały więc służyć te materjały, które się zachowały. Ponieważ w związku z trudnościami finansowemi, przeżywanemi przez Państwo w latach 1922—1925, w organizacji Wydziału Spisu Ludności zachodziły kilkakrotnie wielkie zmiany, przeprowadzane zwykle bardzo raptownie, tak np. w końcu 1923 r. w przeciągu kilku tygodni trzeba było zredukować przeszło połowę całego personelu wydziału (ok. 500 pracowników), i w momentach takich, w których zagrożona była całość opracowania spisu, kierownictwo miało ważniejsze obowiązki aniżeli myśleć o zebraniu i porządkowaniu dokumentów sprawozdawczych, nic chyba dziwnego, że część tych dokumentów, nieraz bardzo cennych, zaginęła. To sprawiło, że praca niniejsza jest dość niejednolita w swej budowie. Niektóre działy pracy zostały bardzo szczegółowo omówione, inne pobieżnie.

W całości zachowały się jednak okólniki wewnętrzne, wydawane przez naczelnika Wydziału Spisu Ludności, które zawierały instrukcje pracy i omawiały ważniejsze zmiany w organizacji wydziału. Okólników tych, nie licząc przeszło 150 drobnych zarządzeń, było 178. Obejmują one kilka pokaźnych tomów maszynowego pisma. Pierwsza z tych odezw, nosząca datę 10 listopada 1921 roku, zawierała przepisy formalne, dotyczące sposobu wydawania i przechowywania okólników wewnętrznych.

Te same względy, które spowodowały zaginięcie części materjału sprawozdawczego, wpłynęły też na to, że nie wszystkie zmiany w sposobach pracy zostały utrwalone w okólnikach wewnętrznych. To też musiałem się przy rekonstruowaniu przebiegu pracy w poszczególnych działach wydziału często opierać na znajdowanych tu i owdzie luźnych notatkach, jak też na własnej pamięci i pamięci nielicznych osób, które z olbrzymiego kiedyś personelu Wydziału Spisu Ludności dotychczas pozostały w Głównym Urzędzie Statystycznym.

Zgodnie z tytułem niniejszej pracy zamierzam przedstawić tylko organizację i technikę opracowania. Naukowe metody opracowania pozostawię poza nawiasem moich rozważań, bo zostały już albo zostaną one omówione na innem miejscu[1]. Wyjątkowo tylko poruszam zagadnienia metodyczne tam, gdzie do tego stopnia sprzęgają się z zagadnieniami technicznemi, że trudno je wydzielić. Przy opisie pracy działów kartoteki i tabulacji referatu „Skorowidza Miejscowości", traktuję je z tego względu obszerniej, bo mają one duże znaczenie aktualne, zresztą nie będzie chyba już okazji powrócić do nich.

Ponieważ praca niniejsza ma cele wyraźnie praktyczne, nie ograniczę się do przedstawienia tylko ogólnych zasad organizacji i techniki opracowania spisu, lecz omówię zastosowane sposoby pracy z podaniem wszelkich szczegółów. Każdy organizator wie przecież, że przystępując do jakiejś pracy, nie wystarczy zdawać sobie sprawę z ogólnych sposobów postępowania, których dana praca wymaga, lecz że niezmiernie ważnem jest także ustalić wszystkie szczegóły, służące do skonkretyzowania danego sposobu postępowania. Najsłuszniejsza zasada może okazać się wręcz szkodliwą, jeżeli środki, przy pomocy których zostaje zrealizowana, są nieodpowiednie. Tak np. nie wystarczy zdecydować się na premjowy system płacy jako taki. Skuteczność tego systemu w zu-

1 W poszczególnych tomach Statystyki Polski, poświęconych wynikom spisu z 1921 r. Ob. także R. Buławski *Die erste allgemeine Zählung der Republik Polen vom 30 September 1921* w Allgemeines Statistisches Archiv t. 17 (1927) str. 267—328.

pełności zależy od wysokości płacy zasadniczej i stawek premjowych, które zostają ustalone, jak i od warunków, określających prawo otrzymywania premij.

Plan pracy niniejszej jest następujący. Najpierw omawiam prace wstępne, do których zaliczam odbiór materjałów spisowych, opracowanie wyników tymczasowych i rewizję materjałów, druga część pracy jest poświęcona opracowaniu „Skorowidza Miejscowości“ tak ręcznemu jak maszynowemu; w trzeciej części będzie przedstawione opracowanie wyników spisu, dotyczących ludności, mieszkań i stosunków zawodowych, stanowiące najważniejszą i najtrudniejszą pod każdym względem część zadań Wydziału Spisu Ludności; potem nastąpi opis opracowania statystyki gospodarstw wiejskich i statystyki budynkowej oraz pozostałych drobniejszych dochodzeń, połączonych ze spisem 1921 r. W ostatniej części wreszcie omówię organizację Wydziału Spisu Ludności jako całości i poruszę takie sprawy, jak systemy płac, systemy kontroli, skład personelu, warunki lokalowe, organizację archiwum, straty w czasie pracy, spowodowane niestawianiem się, lub niepunktualnem stawianiem się do pracy i t. d.

CZĘŚĆ I
Prace wstępne

1. Odbiór materjałów spisowych

a. Czas nadesłania materjałów przez władze spisowe

Według § 16 instrukcji władze powiatowe powinny były cały materjał spisowy przesłać Głównemu Urzędowi Statystycznemu najpóźniej do dnia 1 listopada 1921 r. Niestety, tylko bardzo niewielka liczba władz spisowych zastosowała się do tego przepisu. Dokładny pogląd na czas nadesłania materjału przez władze spisowe daje następujące zestawienie:

Tabl. 1. Czas dostarczenia materjałów spisowych
Les dates auxquelles les matériaux de recensement ont été fournis

Województwa — *Départements*	Ogólna liczba władz spisowych — *Nombre total des autorités de recensement*	Z tej liczby nadesłało materjał spisowy do: — *Dont celles ayant fourni les matériaux de recensement jusqu'au* 31 października — *31 octobre*	15 listopada — *novembre*	30 listopada — *novembre*	15 grudnia — *décembre*	31 grudnia — *décembre*	15 stycznia 1922 — *janvier 1922*	31 stycznia 1922 — *janvier 1922*	28 lutego — *28 février*
Liczby bezwzględne — *Chiffres absolus*									
Ogółem — Total	**310**	**8**	**80**	**154**	**197**	**233**	**260**	**290**	**305**
Warszawa	26	1	5	14	20	21	22	25	26
Łódź	26	1	7	14	16	19	24	25	26
Kielce	25	1	15	19	20	25	25	25	25
Lublin	24	1	6	10	14	24	24	24	24
Białystok	19	—	3	3	4	6	8	15	18
Nowogródek	11	—	2	4	6	7	8	9	11
Polesie	9	—	1	4	5	6	7	8	9
Wołyń	9	—	1	5	6	7	8	8	8
Poznań	39	1	19	29	36	36	36	39	39
Pomorze	21	3	16	18	18	19	21	21	21
Śląsk Cieszyński	4	—	3	3	4	4	4	4	4
Kraków	28	—	1	7	10	17	22	25	25
Lwów	32	—	—	4	6	11	17	26	32
Stanisławów	18	—	1	15	17	17	17	17	18
Tarnopol	19	—	—	5	15	14	17	19	19

(dok.— fin)

Województwa — *Départements*	Ogólna liczba władz spisowych *Nombre total des autorités de recensement*	Z tej liczby nadesłało materjał spisowy do: *Dont celles ayant fourni les matériaux de recensement jusqu'au*							
		31 października *31 octobre*	15 listopada *novembre*	30 listopada *novembre*	15 grudnia *décembre*	31 grudnia *décembre*	15 stycznia 1922 *janvier 1922*	31 stycznia 1922 *janvier 1922*	28 lutego *28 février*
	Odsetki — *Proportions*								
Ogółem — Total	100,0	2,6	25,8	49,7	62,9	75,2	83,9	93,6	98,4
Warszawa	100,0	3,8	19,2	53,8	76,9	80,8	84,6	96,2	100,0
Łódź	100,0	3,8	26,9	53,8	61,5	73,1	92,3	96,2	100,0
Kielce	100,0	4,0	60,0	76,0	80,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Lublin	100,0	4,2	25,2	41,7	58,3	100,0	100,0	100,0	100,0
Białystok	100,0	—	15,8	15,8	21,1	31,6	42,1	78,9	94,7
Nowogródek	100,0	—	18,2	36,4	54,5	63,6	72,7	81,8	100,0
Polesie	100,0	—	11,1	44,4	55,6	56,7	77,8	88,9	100,0
Wołyń	100,0	—	11,1	55,6	66,7	77,8	88,9	88,9	88,9
Poznań	100,0	2,6	48,7	74,4	92,3	92,3	92,3	100,0	100,0
Pomorze	100,0	14,3	76,2	85,7	85,7	90,5	100,0	100,0	100,0
Śląsk Cieszyński	100,0	—	75,0	75,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Kraków	100,0	—	3,4	24,1	34,5	58,6	75,9	86,2	86,2
Lwów	100,0	—	—	12,5	18,8	34,4	53,1	81,2	100,0
Stanisławów	100,0	—	5,6	83,3	94,4	94,4	94,4	94,4	100,0
Tarnopol	100,0	—	—	26,3	68,4	73,7	89,5	100,0	100,0

W tablicy podano jako ogólną liczbę władz spisowych cyfrę 310. W rzeczywistości było ich 316. Różnica ta tłumaczy się tem, że nie uwzględniono w tablicy 6 miast, mianowicie: Warszawy, Łodzi, Lwowa, Poznania, Krakowa i Lublina, które za zgodą Głównego Urzędu Statystycznego zatrzymały materjał na dłuższy czas w celu sporządzenia pewnych zestawień, mających znaczenie dla statystyki miejskiej.

Jak widzimy z zestawienia, w terminie oznaczonym w instrukcji, t. j. do 1 listopada 1921 r., dostarczyło materjał tylko 8 władz spisowych. Władze te zasługują na to, by je wymienić. Były to starostwa następujących powiatów: Włoszczowa (25. X), Środa (28. X), Płońsk (29. X), Brzeziny, Starogard, Tczew, Gniew, Węgrów (31. X). Dalsza przesyłka odbyła się w ten sposób, że w listopadzie nadeszła mniej więcej połowa materjału, przyczem czas od 1—15 listopada wykazuje tyleż przesyłek co czas od 15—30 listopada, w grudniu $^1/_4$ część materjału, która także rozkłada się równomiernie na obie części miesiąca, ostatnia część została przesłana dopiero po 31 grudnia. Przeważna ilość przesyłek materjału z ostatniej ćwiartki przyszła w styczniu 1922 r. Piętnaście władz spisowych wywiązało się z obowiązku nadesłania materjału jednak dopiero w lutym, pięć zaś zalegało jeszcze dłużej. Do tych najwięcej opieszałych władz spisowych należały: magistrat m. Wadowic (7. III 22), starostwo powiatu kowelskiego (14. III), magistrat m. Wieliczki (27. III), starostwo powiatu wołkowyskiego (9. V), wreszcie magistrat miasta Gorlic, który przysłał materjał spisowy dopiero w 9 miesięcy po terminie spisu (6. VII 22).

Widzimy więc, że opóźnienia władz spisowych w nadsyłaniu materjału spisowego były bardzo duże. Byłyby one niechybnie jeszcze większe, gdyby nie bardzo energiczna akcja Głównego Urzędu Statystycznego, który nie szczędził przynagleń a w szeregu wypadków nie wahał uciec się do interwencji Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W niektórych powiatach opóźnienia były niewątpliwie usprawiedliwione trudnościami, z jakiemi władze spisowe miały do czynienia przy zbieraniu i kompletowaniu formularzy. Naogół jednak czas nadesłania materjału może być raczej uważany za kryterjum sprawności organizacyjnej władz spisowych oraz urzędów wojewódzkich, którym podlegały. Najlepiej wywiązały się z swych obowiązków dwa woj. zachodnie: poznańskie i pomorskie, oraz Śląsk Cieszyński i woj. kieleckie i stanisławowskie. W tych województwach 75% wszystkich władz spisowych nadesłało swój materjał do 30 listopada 1921 r. Po tych województwach idą woj. warszawskie, łódzkie, wołyńskie, które do dnia 30 listopada załatwiły połowę swych przesyłek. Na trzeciem miejscu należy postawić woj. nowogródzkie, poleskie oraz tarnopolskie, które połowę ma-

terjału dostarczyły do dnia 15 grudnia. Najgorzej zaś prezentują się woj. białostockie oraz—co musi wydawać się bardzo dziwnem--lwowskie i krakowskie. Woj. białostockie i lwowskie zdążyły przysłać do 1 stycznia 1922 r. tylko $^1/_3$ część swego materjału, krakowskie nie wiele więcej niż połowę.

Niezależnie od przyczyn, które spowodowały tak duże opóźnienia, fakt, że terminu oznaczonego w instrukcji dochowało tylko 8 władz spisowych, wskazuje na to, że okres jednomiesięczny, pozostawiony władzom spisowym na zebranie i uporządkowanie materjału, był za krótki i nie liczył się z realnemi możliwościami. W przyszłości trzeba będzie ustalić taki termin przesłania materjałów, by większość władz spisowych mogła go dotrzymać. To wzmocni też bardzo pozycję Głównego Urzędu Statystycznego przy ściąganiu materjałów w stosunku do władz spisowych.

Sama przesyłka materjału odbyła się bez większych przeszkód. Okazało się jednak, że opracowany przez Główny Urząd Statystyczny plan łącznego przewozu materjału z paru powiatów przez jednego delegata w wielu wypadkach nie mógł być zachowany, gdyż część władz spisowych nie dostarczyła na czas ładunku do miejsca oznaczonego w planie. Należy też zanotować fakt kradzieży jednej skrzyni materjału powiatu rawskiego, jaki się zdarzył podczas transportu kolejowego. Już po przeprowadzeniu spisu uzupełniającego w powiecie rawskim, znaleziono część skradzionego materjału zakopaną w ziemi przy stacji Rogów. Inny wypadek zdarzył się z materjałem powiatu stolińskiego, coprawda jeszcze przed wysłaniem do Głównego Urzędu Statystycznego. Tutaj pożar zniszczył część zebranego materjału, tak że w 13 gminach trzeba było przeprowadzić ponowny spis.

b. Sposób dokonywania odbioru

Opiszę teraz krótko procedurę odbioru materjału spisowego w Wydziale Spisu Ludności, która ustaliła się na podstawie zdobytych doświadczeń. Właściwe zorganizowanie odbioru materjału przy spisach powszechnych jest rzeczą bardzo ważną ze względu na wielkie masy przesyłek, gromadzących się na dworcach kolejowych, i pośpiech, z jakim przesyłki te muszą być odbierane, jeżeli się nie ma płacić wysokiego składowego i w ten sposób niepotrzebnemi wydatkami obciążać budżetu spisów.

W myśl „Instrukcji w sprawie opakowania i dostarczenia Głównemu Urzędowi Statystycznemu wypełnionego materjału spisowego" (Nr. III. 33/25), miał on być dostarczany do Warszawy przez specjalnego delegata władzy spisowej, który dozorował ładunku w drodze. Z odpowiedzialności za materjał zwalniało władzę spisową dopiero pokwitowanie odbioru wydane przez Główny Urząd Statystyczny. Materjał miał być nadesłany w drewnianych skrzyniach, nadawanych na bagaż, z wyjątkiem formularzy B, E i F, które należało zapakować w oddzielną paczkę i które delegat miał osobiście wręczyć w Głównym Urzędzie Statystycznym.

W Urzędzie praca odbioru materjału była podzielona między pracownika, przyjmującego delegatów władz spisowych, ekspedjentów i magazyniera. Wszyscy ci urzędnicy wchodzili w skład referatu gospodarczego Wydziału Spisu Ludności.

Do przyjmowania delegatów był wyznaczony specjalny pracownik, któremu delegaci wręczali kwity bagażowe, paczki z formularzami B, E i F, wykazy zawartości skrzyń i ewentualnie inne materjały (sprawozdania, wykazy komisarzy spisowych i t. p.). Po odebraniu przywiezionych dokumentów urzędnik wręczał delegatowi pokwitowanie, na którem wypisywał: numer porządkowy, datę otrzymania materjału, numer kwitu bagażowego, nazwę władzy spisowej, nazwisko delegata, liczbę paczek i skrzyń otrzymanych, oraz ewentualnie uwagi o brakach w materjale spisowym. Jednocześnie urzędnik wpisywał otrzymaną przesyłkę do specjalnej kontrolki według następującego wzoru:

L. P.	Data otrzymania przesyłki	Numer władzy spisowej	Nazwa władzy spisowej	Województwo	Liczba paczek	Liczba skrzyń	Nr. pokoju magazynu	Wykaz zawartości skrzyń	Uwagi

Prócz tego wykazu urzędnik, przyjmujący delegatów, prowadził jeszcze drugi, ułożony według województw i numerów kolejnych władz spisowych, w którym przy nazwie danej władzy spisowej notował jednak tylko datę nadesłania materjałów spisowych i pozycję wykazu chronologicznego. Po załatwieniu się z delegatem urzędnik skierowywał materjały, wyjęte z przywiezionych paczek, do odnośnych referatów wydziału do dalszego opracowania, oryginalny kwit bagażowy zaś z przygotowanem pokwitowaniem dla magazyniera wręczał ekspedjentowi, załatwiającemu odbiór skrzyń z dworców kolejowych.

Ekspedjent kwity bagażowe przedstawiał referentowi gospodarczemu dla przybliżonego obliczenia niezbędnej zaliczki na pokrycie należności kolejowych i otrzymawszy od niego odpowiednie upoważnienie, podejmował potrzebną sumę w kasie wydziału. Z otrzymanych pieniędzy ekspedjent wyliczał się w zasadzie jeszcze tego samego dnia, wpłacając do kasy pozostałą sumę w gotówce oraz składając kwity na poniesione wydatki, zaakceptowane przez referenta gospodarczego. Kasa, przyjmując kwity i gotówkę, zwracała ekspedjentowi kwit tymczasowy na pobraną zaliczkę, który to kwit ekspedjent obowiązany był natychmiast złożyć referentowi na dowód uregulowania zaliczki. Zdając materjał, odebrany na dworcach kolejowych, magazynierowi, ekspedjent otrzymywał od niego pokwitowanie, które oddawał do przechowania urzędnikowi, przyjmującemu delegatów, na dowód, że przesyłka definitywnie została załatwiona.

Pracę magazynierów omówię w ostatniej części niniejszej pracy.

Odbiorem skrzyń z dworców kolejowych było zajętych dwóch ekspedjentów i czterech robotników, którzy przewozili skrzynie do magazynu przy pomocy wózków ręcznych. W razie nagromadzenia się większych ilości skrzyń, których śpieszne przewiezienie nie mogło być dokonane na ręcznych wózkach, najmowano platformy konne ze stacji miejskiej. Nie potrzeba chyba zaznaczać, że znacznie lepsze usługi od wózków ręcznych i platform konnych oddałby własny samochód ciężarowy, którego jednak nie można było w r. 1921 nabyć ze względu na brak odpowiednich kredytów.

2. Opracowanie wyników tymczasowych spisu

Pierwsze dane na podstawie wyników spisu mogły być ogłoszone dopiero w grudniu 1921 r., t. j. blisko trzy miesiące po przeprowadzeniu spisu. Jeżeli zważyć, że dane te dotyczyły tylko ogólnej liczby ludności w powiatach i zostały zestawione na podstawie telegraficznych doniesień władz spisowych, trzeba termin ten uznać za zbyt spóźniony. Świadczy on najlepiej o wielkich trudnościach, z któremi spis się spotkał. W normalnych warunkach ogólna liczba ludności Państwa powinna być już znacznie wcześniej wiadoma.

Dalsze rezultaty spisu mogły być podane do ogólnej wiadomości dopiero po nadejściu materjału spisowego do Głównego Urzędu Statystycznego. Ponieważ jasnem było, że opracowanie zasadniczych formularzy, t. zw. arkuszy spisowych, zajmie dłuższy czas, a szybkie ogłoszenie pewnych szczegółowszych wyników spisu, chociażby w formie danych przybliżonych, było palącą potrzebą, spis był tak zorganizowany, że niektóre rubryki na formularzach miały być sumowane już przez same organa spisowe. Komisarze spisowi mieli na stronie 2-giej formularza A wyprowadzać ogólną liczbę osób, obecnych w mieszkaniu (rubr. 1), liczbę gospodarstw domowych poszczególnego typu (rubr. 2), liczbę mężczyzn i kobiet (rubr. 6 i 7), liczbę osób narodowości polskiej i „innej“ (rubr. 15) oraz liczbę osób chwilowo nieobecnych (rubr. 29). Na pierwszej stronie tegoż formularza mieli zsumować dane, dotyczące koni, bydła rogatego, trzody chlewnej i owiec. Wszystkie te dane wraz z ogólną powierzchnią ewentualnie spisanego gospodarstwa rolnego, wziętą z strony 4-tej formularza A, mieli przenosić według mieszkań względnie budynków na formularze budynkowe C^1, C^2 wzgl. C^3, z tych zaś formularzy na arkusze okręgowe D^1 i D^2, dodawszy z formularzy budynkowych jeszcze dane, dotyczące ilości nieruchomości, budynków (oddzielnie z przeznaczenia mieszkalnych i oddzielnie innych zamieszkałych w dniu spisu) oraz ilości zamieszkałych mieszkań. Naczelni komisarze spisowi mieli dane te zestawiać dla całych gmin w formularzach gminnych E, władze powiatowe zaś dla całych powiatów w wykazach powiatowych F. W ten sposób Główny Urząd Statystyczny, mając wykazy powiatowe wszystkich powiatów względnie wykazy gminne miast, którym nadano prawa władz spisowych, potrzebował tylko dane w nich zawarte zsumować i odpowiednio ułożyć, ażeby otrzymać gotową publikację wyników tymczasowych spisu.

Niestety, sprawa nie okazała się tak prostą, jakby się zdawać mogło. Już po otrzymaniu

pierwszych wykazów powiatowych przekonano się, że dane o powierzchni gospodarstw rolnych i gospodarstw domowych są bardzo problematycznej wartości i nie mogą być ogłaszane bez szczegółowego zbadania. Bliższe zapoznanie się z materjałem podczas opracowania wyników tymczasowych doprowadziło do tego samego wniosku odnośnie szeregu innych danych, a mianowicie liczby osób chwilowo nieobecnych, liczby nieruchomości, liczby budynków „innych zamieszkanych w dniu spisu", liczby mieszkań. Pierwotnie zamierzano ogłosić w publikacji wyników tymczasowych także prowizoryczne dane, dotyczące liczby sierot, oparte na liczbie wypełnionych formularzy sierocych. Jednakże i z tego trzeba było zrezygnować. Tak więc publikacja danych prowizorycznych objęła jedynie cyfry ludności z podziałem według płci i narodowości, według tej ostatniej cechy zresztą tylko o tyle, że z jednej strony wykazano liczbę osób narodowości polskiej, z drugiej strony liczbę osób wszystkich innych narodowości razem wziętych, dalej cyfry budynków z przeznaczenia mieszkalnych oraz cyfry koni, bydła rogatego, trzody chlewnej i owiec. Prócz tego podano w celu uprzystępnienia publikowanych danych szereg obliczeń procentowych oraz dane porównawcze z dawniejszych lat, wreszcie powierzchnię administracyjną i liczby jednostek administracyjnych. Tablic opracowanych szczegółowiej tu rozpatrywać nie będę, gdyż są one znane z publikacji wyników tymczasowych, która ukazała się w *Miesięczniku Statystycznym* t. V. Ograniczę się tylko do opisania techniki pracy i napotkanych trudności.

Gdy przystąpiono do opracowania tablic, okazało się, że nie można się oprzeć wyłącznie na zestawieniach powiatowych, gdyż wykazywały one liczne błędy, powstałe przy sumowaniu czy też przenoszeniu danych z formularzy gminnych E, i trzeba było uznać jako równorzędne źródło te właśnie wykazy gminne. Praca odbywała się w ten sposób, że pracownik nasamprzód sprawdzał sumy wszystkich wykazów gminnych danego powiatu, potem porównywał liczby wykazu powiatowego z liczbami wykazów gminnych, przyjmując jako miarodajne liczby tych ostatnich. W wypadkach, gdy dane wykazów gminnych wydawały się błędnemi, pozostawiano liczby wykazu powiatowego więcej zasługujące na wiarę, lub też, gdy oba źródła budziły wątpliwość, sięgano do arkuszy spisowych A i formularzy C i D. Kontrola danych formularzy E i F na podstawie indywidualnych zapisów musiała być jednak ograniczona do minimum, inaczej opracowanie wyników tymczasowych trwałoby zbyt długo. Liczby sprawdzone i poprawione w powyższy sposób przepisywano z wykazu powiatowego względnie wykazu gminnego (o ile chodziło o miasta, mające prawa władz spisowych) na tablicę roboczą, uwzględniając w b. dzielnicy rosyjskiej poszczególne miasta i gminy wiejskie, w b. dzielnicach austrjackiej i pruskiej osobno tylko wszystkie miasta oraz gminy wiejskie, liczące powyżej 2000 mieszkańców, poza tem ogólną sumę gmin wiejskich i ogólną sumę obszarów dworskich. Kontrola tej pracy była dokonywana przez dwóch pracowników: jeden odczytywał liczby z formularzy, skąd zostały zaczerpnięte, drugi śledził uważnie, czy liczby te są zgodne z liczbami tablicy roboczej. Po sprawdzeniu dokładności przepisania, jeden pracownik sumował wszystkie rubryki tablicy roboczej, drugi podsumowywał liczby wykazu powiatowego. Jeżeli sumy w obu zestawieniach były identyczne, uważano tę część pracy za ukończoną.

Teraz rozpoczynało się wpisywanie na tablicę roboczą danych dawniejszych dochodzeń: dla b. Kongresówki liczb ludności z r. 1911, wziętych z rękopiśmiennych materjałów b. Warszawskiego Komitetu Statystycznego, oraz okupacyjnych spisów ludności z r. 1916, dla województw wschodnich rezultatów spisu ludności, dokonanego przez b. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich, dla woj. wołyńskiego prócz tego danych zebranych przez władze administracyjne w r. 1919, dla b. dzielnic austrjackiej i pruskiej danych spisów ludności z r. 1910. Przy ustalaniu tych danych napotykano na szereg trudności, polegających przedewszystkiem na niezgodności różnych źródeł, dotyczących tego samego dochodzenia. Niezgodności takie znajdowano głównie w materjałach, odnoszących się do austrjackiego spisu ludności z r. 1910. Będące w posiadaniu Urzędu „przeglądy powiatowe", podające liczby dla poszczególnych gmin, często różniły się od danych, ogłoszonych dla powiatów w „Österreichische Statistik" (N. F. t. 1). Różnice w przeważnej liczbie wypadków tłumaczyły się omyłkowem włączaniem do ogólnej liczby ludności osób wojskowych, co się zdarzało w „przeglądach". W celu uzgodnienia danych w podobnych wypadkach odejmowano liczby wojska, wykazane w „Österreichische Statistik", od liczby ludności w mieście powiatowem lub miastach, co do których miano pewność, że

kwaterowało w nich wojsko. Gdy były drobne różnice, których nie można było wytłumaczyć obecnością wojska, przyjmowano jako miarodajne dane „Österreichische Statistik“.

Innego rodzaju trudności powstawały z powodu konieczności sprowadzenia dawnych danych do obecnego obszaru Rzeczypospolitej. Trudności te były tem większe, że w czasie przeprowadzania spisu pracowały jeszcze komisje graniczne, powołane przez Traktat Ryski lub na podstawie układów z Niemcami, Czechosłowacją, Łotwą i Wolnem Miastem Gdańskiem, które dopiero definitywnie ustalały granice Polski. W szeregu wypadków trzeba było w drodze korespondencji z władzami administracyjnemi wyjaśniać przynależność państwową gmin i poszczególnych miejscowości.

Wreszcie trzeba było usunąć różnice, które zachodziły w liczbie gmin w dawnych materjałach i materjałach z 1921 r. Podczas okupacji niemieckiej i austrjackiej, a także po przejęciu władzy przez rząd polski, wiele gmin zostało skasowanych, inne znów powołano do życia. Ponieważ Główny Urząd Statystyczny nie posiadał ścisłych wiadomości o zmianach, które zaszły w podziale administracyjnym powiatów, trzeba się było we wszystkich tych sprawach zwracać do władz powiatowych i gminnych i po otrzymaniu informacyj przeistaczać dawne dane, dostosowując je do nowego podziału.

Po ustaleniu liczb dawniejszych, wpisywano je na tablicy roboczej obok liczb z r. 1921 i obliczano wzrost względnie ubytek ludności. W razie otrzymania bardzo wielkich różnic komunikowano je władzom powiatowym, żądając podania przyczyn zaszłych zmian. Korespondencja ta, bardzo obfita, dostarczyła ciekawych materjałów dla analizy wyników spisu, przeprowadzonej przez L. Krzywickiego w t. V *Miesięcznika Statystycznego;* poza tem jednak pozwoliła ona w licznych wypadkach skorygować dane porównawcze, gdy jako przyczynę wzrostu lub ubytku ludności podano zmiany terytorjalne, spowodowane wydzieleniem pewnych miejscowości z jednej gminy i przyłączeniem ich do drugiej.

Mimo tak skrupulatnego badania, wyniki dawniejszych dochodzeń budziły jednak szereg zastrzeżeń, zwłaszcza o ile chodziło o mniejsze jednostki administracyjne; dlatego postanowiono zrezygnować z umieszczenia w tablicy publikacyjnej danych porównawczych dla gmin i ograniczyć się do podania ich tylko dla całych powiatów i miast, liczących powyżej 10 000 mieszkańców.

Opracowanie wyników tymczasowych trwało od grudnia 1921 do połowy kwietnia 1922 r. Przeciętna liczba pracowników, zajętych przy tej pracy, wynosiła w miesiącu grudniu 39, w styczniu 54, w lutym 23, w marcu 27, przez połowę kwietnia 6. Ogółem więc zużyto 146 pracowniko-miesięcy. Przypuszczać należy, że przy następnym spisie zestawienie wyników tymczasowych będzie znacznie prostsze i łatwiejsze, wobec czego liczba potrzebnych pracowników będzie mogła być o wiele niższa.

3. Rewizja materjałów

a. Uwagi ogólne

Przy wszelkich pracach statystycznych o charakterze masowym jest rzeczą niezbędną przed przystąpieniem do samego opracowania sprawdzić materjał, podlegający obróbce. Zasada ta ma szczególne znaczenie przy spisach powszechnych, gdyż właściwością tych spisów jest, że nie rejestrują one bieżących zjawisk, lecz ujmują życie społeczne i gospodarcze w pewnym ściśle określonym momencie, t. zw. momencie krytycznym spisu. Ponieważ są one jak gdyby zdjęciem migawkowem rzeczywistości, która w tych kształtach już się nie powtórzy, jakiekolwiek uzupełnienie ich po upływie pewnego czasu, jeżeli wogóle jest możliwe, napotyka na bardzo duże trudności, a w każdym razie daje rezultaty niepewne, gdyż może być oparte jedynie na pamięci ludzkiej, jak wiadomo, bardzo zawodnej.

Pierwsze sprawdzanie materjału przy spisie 1921 r., jeżeli pominiemy sumaryczne stwierdzenie ilości nadesłanego materjału przy odbiorze, nastąpiło przy opracowaniu wyników tymczasowych spisu. Było one jednak bardzo pobieżne i dotyczyło głównie formularzy zbiorczych E i F. Szczegółowe zbadanie materjału, zwłaszcza formularzy A, C i D, należało pierwotnie do zakresu pracy referatu „Skorowidza Miejscowości“, o czem wzmiankuję też w następnym rozdziale; później zostało ono wyodrębnione i stanowiło przedmiot pracy specjalnego referatu, mianowicie referatu rewizji materjałów. Wydzielenie tej czynności nastąpiło częściowo dlatego, ażeby odciążyć i tem samem przyśpieszyć opracowanie „Skorowidza Miejscowości“, częściowo, aby módz zaspokoić zwiększone zapotrzebowanie na materjał innych działów pracy, które w międzyczasie się bardzo rozwinęły i w swem tempie pracy nie mogły

być uzależnione od referatu „Skorowidza Miejscowości".

Że sprawdzaniem materjału zostało połączone sporządzenie wykazu miejscowości Państwa na podstawie formularzy A, C i D. Jak to wykazuję w części następnej, wykorzystanie danych o osiedlach, zawartych na tych formularzach, było jedną z najważniejszych robót, podjętych w celu ustalenia wykazu miejscowości. Powierzenie tej pracy temu samemu referatowi, który był zajęty sprawdzaniem materjału, nasuwało się samo przez się, gdyż obie czynności zahaczały bezpośrednio o siebie i nie można było wykonać dobrze jednej, nie załatwiwszy jednocześnie drugiej.

b. Sposób pracy

b1. Sporządzanie wykazu miejscowości na podstawie formularzy A, C i D

Pracownik otrzymywał paczkę materjału, stanowiącą jeden okręg spisowy, i wypisywał wszystkie miejscowości, napotkane na formularzach tegoż okręgu. Przedewszystkiem badano zapisy w nagłówku formularzy A, zwracając uwagę nietylko na pytanie „miejscowość (nazwa)", lecz także na pytanie „ulica", gdyż często nazwy miejscowości omyłkowo były podawane w tem drugiem pytaniu. Gdy nasunęło się jakiekolwiek podejrzenie, że zapisy w nagłówku były nieścisłe lub niezupełne, badano także zapisy na wewnętrznych stronach formularzy A, mianowicie w rubrykach 9 (miejsce urodzenia), 12 (czas pobytu) 20—24 (zawód i stanowisko społeczne). Te bowiem rubryki często zawierały również dane o miejscowościach. Jeżeli wyniki tego badania dowodziły, a nawet tylko czyniły prawdopodobnem istnienie odrębnej miejscowości, pracownik taką miejscowość notował.

Wykaz miejscowości, sporządzony na podstawie formularza A, porównywał pracownik z zapisami na formularzach C i D. Gdy na formularzach tych znajdowały się miejscowości, dotychczas nie zanotowane, przeszukiwał formularze A na nowo i starał się odnaleźć arkusze, należące do tych miejscowości. Jeżeli mu się to nie udawało, fakt podania odrębnej miejscowości na formularzach C i D oraz brak przynależnych formularzy A zaznaczał na raporcie okręgowym (patrz niżej).

Dla szybkiego opracowania „Skorowidza Miejscowości" nietylko miało znaczenie otrzymanie gotowego wykazu osiedli, opartego na formularzach A, C i D, lecz także to, by formularze te były ułożone według miejscowości. Toć zasadniczą jednostką przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości" była miejscowość, i miejscowościami właśnie ustalano liczby ludności i budynków. Z tych to względów „Instrukcja w sprawie opakowania i dostarczenia Głównemu Urzędowi Statystycznemu wypełnionego materjału spisowego" (Nr. 33/25) przewidywała, że formularze każdej miejscowości w obrębie okręgu powinny być związane sznurkiem. Niestety, czy to wskutek zbyt późnego ukazania się tej instrukcji, czy też wskutek niedbałości władz spisowych, przepis ten dla wielkiej części materjału nie był zachowany. Zaniedbanie to musiało być odrobione podczas opracowania spisu. Dlatego włączono do zadań referatu rewizji materjału, by sporządzając wykaz miejscowości jednocześnie sprawdzał prawidłowość podziału materjału na miejscowości i w razie potrzeby sam podział ten przeprowadzał. Ażeby zapobiec pomieszaniu się formularzy z różnych miejscowości — owiązanie sznurkiem nie mogło być uważane za dostateczną ochronę — każdą miejscowość należało ująć w oddzielną paczkę, zaopatrując ją opaską, na której należało wypisać nazwę i charakter miejscowości. Paczka taka zawierała wszystkie formularze A, należące do danej miejscowości, wraz z załączonemi do nich formularzami sierocemi G, dodatkami głównemi i rolniczemi oraz formularzem C_1.

Dla każdej miejscowości wiejskiej komisarz spisowy powinien był wypełnić oddzielny formularz C_1. Ten przepis instrukcji był jednak podczas spisu bardzo często lekceważony i na jednym formularzu C_1 były często spisywane po dwie i więcej miejscowości. W takich wypadkach pracownik pozostawiał na formularzu tylko dane dotyczące pierwszej miejscowości, dane dla dalszych wykreślał, sporządzając dla nich nowe formularze C_1.

Załatwiwszy się z temi czynnościami, rachmistrz wypełniał t. zw. raport okręgowy w części, dotyczącej nazwy i rodzaju miejscowości. Jeżeli materjał spisowy podawał nazwy miejscowości w różnem brzmieniu albo też w różny sposób określał rodzaj osiedla, pracownik wybierał odmianę, która wydawała mu się najwłaściwszą i tę wpisywał do rubryk „nazwa" i „charakter miejscowości", pozostałe zaś formy notował w rubryce „warjanty w nazwach i charakterze miejscowości". Przy wszystkich warjantach należało w nawiasie wskazać źródło, t. j. rodzaj i ewentualnie też numery formularzy, z których zostały zaczerpnięte.

Nie było to rzeczą pracownika referatu rewizji materjału poddawać napotkane nazwy miejscowości krytycznej ocenie. Dlatego żądano, by przepisywał nazwy wiernie w tej postaci, w jakiej je znalazł na formularzach spisowych, nawet wówczas, jeżeli pisownia wydawała mu się błędną. Ażeby uwidocznić, że błędy nie powstały w referacie rewizji materjału, pracownik obowiązany był w każdym takim wypadku po nazwie dodać w nawiasie słowo „tak".

Raport okręgowy, o którym wspomniałem już kilkakrotnie, miał następujący wygląd:

G. U. S. W. S. L. R. IX

Wykaz miejscowości w okręgu spisowym Nr.....................

Nr. pow..................... Pow............................ Woj........................ Gm..............................

Ogółem w okręgu formularzy

A	Dg	Dr	G	C^1	C^2	C^3	D^1	D^2

Miejscowość		Warjanty w nazwach i charakterze miejscowości	Ilość form. A
Nazwa	Charakter		

Z raportów okręgowych dane o nazwie i rodzaju miejscowości były przez specjalnych pracowników wnoszone do bieżących wykazów miejscowości, które przechowywano w referacie rewizji materjałów, aby uniknąć ponownego opracowania w razie zgubienia lub zniszczenia któregoś z raportów. Można mieć wątpliwości, czy sporządzanie tych wykazów było celowe, bo materjał z referatu rewizji przechodził do referatu „Skorowidza Miejscowości", gdzie dane zawarte w raportach okręgowych były przenoszone na tablice robocze, tak że powstawał tu drugi wykaz miejscowości. Wydaje się mnie także, że ponowne przerobienie pewnych okręgów, dla których zaginęły raporty, zabrałoby mniej czasu aniżeli wypisywanie obszernych wykazów dla wszystkich powiatów. Jedynie dla woj. poznańskiego, pomorskiego, krakowskiego, dla których „Skorowidz Miejscowości" był opracowywany maszynowo, które więc w referacie „Skorowidza Miejscowości" nie były przerabiane, potrzeba wykazów sporządzanych w referacie rewizji materjału nie może być kwestjonowana, bo służyły one jako jeden z głównych materjałów do ustalenia definitywnego wykazu miejscowości w dziale kartoteki (ob. część III).

b2. Rewizja materjału

Ta praca obejmowała cztery czynności bezpośrednio z sobą związane: 1) kontrolę układu materjału, 2) doprowadzenie do porządku poszczególnych formularzy, 3) kontrolę zupełności materjału, 4) sporządzanie inwentarza materjału.

1) Kontrola układu formularzy.

Według instrukcji dla komisarzy spisowych formularze miały być ułożone w następujący sposób: Formularze A z ewentualnie dołączonemi dodatkami głównemi i rolniczemi oraz formularzami sierocemi G, ponumerowane kolejno dla całego okręgu spisowego, powinny być złożone do „spisu budynków" (form. C_1) wzgl. „arkuszy dla nieruchomości" (form. C_2 i C_3), te zaś formularze winny być umieszczone wewnątrz

form. D_1 wzgl. D_2. Taki układ formularzy miał zasadnicze znaczenie dla dalszych etapów opracowania, dlatego zwracano dużą uwagę na to, by go przywrócić w tych licznych wypadkach, gdzie formularze, czy to z winy komisarzy czy też władz spisowych, uległy pomieszaniu.

Ze względu na potrzeby referatu „Skorowidza Miejscowości"—jak widzieliśmy—w obrębie okręgu wydzielano w osobne paczki formularze należące do poszczególnych miejscowości. Tak więc układ formularzy po opuszczeniu referatu rewizji materjału był następujący: na wierzchu leżał arkusz okręgowy D_1 lub D_2, pod nim materjały poszczególnych miejscowości w osobnych paczkach w tym porządku, w jakim miejscowości zostały wymienione w raporcie okręgowym, wewnątrz zaś każdej paczki, zawierającej materjał jednej miejscowości, znajdowały się formularze C_1, C_2 lub C_3 z załączonemi do nich formularzami A i G oraz dodatkami głównemi i rolniczemi.

2) Doprowadzenie do porządku poszczególnych formularzy.

Badając układ materjału, pracownicy referatu rewizji jednocześnie doprowadzali do właściwego stanu poszczególne formularze, podklejali je w razie potrzeby, rozkładali w całym formacie stroną tytułową do góry (form. A i G) i t. d. W wypadku, gdy form. C_1 był do tego stopnia zniszczony, że nie mógł służyć jako okładka dla dołączonych wewnątrz arkuszy, należało zaopatrzyć daną paczkę w zbiorową opaskę.

W początkach pracy nie zadawalniano się tylko takiem zewnętrznem uporządkowaniem formularzy, lecz żądano też od pracownika, by sprawdzał ich numerację i w pewnych szczegółach uzgodnił je z arkuszami zbiorczemi, do których były dołączone. Numeracja arkuszy A w okręgu powinna być przeprowadzona od № 1 do ostatniego bez żadnych opuszczeń i bez dodatkowych numerów (np. 5a, 5b i t. d.). Numer ostatniego arkusza A w każdym okręgu powinien równocześnie oznaczać liczbę wszystkich arkuszy A w tym okręgu. Jeżeli numeracja nie odpowiadała tym wymaganiom, pracownik poprawiał ją, ewentualnie przeprowadzał na nowo. Badając prawidłowość numeracji formularzy A, pracownik jednocześnie przeprowadzał pewne uzgodnienie ich z formularzami C. Sprawdzeniu podlegały, poza numerami porządkowemi formularzy A (rubr. 2 form. C_1), następujące dane: numer okręgu spisowego, imię i nazwisko właściciela nieruchomości, ulica (plac), numer orjentacyjny nieruchomości (domu), imię i nazwisko właściciela i numer mieszkania, ilość mieszkań zamieszkałych.

Podobnie jak z formularzami A pracownik postępował z formularzami C i D. Arkusze C powinny były być ułożone w kolejności, wymienionej na arkuszach D, i ponumerowane kolejno dla całego okręgu, bez opuszczeń i numerów podwójnych. Jeżeli układ lub numeracja form. C była inna, czy to z winy komisarza spisowego czy też z powodu zmian, poczynionych podczas opracowania, np. w związku z wydzieleniem nowych miejscowości, pracownik był obowiązany wnieść odpowiednie poprawki. Liczba mieszkań zamieszkałych, podana na form. D, powinna być uzgodniona z sumą mieszkań wpisanych na form. C, ta zaś powinna odpowiadać liczbie mieszkań, spisanych na form. A.

Jak widać z powyższego, początkowo postawiono referatowi rewizji materjału jako zadanie doprowadzenie materjału spisowego do tego stanu, w jakim powinien się znajdować, gdyby spis był przeprowadzony bez zarzutu, zgodnie z instrukcjami, wydanemi dla komisarzy i władz spisowych.

Dlatego zwracano też baczną uwagę na to, czy każdy formularz A odpowiada jednemu pojedyńczemu mieszkaniu. O ile na danym arkuszu A spisano więcej mieszkań, pozostawiono na nim tylko jedno, dla każdego zaś dalszego wypisywano osobny arkusz A, wykazując przynależną do niego liczbę ludności i wypełniając dla każdej poszczególnej osoby wszystkie daty, podane w oryginale. Dalej badano, czy t. zw. dodatki główne i rolnicze były należycie wypełnione i czy nie zawierały danych, które na nich nie powinny się znajdować. Jeżeli wbrew przepisom na dodatku głównym spisane zostało gospodarstwo rolne, to dodatek taki uznawano za dodatek rolniczy, i dla podanej na nim ludności sporządzono nowy dodatek główny; podobnie jeżeli dodatek rolniczy został użyty do spisania ludności, pozostawiano na nim tylko dane, odnoszące się do gospodarstwa rolnego, dane zaś dotyczące ludności przenoszono na odpowiedni arkusz A (wzgl. dodatek główny), albo też — jeżeli na dodatku rolniczym było podane oddzielne mieszkanie — przekształcono go na samodzielny arkusz A, zaopatrując go w odpowiedni numer porządkowy.

Te czynności referatu rewizji materjału niewątpliwie nie były pozbawione pewnej racji. Ułatwiały one bowiem i przyśpieszały pracę w dalszych stadjach opracowania. Tak

np. ułożenie formularzy A w tej kolejności, w jakiej były wymienione w form. C, nie było bez znaczenia dla referatu statystyki budynkowej, który nieraz dane formularzy C musiał sprawdzać na podstawie form. A. Ponieważ jednak potrzeba uzgodnienia poszczególnych rodzajów formularzy przy późniejszem opracowaniu dotyczyła tylko części materjału, zdecydowano się w kwietniu 1923 r. na usunięcie tej czynności z programu pracy rewizji materjału i przerzucenie jej na zainteresowane referaty. Wykonywując czynność tę tylko w wypadkach konieczności, referaty te napewno zużywały na nią znacznie mniej czasu, aniżeli przy generalnem sprawdzaniu formularzy. Niektóre z wymienionych wyżej czynności, jak np. sporządzanie nowych dodatków głównych i rolniczych oraz poprawianie formularzy D, zostały w kwietniu 1923 r. zupełnie skasowane, gdyż miały charakter ściśle porządkowy.

W zakresie doprowadzania do porządku poszczególnych formularzy należało jednak do obowiązków referatu rewizji materjału, aż do końca jego istnienia, uzupełnianie w nagłówkach arkuszy A następujących danych, o ile zostały przez komisarza spisowego pominięte: 1) powiatu (w skróceniu), 2) gminy, 3) miejscowości (nazwy i charakteru). Dane te były potrzebne na wypadek rozrzucenia się materjału przy opracowaniu lub podczas transportu.

Także w przyszłości, uważam, powinno się na takiem uporządkowaniu formularzy poprzestać. Przy określaniu zadań rewizji materjału nie można się powodować chęcią naprawienia wszystkich zaniedbań komisarzy spisowych i doprowadzenia materjału ściśle do stanu, wymaganego przez instrukcje spisowe. Miarodajne powinny być wyłącznie potrzeby dalszego opracowania materjału. Dla wyników spisu, do których zmierza całe opracowanie, jest rzeczą dość obojętną, czy formularze są dobrze ponumerowane i kolejno ułożone, byle tylko w obrębie danej miejscowości — okręgu, gminy, powiatu—nie było żadnych braków. Bezcelowem jest też uzgadnianie zasadniczych arkuszy spisowych z formularzami zbiorczemi, formularze zbiorcze spełniły bowiem swą funkcję z chwilą ukazania się w druku danych tymczasowych spisu. Przy opracowaniu pewnych zagadnień może zajść potrzeba porównania poszczególnych rodzajów formularzy z sobą i uzgodnienia ich. Dział rewizji materjału nie powinien się jednak podejmować tej pracy, lecz powinien ją pozostawić referatowi fachowemu, który wykona ją niewątpliwie lepiej i oszczędniej. Wreszcie nie ma też większego znaczenia, jaki formularz został użyty do zapisania pewnych faktów, byle tylko dane w nim zawarte nie zostały pominięte przy opracowaniu.

3) Kontrola zupełności materjału.

Badając układ formularzy, pracownik powinien był jednocześnie skontrolować każdą paczkę pod względem jej zupełności. Czynność ta o tyle była ułatwiona, że w nagłówku formularzy każdego rodzaju komisarz spisowy powinien był podać liczbę wszystkich załączników, a więc na formularzach A liczbę dodatków głównych, dodatków rolniczych i formularzy sierocych, na formularzach C liczbę formularzy A wraz z załącznikami, na formularzach D liczbę formularzy C wraz z załącznikami. Pracownik potrzebował więc tylko zliczyć formularze wszelkiego rodzaju, znajdujące się w paczce i otrzymane liczby porównać z liczbami wypisanemi w nagłówku formularzy.

O ile rzeczywista liczba formularzy A była mniejszą od podanej na formularzach C przez komisarza spisowego, pracownik mógł zapis ten zmienić tylko w tym wypadku, gdy skrupulatne przejrzenie form. C i D nie wykazało żadnego śladu istnienia brakujących formularzy. W przeciwnym wypadku powinien był dokompletować brakujące arkusze A, przenosząc na czyste formularze wszystkie dane o mieszkaniu, ludności, gospodarstwach domowych i żywym inwentarzu i t. d., które znalazł na form. C i D. Brakujące formularze C sporządzano na podstawie formularzy A, wypełniając w nich poza nagłówkiem pierwotnie rubryki od 1—8, później tylko rubr. 1—3. Także arkusze D, których nie znajdywano w materjale spisowym, były początkowo dokompletowywane na podstawie form. C. Później pracy tej zaniechano, gdyż formularze D zastępowały w dalszem opracowaniu „raporty okręgowe" (patrz wyżej). W razie braku formularza D, wobec możliwości zagubienia części materjału razem z tym formularzem, pracownik był obowiązany faktyczną liczbę formularzy A, znajdujących się w paczce, porównać z liczbą mieszkań zamieszkałych, podanych w wykazie gminnym (form. E).

Brakujące form. A i C sporządzano w dwóch egzemplarzach, umieszczając na pierwszej stronie u góry napis „Sporządzono w G.U.S. na podstawie .... dnia .... ". Jeden z tych egzemplarzy pozostawał w paczce na właściwem miejscu, drugi był wysyłany do władz spisowych do uzupełnienia.

4) Sporządzenie inwentarza okręgu i zakończenie pracy.

Po uporządkowaniu materjału i sprawdzeniu jego zupełności pracownik przystępował do końcowych swych czynności i wpisywał do raportu liczby formularzy wszelkiego rodzaju, znajdujących się w okręgu, oraz liczby arkuszy A dla każdej miejscowości w okręgu, wybijał za pomocą numeratora na formularzu okręgowym D numer powiatu, ustalony dla późniejszego opracowania maszynowego, opakowywał cały materjał, na okładce znów wybijał numer powiatu oraz wypisywał nazwę powiatu i numer okręgu spisowego i, związawszy paczkę sznurkiem, zwracał ją do magazynu. Pierwotnie numer powiatu był wybijany nietylko na form. D i okładce okręgu, lecz także na okładkach wszystkich miejscowości, znajdujących się w okręgu, na każdym arkuszu C i na pierwszych trzech formularzach A w każdej miejscowości. Zaopatrywanie tych papierów numerem powiatu zostało jednak później uznane za zbyteczne, gdyż dziurkowanie kartek w dziale maszyn odbywało się okręgami i dla maszynistki okazało się wystarczającem, jeżeli znajdowała numer powiatu na formularzu okręgowym D i opasce, w którą okrąg był ujęty. Raport okręgowy miał paczce towarzyszyć w całej jej dalszej wędrówce po różnych oddziałach Wydziału Spisu Ludności, dlatego przed oddaniem paczki do magazynu był na niej naklejany.

Jak widzimy z powyższego opisu, praca referatu rewizji materjału sprowadzała się wyłącznie do kontroli formalnej. Kontrola materjalna — tak można nazwać badanie prawidłowości zapisów w formularzach — pozostała poza nawiasem prac tego referatu. Uczyniono tak rozmyślnie, wychodząc z założenia, że nie można jednych i tych samych pracowników obarczać tak różnemi w swym charakterze i technice pracy czynnościami jak sprawdzanie zupełności i układu materjału oraz badanie treści zapisów w poszczególnych formularzach. Możnaby coprawda pomyśleć o tem, by kontrola materjalna była przeprowadzana w obrębie referatu rewizji materjału przez specjalnych pracowników, niezależnie od kontroli formalnej. Jednak i to rozwiązanie wydaje się mnie niewłaściwem.

Mojem zdaniem o generalnem sprawdzeniu prawidłowości zapisów na formularzach spisowych przy tego rodzaju skomplikowanych dochodzeniach, jakim był pierwszy powszechny spis, wogóle nie może być mowy, bo nie można wymagać od zwykłego pracownika, by orjentował się jednocześnie we wszystkich zagadnieniach, objętych przez spis, i znał potrzeby opracowania tak statystyki mieszkaniowej i demograficznej i zawodowej, jak statystyki budynkowej, rolnej i t. d. Jeżeli się chce uniknąć niepotrzebnego lub niedostatecznie przemyślanego zapytywania władz spisowych i mylnych rozstrzygnięć, trzeba kontrolę zapisów tak samo rozdzielić, jak jest rozdzielone właściwe opracowanie spisu i z tem opracowaniem bezpośrednio złączyć. Tylko osoby, pracujące przez dłuższy czas w pewnym dziale spisu i w tym dziale wyspecjalizowane, mogą ocenić, czy brak odpowiedzi w jakiejś rubryce może być usunięty na podstawie zapisów w innych rubrykach, czy też jest brakiem istotnym, czy dana odpowiedź jest zgodna z innemi odpowiedziami, czy jest dostatecznie ścisła i t. d. Kontrola materjalna kwestjonarjusza, poświęconego spisowi gospodarstw rolnych, musi być rzeczą pracowników, wyznaczających ten kwestjonarjusz, kontrola danych demograficznych powinna być przeprowadzona łącznie z wyznaczaniem demograficznem i t. d.

Wogóle należy sobie jednak zdać sprawę z tego, że poprawianie i uzupełnianie zapisów przy dochodzeniach masowych jest możliwe tylko w bardzo szczupłym zakresie. Gdyby się chciało wszystkie braki w odpowiedziach usunąć i wszystkie nieścisłości skorygować, trzebaby biuro spisu, kto wie, czy nie podwoić. Niechcąc także czasu trwania opracowania przedłużać w nieskończoność, trzeba sobie zaraz po otrzymaniu materjału — ewentualnie w drodze próbnych opracowań—uświadomić, które części formularza nadają się do opracowania, które zaś nie, i dodatkowemi dochodzeniami objąć tylko rubryki, które zamierza się wyzyskać.

Jasną jest rzeczą, że przy dobrze przygotowanych spisach, dokonanych przy pomocy formularzy i instrukcyj skrupulatnie przemyślanych, nie powinno być wogóle rubryk, nie nadających się do opracowania. Główną zasadą wszelkiej pracy statystycznej jest przecież nie stawiać pytań, co do których nie ma się absolutnej pewności, że dadzą dobre odpowiedzi. To też mówiąc o konieczności zrewidowania planu opracowania po otrzymaniu materjału, mamy na myśli tylko dochodzenia takie, jak spis z 1921 r., których przeprowadzenie z tych czy owych względów napotkało na bardzo wielkie trudności.

Jednak i najlepiej zorganizowane spisy, które we wszystkich rubrykach dostarczyły w zasadzie dobry materjał, nastręczają dużo wątpliwości, których wyjaśnienie bez reszty zabrałoby w porównaniu z osiągniętemi korzyściami zbyt dużo czasu. Z konieczności trzeba uzupełniające dochodzenia ograniczać do wypadków, kiedy brak lub nieścisłość pewnych danych zagraża wartości ogólnych wyników. Tak np. niespisanie przy spisie rolnym kilku drobnych gospodarstw włościańskich odbije się tylko bardzo nieznacznie na rezultatach spisu. Opuszczenie lub mylne spisanie kilku majątków ziemskich może spaczyć całkowicie obraz stosunków rolnych w powiecie. Podobny wypadek zachodzi, gdy np. komisarz spisowy w pewnym okręgu spisuje izby jako mieszkania, lub nawet budynki, gdy dwukrotnie podaje te same grunty wspólne i t. d. Uzupełnianie materjału jest tem więcej potrzebne, im mniejszy podział terytorjalny ma być zastosowany przy ogłaszaniu wyników. Tak np. podawanie dużej liczby osób „narodowości niewiadomej" lub „wyznania niewiadomego" w „Skorowidzu Miejscowości", gdzie są uwzględniane nawet najdrobniejsze osiedla, musiałoby tej publikacji odebrać dużą część jej wartości.

Przy spisach, złożonych z kilku różnych spisów, z których każdy posiada oddzielny kwestjonarjusz, nieraz spotykamy się z praktyką, że po nadejściu materjału poszczególne kwestjonarjusze są z sobą w najważniejszych punktach uzgadniane, poczem rozłączane i przesyłane do właściwych działów opracowania. Postąpiono tak np. w Prusach przy spisie niemieckim z 1925 r., który prócz spisu ludności i zawodów objął także spisy gospodarstw rolnych i przedsiębiorstw przemysłowych, przeprowadzone przy pomocy specjalnych formularzy, tylko luźno z sobą powiązanych. Praktykę tę uważam za dość niebezpieczną. Pracownicy, przeprowadzający przedwstępne uzgadnianie, nie orjentując się w subtelnościach właściwego opracowania, mogą pozostawić wiele kwestyj otwartych, których rozwiązanie po rozdzieleniu formularzy już jest niemożliwe. Także przy opracowaniu spisu z 1921 r. kilkakrotnie były uczynione próby wydzielenia niektórych kwestjonarjuszów, poświęconych specjalnym zagadnieniom, np. arkuszów budynkowych, kartek sierocych. Wszystkie te próby jednak po krótkim czasie zarzucono, gdyż okazało się, że mimo pewnej odrębności zagadnień jedno dochodzenie bezpośrednio zahacza o drugie i niemożliwość skontrolowania i uzupełnienia danych zawartych w jednym kwestjonarjuszu na podstawie danych innych kwestjonarjuszów utrudnia bardzo samo opracowanie i naraża na szwank ścisłość wyników. Mojem zdaniem, wydzielenie pewnych formularzy z materjału spisowego musi być pozostawione działowi, który te formularze bezpośrednio opracowuje, i to po wyzyskaniu ich przez ewentualne inne działy, dla których formularze te są materjałem pomocniczym.

c. Trudności pracy

Praca referatu rewizji materjału, chociaż sprowadzała się tylko do sporządzania wykazu miejscowości i kontroli formalnej materjału napotykała jednak na duże przeszkody, gdyż materjał spisowy w całym szeregu okręgów był bardzo wadliwy. W celu zorjentowania się co do stanu otrzymanego materjału spisowego żądano w początkach pracy od kierowników grup, by sporządzali sprawozdania z opracowania poszczególnych powiatów. Sprawozdania te rzucają światło na pracę władz spisowych i najlepiej ilustrują trudności, jakie miał do pokonania referat rewizji materjału. Zamiast więc opisywać poszczególne braki materjału, przytoczę tu w wyciągach sprawozdanie dla jednego z najgorzej opracowanych powiatów. Powiat ten jak gdyby koncentrował w sobie wszystkie możliwe niedokładności i zaniedbania. Sprawozdanie to brzmi:

„Formularze spisowe były ułożone w skrzyniach w niesłychanym nieładzie: okręgi leżały porozrzucane, arkusze C_1, C_2, D_1, i D_2 porozdzierane; formularze A leżały, jak gdyby je ktoś naoślep potasował. Niektóre okręgi stanowiły zlepek formularzy z najróżniejszych okręgów.

Najgorzej przedstawiały się form. C i D, zwłaszcza te ostatnie. Z wielu nie pozostało nic prócz strzępów, z wielu jeno ślady, że kiedyś istniały, z innych ćwiartki, kawałki i t. p., te zaś, co pozostały w całości, są w większości zupełnie porozdzierane. To też układanie powiatu było niezmiernie utrudnione: trzeba było zbierać formularze, odnoszące się do jednego okręgu, trzeba było układać form. A bez form. C, które dopiero po pewnym czasie znajdowano.

Warto przytem zaznaczyć, że materjały spisowe powiatu przybyły w dwóch przesyłkach; druga w dwa tygodnie po pierwszej. To jeszcze bardziej skomplikowało, a tem samem opóźniło pracę.

Jeszcze smutniej aniżeli wygląd zewnętrzny przedstawiała strona wewnętrzna materjału

spisowego: nazwy miejscowości często wadliwe—niezgodne z nazwą istotną; kilkakrotnie nazwę miejscowości, przynależnej do danej gminy, określano nazwą gminy; poza tem często nazwy brzmiały inaczej na form. A, C i D, inaczej na form. F.

Okręgi numerowano fatalnie. Okazało się kilka okręgów o jednakowych numerach, dla których to okręgów dopiero po porównaniu z innemi danemi znaleźliśmy odpowiednie numery. W gminach wiejskich też spotkało się wiele błędów w numeracji okręgów. Poza tem w kilku wypadkach stwierdziliśmy niezgodności między danemi form. F a naszemi. Mianowicie gminy . . . . posiadają według form. F każda po 2 okręgi, podczas gdyśmy otrzymali 1 okrąg (suma osób w naszem obliczeniu jest identyczną z wykazaną na form. F); gmina . . . . składa się według form. F z 2 okręgów z ludnością 195 osób, podczas gdyśmy otrzymali 4 okręgi z ludnością 361 osób.

Formularze A wypełniono b. słabo. Numeracja często nie przeprowadzona, lub przeprowadzona źle, tak że często trzeba było form. A numerować po raz drugi[1]. „Załączniki" zwykle nie wykazane.

Formularze C_1 i C_2 wypełniano zwykle dla kilku miejscowości, przyczem nazw tych miejscowości wielokroć nie podano wcale.

Formularzy D_1 i D_2 brak wiele. Te zaś, co pozostały, są zwykle bardzo porozrywane, to też nie sposób je przeczytać. Miejscowości na tych formularzach zwykle nie wykazywano.

Powiat o którym mowa w powyższem sprawozdaniu, należał oczywiście do wyjątkowych. Poszczególne braki w nim spostrzeżone powtarzały się jednak także w wielu innych powiatach. Nie było prawie powiatu, w którymby nie stwierdzono braku chociażby kilku formularzy A. Także formularza C, a zwłaszcza D często nie można było odnaleźć. Numeracja okręgów i formularzy w wielu okręgach była wadliwa, albo wogóle nieprzeprowadzona. Nazwy gmin i miejscowości wielokrotnie były podawane nieściśle lub wprost błędnie. Charakter miejscowości na różnych formularzach bywał różnie określany. Nieraz nagłówek formularza A wogóle nie był wypełniony i nie podana też była liczba załączników. Formularze C zamiast jednej miejscowości często obejmowały kilka, przyczem niezawsze były wymienione nazwy miejscowości. Wiele do życzenia pozostawiało też opakowanie materjału. Okładki często nie były wcale zrobione lub ze zbyt cienkiego papieru, wskutek czego formularze budynkowe i okręgowe, wewnątrz których ułożono arkusze A, ulegały zniszczeniu. Częste też były wypadki, że dwa lub więcej okręgów łączono w jednej paczce. O tem, że materjał poszczególnych okręgów często nie był rozłożony według miejscowości, lecz zebrany w jedną całość, była już wyżej mowa.

Ażeby nie pozostawić zbyt pesymistycznego wrażenia co do pracy organów spisowych, przytaczam w końcu wyciągi ze sprawozdania dla jednego z dobrze wypełnionych powiatów. Takich powiatów było oczywiście więcej.

„Materjał przybył kompletny, zgodnie ze zbiorowemi wykazami powiatowemi F, gminnemi E. W nielicznych tylko wypadkach brakło arkuszy A dla osób, wliczonych do arkuszy okręgowych D_1 i budynkowych C_1. W takich wypadkach, o ile to było możliwe, sporządzano dodatkowe formularze A, opierając się na danych z form. C_1.

Opakowanie prawidłowe, zgodne z instrukcją, staranne i porządne. Arkusze A składane na pół, każdy z osobna. Każdy okrąg zapakowany w okładkę z grubego szarego papieru z nadrukowanym napisem. Wszędzie podane na okładce numer okręgu, nazwisko i zawód komisarza spisowego.

Co do treści materjału, to ogólnie stwierdzić wypada staranne kierownictwo spisem w całym powiecie. Materjał poprawny, wiele okręgów zsumowanych zupełnie bezbłędnie..."

Sprawozdania o stanie materjału, sporządzane przez referat rewizji materjału, mają duże znaczenie ze względu na organizację następnego spisu. Wskażą one z jednej strony te powiaty i województwa, w których praca najwięcej szwankowała, na które więc przy następnym spisie trzeba będzie zwrócić specjalną uwagę, z drugiej strony mogą wykazać braki w centralnej organizacji spisu i nasunąć konieczność zmiany niektórych przepisów instrukcji. Dlatego uważam, że należy je w przyszłości sporządzić dla wszystkich bez wyjątku powiatów. Ażeby sprawozdania te nie zabierały zbyt dużo czasu, należałoby wydrukować dla nich odpowiedni schemat.

d. Organizacja pracy

Pierwotnie referat rewizji materjałów stanowił jedną organizacyjną całość—pracownicy kontrolujący byli podporządkowani temu samemu kierownictwu co pozostali. Później jednak okazało się racjonalniej wydzielić kontrolę w specjalny dział, poddany innemu kierownictwu, tak że od kwietnia 1923 r. istniały dwa odrębne działy pracy: dział rewizji i dział kontroli.

1 Tej czynności później zaniechano (patrz niżej).

Poza tą zmianą organizacyjną zaszła w czasie istnienia referatu jeszcze druga, mianowicie: sporządzanie wykazów miejscowości, które odbywało się przez szereg miesięcy w pierwszym dziale, zostało w sierpniu 1923 r. przeniesione do działu kontroli. Zmiana ta oznaczała dużą oszczędność czasu, gdyż czyniła zbytecznem ponowne przeglądanie i poprawianie wykazów miejscowości, które było konieczne, dopóki sporządzanie tych wykazów należało do zakresu pracy działu rewizji. Usunąwszy ewentualne błędy działu pierwszego, dział kontroli mógł odrazu zestawiać ostateczne wykazy miejscowości.

Właściwa praca działu kontroli polegała jak to wynika z samej nazwy tego działu, na zbadaniu i ewentualnem poprawieniu pracy działu rewizji. Pozatem jednak na dziale tym spoczywały jeszcze pewne specjalne obowiązki. Pracownicy działu rewizji otrzymywali do opracowania zawsze tylko poszczególne okręgi; zupełności liczby okręgów jako takich w powiecie nie badali. Ta funkcja spoczywała na dziale kontroli. Posługując się przesłanym przez władzę spisową wykazem okręgów i wykazem powiatowym F, dział kontroli sprawdzał, czy numeracja okręgów w powiecie jest ciągła, bez żadnych opuszczeń i numerów podwójnych. W razie istnienia okręgów podwójnych (np. 5a, 5b) łączono je w jeden, w razie stwierdzenia braku jakiego okręgu składano odpowiedni raport w celu przeprowadzenia korespondencji z władzą spisową i ewentualnie zarządzenia spisu uzupełniającego.

Przez szereg miesięcy należało dalej do zadań kontroli odszukiwanie arkuszy A, do których powinny być dołączone znalezione w materjale spisowym dodatki rolnicze. Jak wiadomo, sprawa spisywania gruntów odłączonych była w r. 1921 uregulowana w następujący sposób. Jeżeli w okręgu spisowym znajdowała się część gruntów, należących do gospodarstwa, którego zarząd leżał na terytorjum innego okręgu spisowego, komisarz spisowy powinien był dla tych gruntów wypełnić osobny formularz A w dwóch egzemplarzach. Jeden z tych egzemplarzy komisarz spisowy powinien był niezwłocznie dostarczyć komisarzowi spisowemu tego okręgu, w którego obrębie leżał zarząd gruntów odłączonych. Drugi zaś egzemplarz, nie wliczając zapisanych w nim danych do okręgowego formularza D[1] lub D[2], komisarz winien był dołączyć do akt spisowych, zaznaczając na nim, iż pierwszy egzemplarz został odesłany do komisarza spisowego właściwego okręgu i równocześnie podając dokładne imię i nazwisko tego ostatniego oraz numer jego okręgu spisowego. Komisarz spisowy okręgu, w którym leżał zarząd gruntów odłączonych, powinien dołączyć przysłany mu arkusz do formularza A odnośnego gospodarstwa, wliczając doń grunta i zwierzęta domowe, spisane na przysłanym mu arkuszu.

Otóż bardzo często się zdarzało, że do danego okręgu spisowego był dołączony szereg duplikatów dodatków rolniczych dla gruntów odłączonych, oryginałów tych dodatków jednak we właściwych formularzach A odnaleźć nie można było. Ponieważ wypadki te powtarzały się i zdawało się, że bez wyjaśnienia ich może ucierpieć zupełność wyników spisu gospodarstw rolnych, nałożono na referat rewizji materjału obowiązek generalnego sprawdzania, czy danemu duplikatowi dodatku rolniczego dla gruntów odłączonych odpowiadał oryginał, włożony do właściwego formularza A. Dział rewizji nie mógł wykonać tej pracy, ponieważ—jak wspomniano—miał on do czynienia zawsze tylko z poszczególnemi okręgami spisowemi, z konieczności więc musiał ją przejąć dział kontroli. Jeżeli po odszukaniu arkusza A, na którym figurowała osoba gospodarująca, znajdowano oryginał dodatku rolniczego, duplikat ulegał unieważnieniu; jeżeli zaś oryginału dodatku rolniczego wewnątrz odnośnego arkusza A nie było, duplikat wkładano w jego miejsce. Zdarzało się też, że osoby gospodarującej, do której należał dodatek rolniczy, nie można było w powiecie odszukać. W takim razie pozostawiano dodatek rolniczy w końcu paczki w tym okręgu, w którym wedle wskazówki kierownik gospodarstwa miał się znajdować, czyniąc o tem odpowiednią adnotację na dodatku.

Zdawać by się mogło, że opisany sposób postępowania był racjonalny i wprost konieczny. Doświadczenie wykazało jednak, że krył on w sobie niebezpieczeństwo popełnienienia jeszcze większego błędu od tego, którego usunięcie było jego celem. Ujawniło się, że komisarze spisowi podczas spisu bardzo często nie przestrzegali przepisów instrukcji i wszystkie grunty, należące do danego gospodarstwa, spisywali przy osobie kierownika gospodarstwa, nie czekając na nadesłanie dodatków rolniczych dla części, położonej w innym okręgu, i nie dołączając ewentualnie przesłanych dodatków do arkuszów A. W takich wypadkach, dodając grunty, spisane na duplikacie dodatku rolniczego, do gruntów kierownika gospodarstwa, podanych w arkuszu A, niesłusznie powiększano obszar gospodarstwa. Biorąc pod uwagę tę okoliczność jak i to, że odszukiwanie osób gospodarujących zabierało nieproporcjonalnie dużo czasu, skasowano tę czynność w kwietniu 1923 r.

e. Przebieg pracy

Jak już wspomniałem na początku niniejszego rozdziału, rewizja materjału należała z początku do zakresu pracy referatu „Skorowidza Miejscowości". Została ona wydzielona w samodzielny referat dopiero w styczniu 1923 r. Referat ten istniał do końca października tego roku, zatem ogółem 10 miesięcy.

Następujące zestawienie daje pogląd na przebieg pracy w referacie rewizji materjałów.

Tabl. 2. Przebieg pracy referatu rewizji materjałów — Révision des matériaux

Rok Miesiące *Année Mois*	Przeciętna liczba pracowników *Nombre moyen des employés*	Liczba opracowanych formularzy *Nombre des bulletins dépouillés*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem *Ensemble*	Praca zasadnicza *Travaux fondamentaux*	Sporządzanie wykazów miejscowości *Préparation de listes de localités*	Inne prace *Autres*	Administracja i archiwum *Administration et archives*	Opuszczenia wskutek choroby i t. p. *Absences par suite de maladie*	Urlopy *Congés de repos*	Kontrola *Contrôle*
Liczby bezwzględne — Chiffres absolus										
Dział rewizji materjałów — *Bureau de révision des matériaux*										
1923 Ogółem—Total	**44,6**	**2 784 076**	**64 723,5**	**35 461,1**	**4 664,1**	**1 224,5**	**7 619,7**	**5 471,0**	**4 708,6**	**5 574,5**
I	13	25 919	985,3	755,7	—	—	198,3	5,2	—	26,1
II	74	325 946	10 115,1	6 375,1	—	200,4	1 412,2	864,6	—	1 262,8
III	93	408 098	14 735,3	8 468,9	64,1	351,6	1 616,2	1 187,6	243,0	2 801,9
IV	88	822 269	12 544,0	7 084,2	950,4	245,1	1 611,0	1 019,6	150,0	1 483,7
V	67	526 755	8 831,9	4 710,4	1 623,4	—	1 068,0	915,9	514,2	—
VI	41	254 750	6 165,3	2 229,3	1 644,3	—	602,3	410,5	1 278,9	—
VII	23	145 951	4 028,5	1 421,1	381,9	78,5	454,6	365,8	1 326,6	—
VIII	21	72 775	2 323,9	1 069,3	—	113,0	170,1	289,1	682,4	—
IX	21	147 047	3 708,2	2 659,1	—	229,7	310,0	242,6	266,8	—
X	5	54 566	1 288,0	688,0	—	6,2	177,0	170,1	246,7	—
Dział kontroli — *Bureau de contrôle*										
1923 Ogółem—Total	**12,7**	**1 083 307**	**13 251,8**	**5 215,1**	**1 780,3**	**954,5**	**2 634,8**	**1 073,0**	**1 594,1**	—
IV	12	104 409	1 021,1	399,8	58,2	19,5	492,1	51,5	—	—
V	12	303 635	1 638,8	737,5	229,5	29,5	545,2	97,1	—	—
VI	14	181 270	2 093,1	493,9	181,0	368,2	441,4	283,7	324,9	—
VII	15	120 326	2 699,2	647,0	241,9	247,7	383,0	392,4	787,2	—
VIII	17	171 976	2 421,1	977,2	401,3	193,5	469,3	88,1	291,7	—
IX	13	139 879	2 302,6	1 359,5	341,9	96,1	260,8	114,2	130,1	—
X	6	61 812	1 075,9	600,2	326,5	—	43,0	46,0	60,2	—
Odsetki — Proportions										
Dział rewizji materjałów — *Bureau de révision des matériaux*										
1923 Ogółem—Total		*100,0*	*100,0*	*54,8*	*7,2*	*1,9*	*11,8*	*8,4*	*7,3*	*8,6*
I		*0,9*	*100,0*	*76,7*	—	—	*20,1*	*0,5*	—	*2,7*
II		*11,7*	*100,0*	*63,0*	—	*2,0*	*14,0*	*8,5*	—	*12,5*
III		*14,7*	*100,0*	*57,5*	*0,4*	*2,4*	*11,0*	*8,1*	*1,6*	*19,0*
IV		*29,5*	*100,0*	*56,5*	*7,6*	*2,0*	*12,8*	*8,1*	*1,2*	*11,8*
V		*18,9*	*100,0*	*53,3*	*18,4*	—	*12,1*	*10,4*	*5,8*	—
VI		*9,1*	*100,0*	*36,1*	*26,7*	—	*9,8*	*6,7*	*20,7*	—
VII		*5,3*	*100,0*	*35,3*	*9,5*	*1,9*	*11,3*	*9,1*	*32,9*	—
VIII		*2,6*	*100,0*	*46,0*	—	*4,9*	*7,3*	*12,4*	*29,4*	—
IX		*5,3*	*100,0*	*71,7*	—	*6,2*	*8,4*	*6,5*	*7,2*	—
X		*2,0*	*100,0*	*53,4*	—	*0,5*	*13,7*	*13,2*	*19,2*	—
Dział kontroli — *Bureau de contrôle*										
1923 Ogółem—Total		*100,0*	*100,0*	*39,4*	*13,4*	*7,2*	*19,9*	*8,1*	*12,0*	—
IV		*9,6*	*100,0*	*39,2*	*5,7*	*1,9*	*48,2*	*5,0*	—	—
V		*28,1*	*100,0*	*45,0*	*14,0*	*1,8*	*33,3*	*5,9*	—	—
VI		*16,7*	*100,0*	*23,6*	*8,6*	*17,6*	*21,1*	*13,6*	*15,5*	—
VII		*11,1*	*100,0*	*24,0*	*8,9*	*9,2*	*14,2*	*14,5*	*29,2*	—
VIII		*15,9*	*100,0*	*40,4*	*16,6*	*8,0*	*19,4*	*3,6*	*12,0*	—
IX		*12,9*	*100,0*	*59,0*	*14,9*	*4,2*	*11,3*	*5,0*	*5,6*	—
X		*5,7*	*100,0*	*55,8*	*30,3*	—	*4,0*	*4,3*	*5,6*	—

Jeżeli dodamy sumy godzin obu działów pracy i „kontrolę" z działu pierwszego połączymy z pracą zasadniczą działu drugiego, otrzymamy następujące liczby, charakteryzujące referat jako całość:

		w %
Ogólna liczba pracowniko-godzin . . .	77 975,3	100
Z tego przypada na pracę zasadniczą	35 461,1	45,5
Kontrolę	10 789,6	13,8
Administrację i archiwum	10 254,5	13,1
Opuszczenia, urlopy zdrowotne i t. p.	6 544,0	8,4
Urlopy wypoczynkowe	6 302,7	8,1
Sporządzanie wykazów	6 444,4	8,3
Inne prace	2 179,0	2,8

Ogólna liczba pracowniko-godzin referatu równa się 11 996 pracowniko-dniom albo 510,4 pracowniko-miesiącom, albo 42,5 lat. Praca zasadnicza zajęła niespełna połowę tego czasu; 54,5% przypadło na inne czynności.

Z pośród tych innych czynności zadziwia wysoki odsetek czasu zużytego na administrację i magazyn. Znajduje on swe wytłumaczenie głównie w tem, że w referacie rewizji materjału był bardzo szybki obrót formularzy spisowych, wskutek czego i liczba pracowników, zajętych dostarczaniem i odbieraniem materjału, musiała być większa aniżeli w innych referatach. Szczególnie musiało to się dać odczuć w dziale kontroli, gdzie intensywność pracy była blisko trzy razy tak wielka jak w dziale rewizji. Należy tu zaznaczyć, że wyodrębnienie funkcyj dostarczenia materjału z referatów i przelanie ich na t. zw. magazyn nastąpiło dopiero z dniem 1 stycznia 1924 r., a więc już po likwidacji referatu rewizji materjału. Poza przyśpieszonym obrotem materjału wpłynęła na podwyższenie odsetka administracji i archiwum w dziale rewizji okoliczność, że dział ten powstał z kilku grup pracowników, przejętych z innych działów opracowania spisu, które przez kilka miesięcy zachowały jeszcze swą administracyjną samodzielność, ponieważ według pierwotnego planu miały one znów powrócić do swej dawniejszej pracy.

Wysoki procent administracji i archiwum w dziale kontroli, poza wymienioną już przyczyną, był wywołany tem, że cały ten dział liczył przeciętnie zaledwie kilkunastu pracowników. W małych grupach administracja zawsze pochłania stosunkowo więcej czasu.

Co do innych pozycyj, uwzględnionych w przytoczonych zestawieniach, należy wyjaśnić, że do t. zw. „innych prac" zostały zaliczone głównie prace dla referatu „Skorowidza Miejscowości", polegające na odszukiwaniu miejscowości w materjale i wyjaśnianiu ich charakteru. Poza tem weszło tu, jak w innych referatach, wnoszenie poprawek do materjału, zwróconego przez dział kontroli, o ile—ze względu na zmiany w personelu—nie mogło to być wykonane przez pracowników, którzy pierwotnie materjał ten opracowali.

f. Intensywność pracy

Intensywność pracy w referacie rewizji materjału obliczam, dzieląc liczbę godzin pracy zasadniczej przez liczbę opracowanych formularzy. Otóż jeżeli weźmiemy za podstawę liczby, podane w tablicy 2 na str. 18, otrzymujemy jako przeciętną intensywność za cały okres pracy w dziale rewizji 78,5, w dziale kontroli 207,7. Cyfry wydajności w poszczególnych miesiącach jednak bardzo odbiegają od tych przeciętnych. W dziale rewizji maksymalna miesięczna intensywność wynosi 114,3, minimalna 34,3, w dziale kontroli maksymalna 411,7, minimalna 102,9. Tak wielkie wahania domagają się bliższego wyjaśnienia.

Ażeby zbadać poszczególne czynniki, które wpłynęły na wzrost wzgl. spadek wydajności pracy, opracowano poniższą tablicę, w której podano wydajność dla wszystkich poszczególnych grup referatu i uwzględniono nie miesiące, lecz poszczególne okresy sprawozdawcze, bo w ten sposób znacznie łatwiej jest obserwować rozwój intensywności. Prócz intensywności przytoczyłem także liczbę personelu w poszczególnych okresach sprawozdawczych, bo dopiero w świetle tych liczb dane o intensywności nabierają właściwego znaczenia. Należy wyjaśnić, że liczba personelu obejmuje nietylko pracowników, bezpośrednio zajętych opracowaniem formularzy, dla których była obliczana wydajność, lecz także pracowników administracyjnych i archiwistów, których ze względu na brak danych nie można było wydzielić. Kierownik referatu nie jest jednak włączony.

Tabl. 3. Intensywność pracy referatu rewizji materjałów
Intensité du travail de révision et de contrôle de matériaux

Okres sprawozdawczy *Période envisagée*	Dział rewizji materjałów—*Bureau de révision des matériaux*						Dział kontroli *Bureau de contrôle*	
	Grupa I *I groupe*		Grupa II *II groupe*		Grupa III *III groupe*			
	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy a *Intensité du travail a*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy a *Intensité du travail a*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy a *Intensité du travail a*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy a *Intensité du travail a*
Przeciętna	34	77,3	24	89,7	18	71,3	13	207,7
1923								
12.I — 18.I	6	28,0	—	—	—	—	—	—
22.I — 24.I	12	35,5	—	—	—	—	—	—
25.I — 31.I	20	37,3	—	—	—	—	—	—
1.II — 7.II	31	40,2	14	38,4	15	97,1	—	—
8.II — 14.II	42	45,6	14	43,5	15	73,4	—	—
15.II — 21.II	43	28,6	19	66,1	16	90,6	—	—
22.II — 28.II	50	43,8	22	66,6	16	55,3	—	—
1.III — 7.III	45	36,1	22	56,7	16	56,1	—	—
8.III — 14.III	44	44,6	27	51,5	18	60,3	—	—
15.III — 21.III	44	40,6	27	40,7	18	49,3	—	—
22.III — 28.III	46	41,4	40	60,6	18	46,7	—	—
29 III — 4.IV	41	62,0	37	55,5	21	65,2	—	—
5.IV — 11.IV	41	129,4	35	88,1	24	92,3	—	—
12.IV — 18.IV	41	123,9	34	124,0	22	101,7	—	—
19.IV — 25.IV	52	113,3	27	144,5	—	—	12	252,9
26.IV — 2.V	52	97,8	24	173,9	—	—	12	272,1
3.V — 9.V	53	109,9	24	151,0	—	—	11	352,7
10.V — 16.V	53	102,2	20	157,5	—	—	11	350,5
17.V — 23.V	53	119,9	7	115,3	—	—	11	480,9
24.V — 30.V	49	89,6	7	157,6	—	—	14	481,7
31.V — 6.VI	50	91,7	—	—	—	—	14	486,7
7.VI — 13.VI	51	89,5	—	—	—	—	14	401,7
14.VI — 20.VI	32	146,1	—	—	—	—	14	243,0
21.VI — 27.VI	30	152,9	—	—	—	—	14	232,4
28.VI — 4.VII	25	121,4	—	—	—	—	14	231,6
5.VII — 11.VII	26	112,2	—	—	—	—	14	191,0
12.VII — 18.VII	21	95,3	—	—	—	—	15	162,3
19.VII — 25.VII	21	102,1	—	—	—	—	16	219,7
26.VII — 1.VIII	21	94,4	—	—	—	—	16	161,6
2.VIII — 15.VIII	15	62,7	—	—	—	—	16	170,6
16.VIII — 29.VIII	27	71,1	—	—	—	—	18	182,0
30.VIII — 12.IX	27	52,5	—	—	—	—	17	143,8
13.IX — 26.IX	15	59,0	—	—	—	—	9	169,2
27.IX — 10.X	5	90,0	—	—	—	—	6	113,7
11.X — 24.X	5	73,7	—	—	—	—	6	109,0

a Przeciętna liczba formularzy A, opracowanych przez 1 pracownika na godzinę.
a Nombre moyen des bulletins A dépouillés par un employé pendant une heure.

Na podstawie analizy przytoczonych cyfr, przy pomocy zachowanych notatek, dadzą się ustalić następujące czynniki, które wpływały na rozwój intensywności [1]:

A_1 Nabywanie wprawy.

Znaczenie tego czynnika daje się zaobserwować we wszystkich grupach, najwyraźniej jednak występuje ono w dziale kontroli, gdzie intensywność z tygodnia na tydzień prawie bez przerwy wzrasta, osiągając po 7 tygodniach poziom o 100% wyższy od początkowego.

A_4. Zmiany w składzie osobowym.

Wpływ ujemny tego czynnika daje się szczególnie zauważyć w końcowych okresach grupy I. Dla przyśpieszenia ukończenia pracy przydzielono do grupy tej w ostatnich dniach sierpnia kilkunastu nowych pracowników. Odbiło się to na intensywności w ten sposób, że spadła ona do poziomu od kilku miesięcy nie notowanego (52,5—59,0).

A_5. Dobór personelu.

W zestawieniu przytoczonem zastanawia, że grupa III zaraz od chwili powstania miała

1 Oznaczenie czynników wydajności pracy nastąpiło według klasyfikacji, która będzie bliżej uzasadniona w ostatniej części niniejszej pracy.

wysoką wydajność, że także w dalszych okresach miała wyniki lepsze od pozostałych grup. Fakt ten tłumaczy się lepszemi kwalifikacjami pracowników tej grupy, które też spowodowały, że z tej grupy został utworzony dział kontroli.

B_1. Rodzaj materjału.

Jak widzieliśmy, jednem z głównych zadań referatu rewizji materjału było wydzielanie miejscowości. Naturalną jest rzeczą, że tam gdzie istniało mnóstwo małych osiedli, gdzie więc stosunki rozsiedlenia ludności były skomplikowane, wydajność pracy nie mogła być tak wysoka jak przy opracowaniu terytorjów, posiadających niewielką liczbę dużych skupień. Że tak się rzeczy istotnie miały, najlepszym dowodem na to jest fakt, że najwyższa intensywność, jaka była notowana w dziale porządkowania materjałów, przypada właśnie na okresy, w których były opracowywane duże miasta. Tak n. p. w okresie od 21.VI — 27.VI, kiedy wydajność I grupy osiągnęła swoje maximum, były na warsztacie miasta Łódź i Włocławek, podobnie w czasie od 5.IV—25.IV m. Kraków, w czasie od 28.VI do 11.VII m. Poznań i t. d.

B_2. Stan materjału.

Nie mniejszy wpływ od rodzaju materjału miała na intensywność pracy okoliczność, w jakim porządku znajdowały się opracowywane formularze. Materjał b. dzielnicy pruskiej różnił się tem od materjału innych dzielnic, że aczkolwiek był pełniejszy pod względem liczby uchwyconych przez spis objektów, pod względem wyglądu zewnętrznego pozostawiał wiele do życzenia. Może należy to przypisać stosowanej tam zasadzie samospisywania się ludności, może zawiniły organa spisowe, które zbyt małą uwagę zwróciły na sposób wypełniania i ułożenia formularzy. Szczególnie częste były tu wykroczenia przeciwko przepisowi instrukcji, który domagał się, by na formularzach C_1 zawsze była zapisywana tylko jedna miejscowość i by materjał każdej miejscowości był ujmowany w osobną paczkę i owiązywany sznurkiem. Przeważnie formularze C_1 obejmowały całe gminy, miejscowości zaś trzeba było wyławiać z różnych pośrednich zapisów na formularzach. Skutek takiego stanu materjału był ten, że z chwilą rozpoczęcia opracowania b. dzielnicy pruskiej, tak w dziale porządkowania (24.V) jak i w dziale kontroli (14.VI), nastąpił gwałtowny spadek intensywności. W dziale kontroli wynosił on 50% poprzedniej wydajności. Aż do końca istnienia referatu intensywność nie może powrócić do swego dawniejszego poziomu, bo przez cały czas jest na warsztacie b. dzielnica pruska. Jedynie okresy, w których były opracowywane większe miasta, wykazują wyższe cyfry, chociaż i tutaj rzuca się w oczy, że np. w okresie od 28.VI do 11.VII, kiedy w dziale porządkowania sprawdza się m. Poznań, intensywność jest niższa aniżeli w okresach poprzednich przy opracowywaniu miast Łodzi i Włocławka.

Także w pierwszych miesiącach istnienia referatu, kiedy jest opracowywana b. Kongresówka, zły stan materjału niektórych powiatów spowodował, że np. w tygodniu od 15.III do 21.III w grupie II intensywność z 51,5 formularzy na godzinę obniża się do 40,7.

C_1. Zmiany w programie pracy.

Jak to zaznaczyłem w opisie czynności referatu rewizji materjału, program pracy tego referatu w kilka miesięcy po jego powstaniu uległ znacznej redukcji. Szereg czynności jak np. kompletowanie brakujących formularzy lub wybijanie na materjale spisowym numeru powiatu doznało znacznego uproszczenia, inne jak poprawianie numeracji arkuszów A i uzgodnienie poszczególnych rodzajów formularzy zostały zupełnie zaniechane. Wszystkie te zmiany ujmowała nowa instrukcja dla referatu, która została wydana na początku kwietnia 1923 r. Wprowadzenie w życie tej instrukcji zaznaczyło się w referacie gwałtownym wzrostem intensywności, równającym się jej podwojeniu. W grupach I i II wydajność pracy podniosła się nawet ponad 100%, współdziałał tu jednak jeszcze omówiony już wyżej czynnik rodzaju materjału.

C_4. Wzmożona kontrola.

Zdarzało się, że pod wpływem dążności do jaknajwiększego podniesienia intensywności pracy, pracownicy zaczęli sobie lekceważyć jakość pracy. W takich momentach, dział kontroli przyprowadzał dział rewizji do równowagi, traktując swe obowiązki szczególnie rygorystycznie i odsyłając mu większą aniżeli zwykle ilość materjału do ponownej przeróbki. Ponieważ materjał ponownie opracowywany przy obliczeniu intensywności pracy nie był brany pod uwagę, musiało to wpłynąć na obniżenie się intensywności. Temi względami tłumaczy się spadek intensywności w grupie I w tygodniu od 19.IV do 25.IV z 113,3 na 97,8 formularzy oraz w grupie II w tygodniu od 17.V do 23.V. z 157,5 na 115,3.

CZĘŚĆ II

Opracowanie „Skorowidza Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej"

1. Uwagi ogólne

Jedną z bolączek naszej administracji w pierwszych latach istnienia odrodzonego Państwa był brak publikacji, odtwarzającej obowiązujący podział administracyjny kraju. Do tego braku w b. dzielnicy rosyjskiej dochodził jeszcze drugi, mianowicie ten, że nie było wydawnictwa, z któregoby można zaczerpnąć informacyj co do liczby i rodzaju osiedli, wchodzących w skład poszczególnych gmin i powiatów. Zdarzało się — szczególnie w województwach wschodnich, że administracja lokalna nawet z nazwy nie znała miejscowości, podlegających jej zarządowi. Ogólnie wreszcie odczuwano potrzebę bliższych wiadomości o rozsiedleniu się ludności na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, szczególnie pod kątem widzenia stosunków wyznaniowych i narodowościowych.

Ażeby wszystkie te potrzeby zaspokoić, nałożono na Wydział Spisu Ludności obowiązek wydania jako pierwszej źródłowej pracy, która winna się ukazać przed wszelkiemi innemi opracowaniami pierwszego powszechnego spisu, publikacji, zawierającej kompletny wykaz miejscowości Państwa, ułożony według gmin, powiatów i województw, i podającej dla każdej miejscowości liczbę ludności z podziałem według płci, wyznania, narodowości, a także liczbę budynków zamieszkanych. Podstawowa ta publikacja otrzymała nazwę „Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej" [1].

Opracowanie „Skorowidza" należało do zakresu pracy jednego z referatów Wydziału Spisu Ludności, mianowicie referatu „Skorowidza Miejscowości". Referat ten dzielił się z jednej strony na działy, zajęte pracami nad wykazem miejscowości—jak dział wstępnego opracowania wykazu miejscowości oraz dział kartoteki miejscowości, z drugiej strony na działy, obliczające wspomniane dane statystyczne na podstawie materjału spisowego: dział tak zw. rachuby oraz ściśle z nim związany dział kontroli. Poza tem istniał jeszcze jeden dział, który pracę wykonaną poddawał kontroli logicznej, przygotowywał tablice publikacyjne i przeprowadzał korektę druku wydawnictwa, mianowicie dział tabulacji „Skorowidza Miejscowości".

Obliczanie danych statystycznych dla „Skorowidza Miejscowości" rozpoczęło się w styczniu 1922 r. Dział przeprowadzający tę pracę był nietylko pierwszym, lecz przez długi czas jedynym działem Wydziału Spisu Ludności, zajętym pracą masową; tem się tłumaczy, że musiał on wziąć na swe barki niektóre prace, które stały tylko w luźnym związku z jego zadaniami, a częściowo nawet były mu zupełnie obce. Wymienię tu najważniejsze.

W pierwszym okresie istnienia wydziału nie zdawano sobie jasno sprawy z odrębnego charakteru czynności, związanych z rewizją układu i zupełności otrzymanego materjału spisowego, i pracę tę włączono do zadań referatu „Skorowidza Miejscowości", sądząc, że da się ona z niemi pogodzić, i że rewizja materjału w tym związku przeprowadzona zaspokoi też potrzeby wszelkich dalszych działów pracy, które miały powstać.

Z czasem jednak okazało się, że przypuszczenie to było mylne, wobec czego w styczniu 1923 r. powołano do życia nowy samodzielny referat, któremu została powierzona rewizja materjału i związane z nią sporządzenie prowizorycznego wykazu miejscowości na podstawie formularzy A, C i D. Praca tego referatu została szczegółowo omówiona w poprzednim rozdziale; opisując więc tu zakres pracy referatu „Skorowidza

[1] Ze względu na ukazujące się skorowidze informacyjne różnego rodzaju, wydawane przez prywatne firmy wydawnicze, może byłoby wskazanem publikację tę nazwać w przyszłości „Statystycznym Skorowidzem Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej". Gdyby „Skorowidz" ten objął także pewne dane o przynależności sądowej, parafjalnej, szkolnej i t. d., najodpowiedniejszą byłaby nazwa „Statystyczno-informacyjny Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej".

Miejscowości", pominę tę stronę jego działalności. Przy ocenie podanych niżej danych, dotyczących wydajności pracy działów rachuby i kontroli, należy mieć jednak stale na uwadze, że aż do lutego 1923 r. zadania referatu „Skorowidza Miejscowości" były znacznie szersze, aniżeli to wynika z podanego opisu.

Przez dłuższy czas należało też do obowiązków referatu „Skorowidza Miejscowości" wypełnianie t. zw. kartek sierocych dla sierot, dla których podczas badania arkuszy A okazał się brak formularzy G. Z pracy tej referat „Skorowidza Miejscowości" został zwolniony mniej więcej w tym samym czasie, w którym zdjęto z niego obowiązek przeprowadzania rewizji materjału. Została ona przekazana referatowi statystyki sierot, to też bliższy jej opis podam w rozdziale poświęconym temu referatowi.

W kilka miesięcy po powstaniu referatu „Skorowidza Miejscowości", gdy się okazało, że środki rozporządzalne nie pozwolą na szczegółowe opracowanie spisu żywego inwentarza, włączono wreszcie do zakresu pracy tego referatu obliczanie zawartych na arkuszach A danych, dotyczących kóz, uli i drobiu. Ograniczono się do tych właśnie rodzajów inwentarza żywego, bo liczby koni, bydła rogatego, owiec i trzody chlewnej zostały już poprzednio ustalone i ogłoszone w wynikach tymczasowych spisu. Chociaż praca ta miała mało wspólnego z właściwą pracą referatu „Skorowidza Miejscowości", to jednak mogła z nią być złączona, ponieważ technika jej była zasadniczo ta sama. Obciążała ona referat „Skorowidza Miejscowości", dopóki obliczanie danych narodowościowych i wyznaniowych odbywało się w sposób ręczny. Z chwilą, gdy opracowanie „Skorowidza Miejscowości" zostało przerzucone na maszyny (chodziło jeszcze o województwo krakowskie, poznańskie i pomorskie oraz Śląsk Cieszyński), przejął ją referat rolny.

Jak właśnie wspomniałem, dla kilku województw dane potrzebne dla „Skorowidza Miejscowości" zostały obliczone w sposób maszynowy. Do działów już wymienionych, przeprowadzających ręczne opracowanie „Skorowidza Miejscowości", dochodzi więc jeszcze jeden, który nie może być pominięty w niniejszym opisie, mianowicie dział maszynowego opracowania „Skorowidza Miejscowości".

Ażeby dać pogląd na ogrom pracy, wykonanej w referacie „Skorowidza Miejscowości", nie od rzeczy będzie na zakończenie tych uwag podać ogólny czas pracy, zużyty przez ten referat. Otóż liczba pracowniko-godzin wynosiła:

w dziale rachuby	306 686,7
„ kontroli	219 412,5
„ wstępnego opracowania wykazu miejscowości	12 500,0
„ kartoteki	67 105,5
„ tabulacji	153 615,0
„ maszynowego opracowania	5 650,8
Razem	764 970,5

Praca referatu „Skorowidza Miejscowości" pochłonęła więc przeszło $^3/_4$ miljona pracowniko-godzin. Jeżeli podaną liczbę zamienimy na pracowniko-dni, otrzymujemy liczbę 117 254, na pracowniko-miesiące 4 759, na pracowniko-lata—liczbę 397. A więc 397 lat musiałby pracować jeden pracownik, gdyby chciał wykonać całą pracę referatu „Skorowidza Miejscowości".

2. Obliczanie danych statystycznych

a. Sposób pracy

Referat „Skorowidza Miejscowości" otrzymywał materjał spisowy już uporządkowany, uzupełniony i zinwentaryzowany. Przytem formularze poszczególnych miejscowości były wydzielone w osobne paczki. Ponieważ jednak w pracy referatu rewizji materjału mogły się zdarzyć usterki i przeoczenia, było obowiązkiem pracowników działu rachuby w toku pracy materjał poddać ponownej rewizji, szczególnie bacząc, czy miejscowości zostały prawidłowo wydzielone, czy nazwy miejscowości zostały wyraźnie przepisane do raportu okręgowego, czy materjał był dobrze ułożony i czy był kompletny. O wszelkich zauważonych brakach i usterkach rachmistrz meldował kierownikowi działu i dopiero w porozumieniu z nim materjał doprowadzał do porządku. Inwentarza okręgu nie wolno było poprawić bez porozumienia się z referatem rewizji materjału.

Ostateczna decyzja co do tego, które miejscowości należało uważać za odrębne jednostki terytorjalne, a które należało traktować tylko jako części innych miejscowości, należała do dalszych etapów opracowania „Skorowidza". Dlatego też rachmistrzowi działu rachuby zabraniano wdawać się w krytyczną ocenę wykazu miejscowości, znajdującego się na raporcie okręgowym; był on obowiązany opracować oddzielnie każdą miejscowość, o której materjał spisowy pozwalał przypuszczać, że jest odrębną.

Opracowanie danych liczbowych odbywało się sposobem najprymitywniejszym, jaki może być pomyślany. Praca polegała na tem, że sumowano potrzebne dane bezpośrednio na formularzach A i sumy z każdego formularza A przenoszono na formularze robocze, które ze swej strony były podsumowywane, celem otrzymania liczb dla całej miejscowości. Każdy wiersz na formularzu roboczym odpowiadał jednemu formularzowi A. Na jeden formularz roboczy wpisywano tyle formularzy A, ile znajdowało się na nim wierszy. Surowo zabronione było jednak wpisywanie na jednym formularzu roboczym danych liczbowych dla kilku miejscowości. Oto wzór formularza roboczego:

Nr. okręgu spisowego............................

Miejscowość............................ **Charakter miejscowości**............................ **Gmina**............................ **Powiat**............................
(Gmina, obszar dworski)

						W Y Z N A N I E																N A R O D O W O Ś Ć																			
Ogółem																																									
Nr. Arkusza A.	Budynki z przeznaczenia mieszkalne	Inne budynki zamieszkałe w dniu spisu	Mężczyzn i kobiet razem	Mężczyzn	Kobiet	Rzymsko-kat. i orm. kat.	Marjawickie	Prawosławne	Greko-kat.	Ewangelickie	Luterańskie	Ewang.-reform. (Kalwini)	Ewang.-unijne					Mojżeszowe	Inne	Bezwyznaniowcy	Niewiadome	Polska	Rusińska	Białoruska	Rosyjska	Niemiecka						Żydowska	Inna	Niewiadoma	Gospodarstwa	Kozy	Ule ramowe	Ule zwykłe	Kury	Gęsi	Drób ogółem
	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44

Z arkusza A przenoszono na formularze robocze przedewszystkiem:

1) dane dotyczące płci (rubr. 6 i 7 form. A),
2) dane dotyczące wyznania (rubr. 15 form. A),
3) dane dotyczące narodowości (rubr. 11 form. A).

Rubryki dotyczące płci były sumowane na arkuszach A już przez komisarzy spisowych. To podsumowanie było jednak bardzo często błędne, wobec czego polecono pracownikom, by sami dokonywali zliczania, nie zwracając zupełnie uwagi na sumy już wpisane.

Przystępując do sumowania rubryk 6 i 7, pracownik był obowiązany najprzód sprawdzić, czy rubryki te zostały dobrze wypełnione, t. j. czy komisarz spisowy kreski, oznaczające daną płeć, nie postawił w niewłaściwej rubryce albo czy wogóle nie zapomniał podać płci. W tym celu pracownik porównywał zapisy w rubr. 6 i 7 w każdym wypadku z zapisami w rubr. 3 „Imię", rubr. 5 „Pokrewieństwo z głową rodziny" i rubr. 10 „Stan cywilny", w razie rozbieżności między temi rubrykami uważając za miarodajny zapis w rubr. 3.

Przy tem uzupełnianiu należało jednak wziąć pod uwagę, że w arkuszach, wypełnionych po niemiecku, nazwiska kobiet, nawet o brzmieniu słowiańskiem, mają często takie same końcówki jak nazwiska męskie (n. p. Marta Posadowski), a dalej że mężczyźni, szczególnie u niemców-katolików, noszą nieraz te same imiona co kobiety (n. p. Marja).

Stwierdziwszy słuszność zapisów w rubrykach, dotyczących płci, rachmistrz sprawdzał, czy na formularzu nie znajdują się osoby chwilowo nieobecne, gdyż osoby te nie powinny były być brane pod uwagę przy sumowaniu, i dopiero potem dodawał. Osoby chwilowo nieobecne powinny się jasno wyodrębniać na formularzu A, gdyż według

„Pouczenia" powinny być dla nich wypełnione tylko rubryki od 3 do 8 oraz 29 i 30. Bardzo często jednak osoby chwilowo nieobecne były tak samo wpisywane do formularza A, jak osoby obecne, a fakt chwilowej nieobecności wynikał tylko z zapisów w rubr. 29 i 30. Na to rachmistrz powinien był zwrócić uwagę.

Po przeniesieniu do formularza roboczego liczby mężczyzn i kobiet z każdego formularza A, rachmistrz sumował te dane, wypełniając rubrykę „mężczyzn i kobiet razem". Przed wpisaniem sumy rachmistrz był jednak zobowiązany każdorazowo porównać ją z ogólną liczbą osób „obecnych w mieszkaniu", wpisaną w pytaniu 4 „Opis mieszkania" na pierwszej stronie formularza A.

Przy sumowaniu wyznania i narodowości (rubryk 11 i 15), rachmistrz mógł się spotkać z takiem wyznaniem lub narodowością, dla której nie miał na formularzu roboczym specjalnych rubryk. W takim wypadku zwracał się do kierownika grupy po decyzję, czy miał dla danej narodowości lub wyznania założyć nową rubrykę, czy też miał je wpisać do rubryk „inna narodowość" lub „inne wyznanie", a tylko na marginesie formularza podać dokładną nazwę wyznania lub narodowości.

Dążeniem kierownictwa opracowania spisu było, by pracę w dziale rachuby jak najwięcej zmechanizować. Dlatego zabroniono pracownikom wprowadzać na własną rękę jakiekolwiek poprawki do materjału spisowego, ograniczając ich prawo do uzupełnienia zapisów tylko do jednego wypadku, mianowicie gdy dla pewnej osoby nie wypełniono rubryk 11 i 15, wypełniono je jednak dla rodziny tej osoby. W takim wypadku rachmistrz miał prawo wpisać dla danej osoby narodowość i wyznanie jej rodziny. W małżeństwach mieszanych, przy niewiadomem wyznaniu lub niewiadomej narodowości, dla synów były miarodajne zapisy dla ojca, dla córek zapisy dla matki.

Po przeniesieniu danych narodowościowych i wyznaniowych na formularz roboczy, rachmistrz sumował je poziomo i sumy porównywał z ogólną liczbą osób, otrzymaną z sumowania płci.

Jak już wspomniano, z opracowaniem „Skorowidza Miejscowości" było połączone obliczanie kóz, uli i drobiu. Pracownik wpisywał w wierszu, przeznaczonym dla danego formularza A, kolejno liczbę uli ramowych, uli zwykłych, kur, gęsi i ogólną liczbę drobiu, które dane gospodarstwo posiadało. Jeżeli arkusz spisowy posiadał dodatki rolnicze, na których znajdowały się także dane co do kóz, uli i drobiu, pracownik dane dla każdego gospodarstwa wpisywał osobno.

Po przeniesieniu danych z wszystkich formularzy A, objętych jednym formularzem budynkowym, rachmistrz wypełniał na formularzu roboczym rubryki „Budynki z przeznaczenia mieszkalne" i „Inne budynki zamieszkałe w dniu spisu" na podstawie rubryki 1 i 4 form. C[1], względnie odnośnych zapisów na formularzach C[2] i C[3]. Dane te rachmistrz umieszczał w wierszu, zawierającym cyfry z ostatniego formularza A danej paczki materjału spisowego, objętej badanym formularzem C.

Przepisy wyjaśniające, które budynki zaliczyć należy do budynków z przeznaczenia mieszkalnych, które zaś do innych zamieszkałych w dniu spisu, które budynki nie podlegały obliczeniu, oraz jak należy rozstrzygać wątpliwości narzucające się przy określaniu liczby budynków, były identyczne z temi, które zostały wydane w związku z opracowaniem statystyki budynkowej i dlatego zostaną omówione w jednej z dalszych części niniejszej pracy.

Po wypełnieniu każdej strony formularza roboczego pracownik podsumowywał ją, jednocześnie sprawdzając podsumowanie przez poziome bilansowanie. Sumy dla całej miejscowości pracownik umieszczał na pierwszym formularzu roboczym dla danej miejscowości u góry w wierszu „ogółem". Dla miejscowości większych, podzielonych na dwa lub więcej okręgów spisowych, na naczelnym formularzu roboczym nie wpisywało się sum dla całej miejscowości, lecz tylko dla danego okręgu spisowego.

Jak widzieliśmy, w dziale rachuby jednostką opracowania była miejscowość. Formularze robocze każdego powiatu były rozbite na tyle paczek, ile powiat liczył miejscowości. Zadaniem działu z e s t a w i e ń było połączyć dane dla poszczególnych miejscowości i, uszeregowawszy je według gmin, sporządzić z nich zestawienie dla całych powiatów, t. zw. zestawienia powiatowe.

Pracownik działu zestawień powiatowych otrzymywał formularze robocze jednego powiatu i układał je w porządku następującym: najpierw formularze miast, następnie gmin wiejskich. Formularze poszczególnych gmin układano w porządku alfabetycznym, a formularze jednej gminy w kolejności numerów okręgów spisowych, formularze jednego

okręgu, jeżeli w okręgu znajdowało się kilka miejscowości, w kolejności numerów formularzy A. Ułożone w ten sposób formularze robocze pracownik sprawdzał z formularzem F danego powiatu celem przybliżonego stwierdzenia, czy dla wszystkich gmin, wymienionych w tym formularzu, była odpowiednia ilość formularzy roboczych.

O ile jakaś miejscowość składała się z kilku okręgów spisowych, należało dla niej wyprowadzić sumy ogólne. W tym celu rachmistrz brał czysty formularz roboczy, wpisywał na nim numery okręgów spisowych, na które miejscowość była podzielona, nazwę miejscowości i jej charakter, gminę i powiat i przenosił do tego formularza liczby, figurujące w wierszu „ogółem" z wszystkich okręgów, następnie wpisane liczby podsumowywał i sumy dla całej miejscowości wpisywał u góry w wierszu „ogółem".

Mając już dane dla wszystkich miejscowości powiatu, rachmistrz sporządzał najprzód ogólne zestawienie gmin miejskich powiatu, potem na oddzielnych formularzach zestawienie dla poszczególnych gmin wiejskich, w których dane dla każdej miejscowości były wykazane oddzielnie, wreszcie ogólne zestawienie gmin wiejskich powiatu, w którem były przytoczone tylko dane dla całych gmin. Owocem całej pracy było „ogólne zestawienie powiatu", składające się z 3 wierszy: pierwszy zawierał sumy ogólne dla gmin miejskich: drugi sumy ogólne dla gmin wiejskich, trzeci sumy dla całego powiatu. W województwach południowych i zachodnich do tych zestawień dochodziło jeszcze zestawienie dla obszarów dworskich. Poza tem praca była w tych dzielnicach ta sama co w reszcie Polski.

Rubryki, dotyczące nazwy i rodzaju miejscowości, w omawianych zestawieniach były wypełniane na podstawie raportów okręgowych, o których była mowa w poprzednim rozdziale niniejszej pracy. Jeżeli raporty wykazywały dla tej samej miejscowości kilka nazw lub też kilka różnych określeń rodzaju, dane te były przepisywane do rubryki „Uwagi". W rubryce tej należało także podać numery formularzy A, w których rubryki, dotyczące wyznania i narodowości, nie były wypełnione, oraz wogóle zanotować wszystkie spostrzeżenia, mogące mieć znaczenie dla dalszych etapów opracowania „Skorowidza Miejscowości".

b. Organizacja pracy

Obliczanie danych cyfrowych dla „Skorowidza Miejscowości" było pierwszą pracą na wielką skalę, przeprowadzoną w związku z opracowaniem spisu z 1921 r. Praca ta była praktyczną szkołą rozwiązywania specyficznych trudności organizacyjnych, które nasuwają opracowania masowe. Jeżeli nie odrazu znaleziono najlepsze rozwiązanie i po pewnym okresie pracy zmieniono nawet zasadnicze jej podstawy organizacyjne, to właśnie to szukanie dróg miało olbrzymią doniosłość, bo pozwoliło ustalić wytyczne dla całej dalszej pracy wydziału.

Gdy w styczniu 1922 r. przystępowano do opracowania „Skorowidza Miejscowości", uchodziło za rzecz oczywistą, że najlepszym systemem organizowania personelu jest system drobnych grup. W tym duchu był ułożony budżet prac skorowidzowych oraz były ustalone liczby pracowników w poszczególnych kategorjach płacy. Urzędowi przyświecał widocznie jako wzór ustrój zespołów robotniczych w przedsiębiorstwach fabrycznych, gdzie zwykle 10 — 20 robotników jest poddanych jednemu nadzorcy lub majstrowi. Utworzono więc z czasem aż 10 grup, liczących przeciętnie po 15 pracowników, z kierownikiem grupy, t. zw. kontrolerem, na czele. Zadania kierownika grupy były określone bardzo szeroko. Miał on nietylko prowadzić kontrolę osobową nad podległymi mu pracownikami, rozdawać im pracę i przyjmować pracę wykonaną, lecz także szkolić nowych pracowników, rozstrzygać wszelkie wątpliwości podczas pracy i poddawać pracę wszystkich pracowników dokładnemu sprawdzaniu. Miał on więc być kierownikiem, instruktorem, kontrolerem i archiwistą w jednej osobie. Oczywiście okazało się wnet, że wymagania te nie liczyły się z realnemi możliwościami. Kierownik grupy, zachowując dla siebie kontrolę osobową i instruowanie pracowników, funkcje sprawdzania pracy, a często i archiwisty powierzał specjalnym pracownikom. Miało to ten rezultat, że czynności administracyjne pochłaniały nieproporcjonalnie dużo czasu, bo kierownik grupy i archiwista nie byli dostatecznie wyzyskani —mogli oni swe czynności tak samo dobrze wykonywać przy znacznie większym personelu—, kontrola jakości pracy zaś pozostawiała wiele do życzenia, bo 1 — 2 pracowników nie wystarczało, by sprawdzić całą pracę grupy, zwłaszcza w pierwszym okresie pracy. Do tych ujemnych wyników dochodziło jeszcze to, że małe grupy sprzyjały szybkiemu zżywaniu się kierownika z podwładnymi pracownikami, zwłaszcza jeżeli kierownik — jak to zwykle bywało — wyszedł z pośród

tych pracowników, to zaś w pewnych warunkach bardzo ujemnie wpływało na nastrój i wydajność pracy.

Wszystkie te doświadczenia sprawiły, że forma drobnych grup nie utrzymała się długo. Już w 5 miesięcy po powstaniu referatu „Skorowidza Miejscowości", mianowicie w maju 1922 r., przystąpiono do zasadniczej reorganizacji. Przedewszystkiem wydzielono kontrolę w specjalny dział pracy, dzieląc cały referat na 1) dział t. zw. rachuby i 2) dział kontroli. Pozatem skasowano podział na drobne grupy, łącząc je i tworząc z nich kilka dużych zespołów, liczących po kilkudziesięciu a nawet przeszło 100 pracowników. Jeżeli tak w dziale rachuby jak w dziale kontroli w dalszym ciągu istniały jeszcze po dwie, a przejściowo nawet po trzy grupy, to tłumaczyło się to tylko tem, że lokal posiadany był za szczupły, by można było wszystkich pracowników pomieścić na jednej zmianie i że dla części personelu trzeba było wprowadzić drugą zmianę.

Jak niefortunnym był system drobnych grup, wynika chociażby z tego, że dział kontroli, który powstał w końcu kwietnia 1922 r., musiał skontrolować cały dotychczas opracowany materjał—tak zupełnie, jak gdyby wogóle nie był jeszcze sprawdzany. Musiano odrobić czteromiesięczną zaległość, wyrażającą się cyfrą 4 000 000 osób.

To sprowadziło duże niedogodności w pracy. Zadaniem kontroli jest przecież nietylko poprawić pracę źle wykonaną, lecz także pouczyć pracownika, jak ją wykonać należy, i ewentualnie ukarać, jeżeli się stwierdzi złą wolę albo karygodną niedbałość. Otóż tych swych funkcyj dział kontroli wypełniać nie mógł, gdyż między jego pracą a pracą działu rachuby powstawała kilkomiesięczna przerwa, która robienie jakichkolwiek uwag pracownikom lub żądanie wyjaśnień czyniła niecelowem, a często wręcz niemożliwem, bo pracownik już przeszedł do innego działu albo nieraz wogóle przestał pracować. Dążeniem kierownictwa opracowania było oczywiście przedział ten zmniejszyć przez odpowiednie ustosunkowanie liczby personelu działu rachuby i kontroli. Udawało się to jednak tylko bardzo powoli, bo nie można było działu kontroli dowolnie powiększać, ze względu na brak odpowiedniego personelu. W pierwszych miesiącach przedział między pracą rachuby a pracą kontroli wynosił cztery miesiące, materjały np., które w rachubie były opracowywane w kwietniu, były kontrolowane dopiero we wrześniu; w końcu r. 1922 przedział zmniejszył się do dwóch miesięcy, w pierwszych miesiącach 1923 r. do jednego miesiąca, a dopiero od kwietnia 1923 r. wynosił przeciętnie dwa tygodnie, to znaczy ten okres, który może być uważany za normalny przy tego rodzaju pracach. Dopiero od kwietnia 1923 r. więc kontrola stała się natychmiastową i mogła spełniać wszystkie swe zadania.

Kontrola była aż do końca pracy stuprocentowa, t. zn. obejmowała cały materjał, opracowywany w dziale rachuby. Wybrano taki system kontroli ze względu na wielką szczegółowość zamierzonej publikacji, przy której nawet drobna omyłka mogła odegrać rolę. Na podstawie doświadczeń, poczynionych przy późniejszych opracowaniach, dziś powiedzieć można, że ostrożność zachowana przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości" była zbyt daleko posunięta, że po wprawieniu się pracowników można było powoli przejść do systemu kontroli częściowej, tem więcej że wyniki pracy przed oddaniem do druku były jeszcze poddawane dokładnej analizie w dziale tabulacji „Skorowidza Miejscowości". Zredukowanie kontroli było oczywiście możliwe dopiero od momentu, gdy przedział między nią a rachubą zmniejszył się do tego stopnia, że sprawdzanie pracy postępowało tuż za jej wykonaniem.

Co do techniki pracy w dziale kontroli warto zaznaczyć, że z początku praca odbywała się w dwie osoby: jedna podsumowywała odnośne dane na arkuszach spisowych i czytała wyniki, druga stwierdzała, czy liczby podane odpowiadają liczbom wpisanym do formularza roboczego i czy znajdują się we właściwych rubrykach. Ten sposób pracy, aczkolwiek był chętnie widziany przez pracowników, był jednak bardzo nieekonomiczny, bo pracownik, który miał w ręku arkusze spisowe, dużą część czasu zużywał na samo przewracanie formularzy i podsumowywanie, w tym czasie zaś drugi pracownik próżnował. Praca „parami" ma wogóle tę niedogodność, że każda przerwa u jednego pracownika pociąga automatycznie za sobą przerwę u drugiego. Może więc ona być pożyteczna tylko w tych wyjątkowych wypadkach, gdy czynności obu pracowników dadzą się z sobą jak najzupełniej sharmonizować, jak np. przy pracach korektorskich. W dziale kontroli „Skorowidza Miejscowości" była ona w każdym razie nie wskazana, to też została już w dwa miesiące po wprowadzeniu skasowana i zastąpiona pracą jednostkową.

Omawiając sposób opracowania danych cyfrowych dla „Skorowidza Miejscowości“ zatrzymałem się dłużej nad zestawieniami powiatowemi, które ujmowały ogólne wyniki tego opracowania. Otóż sporządzanie tych zestawień było z początku tak samo zorganizowane jak obliczanie danych cyfrowych, mianowicie zasadnicza praca była wykonywana w dziale rachuby, w dziale kontroli zaś odbywało się uzupełnianie i poprawianie wykazów. Z biegiem czasu okazało się jednak, że organizacja taka nie była dobra, bo w związku z korygowaniem danych cyfrowych trzeba było w dziale kontroli nieraz zupełnie od nowa sporządzać wykazy. To też od kwietnia 1923 r. usunięto sporządzanie wykazów z zadań działu rachuby, przenosząc je w całości do działu kontroli[1]. Niestety, nie można wykazać oszczędności w czasie pracy, uzyskanej dzięki tej reorganizacji, bo brak odpowiednich materjałów. Niewątpliwie była ona jednak dość znaczna.

c. Przebieg pracy

Szczegółowe dane, charakteryzujące przebieg pracy działów rachuby i kontroli, są podane w poniższem zestawieniu.

Tabl. 4. Przebieg pracy działów rachuby i kontroli referatu „Skorowidza Miejscowości“
Travaux de comptage et de contrôle à la sous-section de „Répertoire des localités“

Rok Miesiące — *Année Mois*	Liczba pracowników — *Nombre d'employés*	Liczba opracowanej ludności — *Nombre de la population relevée*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem — *Ensemble*	Praca zasadnicza — *Travaux fondamentaux*	Prace poboczne — *Travaux accessoires*: ogółem — *ensemble*	zestawienia — *relevés d'arrondissement*	uzupełnienia — *travaux supplémentaires*	instruowanie i wstępna kontrola — *instructions aux employés et contrôle provisoire*	wtórna kontrola — *second contrôle*	administracja i archiwum — *administration et archives*	inne prace — *autres travaux*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne — *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe — *Congés de repos*
Liczby bezwzględne — Chiffres absolus													
Dział rachuby — *Bureau de comptage*													
Ogółem	**104**	**20 303 377**	**306 686,7**	**200 485,1**	**79 925,5**	.	**11 213,7**	.	—	.	.	**18332,8**	**7 943,3**
1. I 1922—1. III 1923	122	11 097 895	239 808,0	152 554,0	69 982,9	.	11 213,7	.	—	.	.	10745,4	6 525,7
1. III — 27. IX 1923	67	9 205 482	66 878,7	47 931,1	9 942,6	1056,4	—	1 832,1	—	5 327,9	1726,2	7587,4	1 417,6
1923													
III	74	886 286	9 791,1	7 047,0	2 207,2	936,1	—	236,3	—	852,4	182,4	536,9	—
IV	87	1 581 136	12 620,4	9 972,2	1 742,7	120,3	—	522,0	—	983,9	116,5	905,5	—
V	89	1 561 603	11 087,7	8 191,3	1 976,5	—	—	722,1	—	871,0	383,4	919,9	—
VI	78	1 609 832	10 430,5	7 381,4	1 629,4	—	—	351,7	—	997,8	279,9	997,9	421,8
VII	63	1 665 906	11 144,4	7 378,8	1 355,6	—	—	—	—	904,6	451,0	2 095,0	315,0
VIII	52	1 059 863	7 437,7	4 594,0	761,8	—	—	—	—	509,3	252,5	1 589,1	492,8
IX	24	840 856	4 366,9	3 366,4	269,4	—	—	—	—	208,9	60,5	543,1	188,0
Dział kontroli — *Bureau de contrôle*													
Ogółem	**81**	**20 389 281**	**219 412,5**	**139 012,1**	**54 055,8**	.	**1 527,4**	—	.	.	.	**13973,5**	**12371,1**
28. IV 1922—1. III 1923	109	10 342 693	163 049,0	111 244,0	38 792,5	.	1 527,4	—	.	.	.	8577,2	4435,3
1. III — 11. X 1923	46	10 046 588	56 363,5	27 768,1	15 263,3	8 449,1	—	—	3 056,2	2 482,9	1275,1	5396,3	7935,8
1923													
III	51	879 745	7 155,0	3 685,4	2 672,5	614,2	—	—	351,5	431,7	1275,1	797,1	—
IV	47	1 262 056	7 271,5	4 382,7	2 364,9	1 447,6	—	—	490,1	427,2	—	523,9	—
V	53	1 225 436	6 523,5	3 792,0	1 872,7	1 132,1	—	—	387,3	353,3	—	547,7	311,1
VI	46	1 393 467	8 262,0	3 492,0	1 978,2	1 205,7	—	—	439,8	332,7	—	464,7	2 327,1
VII	57	1 943 986	10 506,0	4 574,0	2 148,5	1 501,5	—	—	371,1	275,9	—	1 329,0	2 454,5
VIII	52	1 219 181	7 594,0	2 867,5	1 753,2	1 196,0	—	—	332,1	225,1	—	813,7	2 159,6
IX	55	1 517 029	6 863,0	3 532,5	1 785,7	1 196,0	—	—	309,2	280,5	—	861,3	683,5
X	9	605 688	2 188,5	1 442,0	687,6	156,0	—	—	375,1	156,5	—	58,9	—

[1] Zmiana ta była wzorem dla analogicznej zmiany, przeprowadzonej w czerwcu 1923 r. w referacie rewizji materjałów, odnośnie do wykazów miejscowości.

(dok.— fin)

Rok Miesiące — *Année Mois*	Liczba pracowników — *Nombre d'employés*	Liczba opracowanej ludności — *Nombre de la population relevée*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem — *Ensemble*	Praca zasadnicza — *Travaux fondamentaux*	Prace poboczne — *Travaux accessoires*: ogółem — *ensemble*	zestawienia — *relevés d'arrondissement*	uzupełnienia — *travaux supplémentaires*	instruowanie i wstępna kontrola — *instructions aux employés et contrôle provisoire*	wtórna kontrola — *second contrôle*	administracja i archiwum — *administration et archives*	inne prace — *autres travaux*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne — *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe — *Congés de repos*
Odsetki — Proportions													
Dział rachuby — *Bureau de comptage*													
Ogółem	—	—	100,0	65,4	26,0	.	3,7	.	—	.	.	6,0	2,6
1.I 1922—1.III 1923	—	—	100,0	63,6	29,2	.	4,7	.	—	.	.	4,5	2,7
1.III — 27.IX 1923	—	—	100,0	71,7	14,9	1,6	—	2,7	—	8,0	2,6	11,3	2,1
1923													
III	—	—	100,0	72,0	22,5	9,5	—	2,4	—	8,7	1,9	5,5	—
IV	—	—	100,0	79,0	13,8	1,0	—	4,1	—	7,8	0,9	7,2	—
V	—	—	100,0	73,9	17,8	—	—	6,5	—	7,8	3,5	8,3	—
VI	—	—	100,0	70,8	15,6	—	—	3,4	—	9,6	2,6	9,6	4,0
VII	—	—	100,0	66,2	12,2	—	—	—	—	8,1	4,1	18,8	2,8
VIII	—	—	100,0	61,8	10,2	—	—	—	—	6,9	3,3	21,4	6,6
IX	—	—	100,0	77,1	6,2	—	—	—	—	4,8	1,4	12,4	4,3
Dział kontroli — *Bureau de contrôle*													
Ogółem	—	—	100,0	63,4	24,6	.	0,7	—	.	.	.	6,4	5,6
28.IV 1922-1.III 1923	—	—	100,0	68,2	23,8	.	0,9	—	.	.	.	5,3	2,7
1. III — 11. X 1923	—	—	100,0	49,3	27,0	15,0	—	—	5,4	4,4	2,2	9,6	14,1
1923													
III	—	—	100,0	51,5	37,4	8,6	—	—	4,9	6,1	17,8	11,1	—
IV	—	—	100,0	60,3	32,5	19,9	—	—	6,7	5,9	—	7,2	—
V	—	—	100,0	58,1	28,7	17,4	—	—	5,9	5,4	—	8,4	4,8
VI	—	—	100,0	42,3	23,9	14,6	—	—	5,3	4,0	—	5,6	28,2
VII	—	—	100,0	43,5	20,4	14,3	—	—	3,5	2,6	—	12,7	23,4
VIII	—	—	100,0	37,8	23,1	15,7	—	—	4,4	3,0	—	10,7	28,4
IX	—	—	100,0	51,5	26,0	17,4	—	—	4,5	4,1	—	12,5	10,0
X	—	—	100,0	65,9	31,4	7,1	—	—	17,1	7,2	—	2,7	—

Do zestawienia tego należy nadmienić, że o ile chodzi o okres do marca 1923 r., ścisłe są tylko liczby godzin pracy zasadniczej, ludności opracowanej i personelu. Liczbę godzin „prac pobocznych", a tem samem też ogólną liczbę zużytych godzin, należy uważać tylko za przybliżoną, bo wobec braku dokładnych sprawozdań trzeba było się oprzeć przy ich zestawieniu na wiadomościach częściowo niezupełnie pewnych. To też spowodowało, że zrezygnowałem z podania liczb dla poszczególnych miesięcy tego okresu i że w „innych pracach" wyodrębniłem tylko liczbę godzin zużytych na uzupełnienia materjału, przeprowadzone w związku ze zmianą programu pracy—jako zasługującą najwięcej na wiarę.

Jeżeli dział rachuby i dział kontroli, uwidocznione w tablicy oddzielnie, połączymy, otrzymamy następujące liczby godzin dla tej części referatu „Skorowidza Miejscowości", która była zajęta obliczaniem danych cyfrowych.

		w % %
Ogólna liczba pracowniko-godzin	526 099,2	100
Z tego przypada na pracę zasadniczą	200 485,1	38,1
„ „ „ kontrolę	139 012,1	26,4
„ „ „ inne prace . . .	133 981,3	25,5
„ „ „ opuszczenia i urlopy zdrowotne	32 306,3	6,1
„ „ „ urlopy wypoczynkowe . .	20 314,4	3,9

Ogółem więc zużyto na obliczanie danych cyfrowych dla „Skorowidza Miejscowości" przeszło pół miljona godzin.

Z tego czasu przypada na pracę zasadniczą, którą jest właściwa praca działu rachuby, tylko 38,1%. Jest to odsetek najmniejszy, jaki wogóle spotykamy przy opracowaniu

pierwszego spisu. Niskość jego znajduje swe wytłumaczenie w tem, że kontrola aż do końca była stuprocentowa, pozatem stosunkowo bardzo dużo czasu pochłonęły prace poboczne.

Wśród tych prac na plan pierwszy wysuwało się sporządzanie zestawień powiatowych, które w okresie od marca do październik 1923 r. zabrało 7,7% ogólnego czasu. Znacznie mniejszą już pozycję, mianowicie tylko 2,4%, stanowiły tak zw. uzupełnienia, polegające na obliczeniu drobiu i kóz dla tej części materjału, która była już opracowana, gdy obliczenie to złączono z obliczaniem danych dla „Skorowidza Miejscowości".

Prócz tych prac, ściśle złączonych z pracą zasadniczą referatu „Skorowidza Miejscowości", wchodziły do pobocznych prac jeszcze następujące: instruowanie i wstępna kontrola, przeprowadzona w dziale rachuby, wtórna kontrola, wykonywana w dziale kontroli, czynności administracyjne, archiwalne oraz t. zw. „inne prace". Rozpatrzmy każdą z tych pozycyj oddzielnie. Ścisłe cyfry oczywiście posiadamy tylko dla okresu od marca 1923 r.

Dział rachuby składał się po reorganizacji z bardzo dużych grup, z których jedna liczyła nawet przeszło stu pracowników. Zrozumiałem jest, że przy tak wielkich zespołach kierownik miał dosyć do czynienia z kontrolą osobową i ogólnym nadzorem nad pracownikami i że na inne czynności nie starczyło mu czasu. To też funkcje instruowania nowych pracowników, rozstrzygania wątpliwości, powstałych podczas pracy i t. d., kierownik powierzał specjalnym pracownikom. Ponieważ wskutek wadliwej początkowej organizacji przez długi czas istniał duży przedział między pracą rachuby i kontroli, trzeba też było powołać specjalnych pracowników, którzy „na wyrywki" bieżąco sprawdzali pracę. Od kwietnia 1923 r., gdy stan osobowy działu rachuby już był mniej więcej ustalony i gdy wskutek przeprowadzonej reorganizacji dział kontroli otrzymywał materjał w dwa tygodnie po opracowaniu go w dziale rachuby, tak że sprawdzenie pracy następowało w krótkim czasie po jej wykonaniu, utrzymywanie specjalnych instruktorów i kontrolerów w dziale rachuby stało się zbytecznem. To też w czerwcu 1923 r. funkcje te zostałe skasowane. W miesiącach, w których były wyodrębnione, pochłonęły one 3,3% ogólnego czasu działu rachuby.

Nieco większy odsetek czasu (5,4%) przypada na wtórną kontrolę, której zadaniem było dorywcze sprawdzenie pracy pracowników kontrolujących. W wprowadzeniu wtórnej kontroli możnaby się dopatrywać pewnej hipertrofji systemu kontrolnego. Należy jednak mieć na uwadze, że instytucja ta staje się konieczną zawsze wówczas, gdy na dział kontroli składa sie obowiązek całkowitego sprawdzenia pracy pierwotnej—jak to miało miejsce właśnie w referacie „Skorowidza Miejscowości". Bliżej omówię tę sprawę w jednym z końcowych rozdziałów niniejszej pracy, tu więc poprzestanę na stwierdzeniu, że w przyszłości przy podobnych robotach jak opracowanie „Skorowidza Miejscowości" uważałbym za zupełnie wystarczającą kontrolę częściową, przy której wtórna kontrola automatycznie odpada.

Czynności administracyjne zabrały w okresie od marca do października 1923 r. — 6,3% całego czasu referatu. Odsetek ten mógłby być uważany za normalny, tem więcej, że przez cały czas istnienia referatu „Skorowidza Miejscowości" należało do jego zadań zawiadywanie podręcznem archiwum i dostarczanie pracownikom materjału do opracowania. Gdy jednak weźmiemy pod uwagę nie cały referat, lecz poszczególne jego działy, zobaczymy, że w dziale rachuby, gdzie odsetek czynności administracyjnych i archiwalnych powinien być mniejszy, bo i liczba pracowników była tu znacznie większa i obrót materjałem nie był tak szybki, wynosił on prawie dwa razy tyle co w dziale kontroli (8,0%— 4,4%). Wobec braku szczegółowszych materjałów nie mogę dziś niestety wyjaśnić przyczyn tego zjawiska, mam jednak wrażenie, że dział rachuby cierpiał na pewien przerost aparatu administracyjnego. Przerost ten mógł być spowodowany tem, że wskutek przyjęcia błędnej zasady organizacyjnej przy tworzeniu działu rachuby, o czem była wyżej mowa, czynności administracyjne z góry zabierały w nim zbyt wiele czasu, a raz już rozrósłszy się ponad istotną potrzebę, z trudem tylko poddawały się ograniczeniom; poza tem mogła tu też odegrać rolę okoliczność, że w ciągu pierwszego roku swego istnienia referat „Skorowidza Miejscowości" w sprawozdaniach swych nie wyszczególniał prac pobocznych, wskutek czego braki organizacyjne przez dłuższy czas mogły pozostać niezauważone.

Do t. zw. „innych prac", które zabrały 2,4% całego referatu, wchodziło jak i w innych referatach wnoszenie poprawek do materjału, zwróconego przez dział kontroli, o ile— ze względu na zmiany w stanie personelu—

nie mogło to być dokonane przez pracowników, którzy pierwotnie materjał ten opracowali, dalej zostało tu zaliczone uzupełnianie pracy referatu rewizji materjału i t. p.

Omawiając prace poboczne, brałem pod uwagę tylko okres od marca do października 1923 r., bo tylko dla tego okresu istnieją dokładne dane. Dla okresu poprzedniego od stycznia 1922 r. do lutego 1923 r. posiadam tylko ogólne liczby godzin, zużytych na prace poboczne. Jeżeli liczby te, wyrażone w odsetkach ogólnego czasu pracy, porównamy z odnośnemi liczbami następnego okresu, otrzymamy następujące zestawienie:

	Ogółem	Dział rachuby	Dział kontroli
Ogółem	25,5%	26,0%	24,6%
Od stycznia 1922 do lutego 1923 r.	27,0%	29,2%	23,8%
Od marca 1923 do października 1923 r. .	20,5%	14,9%	27,0%

Jak widzimy, kształtowanie się cyfr prac pobocznych w poszczególnych okresach w działach rachuby i kontroli nie jest to samo. Podczas gdy w dziale rachuby odsetek prac pobocznych w drugim okresie jest znacznie niższy aniżeli w pierwszym, w dziale kontroli jest on wyższy. Różnice te tłumaczą się przedewszystkiem tem, że sporządzanie zestawień powiatowych, które w pierwszym okresie należało do obowiązków zarówno działu kontroli jak działu rachuby, w drugim okresie przeszło w całości do działu kontroli. Powiększyło to prace poboczne w dziale kontroli, zmniejszając je w dziale rachuby. Pozatem na obniżenie odsetka prac pobocznych w dziale rachuby wpłynęła okoliczność, że w drugim okresie nie było wcale „uzupełnień" i że od lipca 1923 r. zostało skasowane instruowanie i wstępna kontrola. Wreszcie musiało się też korzystnie odbić na odsetku czasu, zużytym na czynności administracyjne, przejście od systemu drobnych grup do systemu dużych zespołów pracy.

W przytoczonej tablicy znajdujemy oprócz danych o czasie pracy także dane, odnoszące się do ilości objektów opracowanych i liczby personelu w obu działach. Liczba opracowanej ludności jest mniejsza od ogólnej liczby spisanej, bo część materjału była opracowana w sposób maszynowy, o czem będzie mowa w jednym z dalszych rozdziałów. Niewielką różnicę między liczbą ludności opracowanej w dziale rachuby i w dziale kontroli należy położyć na karb nieścisłości w sprawozdaniach, których dziś już usunąć nie można.

Dział rachuby istniał od stycznia 1922 r. do września 1923, ogółem więc 21 miesięcy, dział kontroli od maja 1922 r. do października 1923 r., czyli 18 miesięcy. W wymienionym okresie było w dziale rachuby zatrudnionych przeciętnie 104 pracowników miesięcznie, w dziale kontroli 81. Pod względem kwalifikacyj nie stosowano do personelu żadnych specjalnych wymagań. Stan personelu w referacie „Skorowidza Miejscowości" ulegał częstym zmianom, bo referat ten, będąc przez dłuższy czas jedynym czynnym działem pracy Wydziału Spisu Ludności, stanowił pewnego rodzaju rezerwuar, z którego czerpano pracowników do innych referatów.

d. Intensywność pracy

Obliczając intensywność pracy na podstawie danych przytoczonych w tablicy, poświęconej przebiegowi pracy w działach rachuby i kontroli referatu „Skorowidza Miejscowości, otrzymujemy następujące zestawienie:

Tabl. 5. Intensywność pracy działów rachuby i kontroli referatu „Skorowidza Miejscowości" według miesięcy

Intensité du travail de comptage et de contrôle à la sous-section de „Répertoire des Localités par mois

Rok Miesiące *Année Mois*	Dział rachuby *Bureau de comptage*		Dział kontroli *Bureau de contrôle*	
	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy a *Intensité du travail a*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy a *Intensité du travail a*
Przeciętna za lata 1922—1923 . . . *Moyenne pour les années 1922—1923*	104	101,3	81	146,7
1922	120	71,7	114	86,5
I	14	75,0	—	—
II	70	71,1	—	—
III	134	81,3	—	—
IV	138	96,1	—	—
V	129	90,2	34	94,6
VI	116	64,2	73	62,4
VII	126	61,9	110	82,8
VIII	185	60,8	138	96,1
IX	151	68,1	150	114,8
X	138	62,8	145	84,6
XI	128	60,9	133	78,9
XII	115	63,8	131	83,3

a Przeciętna liczba osób opracowanych w ciągu jednej pracowniko-godziny.

a Nombre moyen des personnes relevées par un employé pendant une heure.

(dok. — fin)

Rok Miesiące *Année Mois*	Dział rachuby *Bureau de comptage*		Dział kontroli *Bureau de contrôle*	
	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*
1923	81	150,2	54	263,1
I	146	66,8	92	110,6
II	120	94,0	81	146,8
III	74	125,8	51	238,7
IV	87	158,5	47	288,0
V	89	190,6	53	323,2
VI	78	218,0	46	399,0
VII	63	225,8	57	425,0
VIII	52	230,7	52	425,1
IX	24	249,8	55	429,4
X	—	—	9	420,1

Liczby, podane w powyższej tablicy, dają dobry pogląd na ogólny rozwój intensywności w referacie „Skorowidza Miejscowości", są jednak za mało szczegółowe, by mogły służyć jako materjał do zanalizowania czynników, wpływających na wydajność pracy. Dlatego podaję poniżej jeszcze drugą tablicę, w której cyfry wydajności są obliczone nie miesiącami, lecz okresami sprawozdawczemi, i w której zamiast całych działów uwidoczniono poszczególne grupy pracowników, wchodzące w skład tych działów. Uwzględnione zostały w obu działach tylko grupy, które miały przebieg pracy specjalnie charakterystyczny. Niestety musiałem w tej tablicy pominąć okres do listopada 1922 r., bo dane posiadane dla tego okresu nie nadają się do porównania. Referat „Skorowidza Miejscowości" był pierwszym referatem, w którym były dokonane obliczenia intensywności pracy, nic dziwnego więc, że kilkakrotnie musiano zmieniać sposób tych obliczeń, zanim ustalił się ostateczny wzór, który mógł być uważany za ogólnie obowiązujący.

Tabl. 6. Intensywność pracy [a] działów rachuby i kontroli referatu „Skorowidza Miejscowości" według okresów sprawozdawczych

Intensité du travail [a] de comptage et de contrôle à la sous-section de „Répertoire des Localités" d'après les périodes envisagées

Okres sprawozdawczy *Période envisagée*	Dział rachuby *Bureau de comptage* — I grupa *I groupe*		Dział rachuby — II grupa *II groupe*		Dział kontroli *Bureau de contrôle*	
	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*
1922						
20 — 27.X	104	59,0	23	51,0	69	102,0
27.X— 2.XI	109	76,0	19	70,1	66	108,0
5 — 11.XI	100	58,0	18	62,0	64	100,0
11 — 17.XI	114	60,0	20	75,0	63	109,0
17 — 23.XI	111	54,0	23	83,0	63	90,0
24 — 30.XI	106	52,0	21	100,0	74	109,0
1 — 7.XII	93	51,0	25	78,1	66	112,0
10 —16.XII	86	83,1	20	72,0	63	103,0
16 —22.XII	99	59,0	20	77,0	64	106,0
22 —28.XII	99	61,0	20	72,1	64	103,0
1923						
29.XII— 4.I	108	52,0	22	75,0	66	117,0
5 —11.I	107	62,5	22	97,1	65	116,4
12 —18 I	137	61,5	22	97,0	66	125,2
19 —25.I	136	62,3	21	81,0	65	126,2
25 — 1.II	133	74,2	22	69,0	35	101,0
2 — 8.II	98	83,2	23	76,0	35	118,0
9 —15.II	93	76,6	29	97,4	40	141,0
16 —22.II	73	106,9	29	113,0	39	177,0
23.II— 1.III	77	109,3	—	—	42	169,0
2 — 8.III	73	117,4	—	—	43	190,0
9 —15.III	69	116,6	—	—	41	248,0

Okres sprawozdawczy *Période envisagée*	Dział rachuby *Bureau de comptage* — I grupa *I groupe*		Dział rachuby — III grupa *III groupe*		Dział kontroli *Bureau de contrôle*	
	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność pracy *Intensité du travail*
1923						
16 —22.III	78	122,7	—	—	38	265,0
23 —29.III	76	144,0	—	—	40	266,0
30.III— 5.IV	76	143,6	20	49,6	43	260,0
6 —12.IV	63	167,3	21	71,2	45	263,0
13 —19.IV	62	179,6	21	120,6	45	281,0
19 —25.IV	68	180,3	21	143,9	51	303,0
27.IV—2.V	63	175,1	22	163,7	51	315,0
3 — 9 V	61	190,4	22	186,9	50	317,0
11 —17.V	69	190,8	23	201,8	51	320,0
18 —24.V	62	198,9	33	164,1	58	325,0
25 —31.V	55	193,8	33	191,4	57	330,0
1 — 7.VI	54	202,4	32	195,0	57	391,0
8 —14.VI	51	216,7	33	235,2	56	396,0
15 —21.VI	51	228,5	19	247,9	60	400,0
22 —28.VI	51	206,8	21	239,3	58	410,0
30.VI—5.VII	59	223,4	6	237,5	57	418,0
6 —12.VII	65	217,4	6	—	57	420,0
13 —19.VII	62	225,4	—	—	57	426,0
20.VII-2.VIII	54	230,8	—	—	56	430,0
3 —16.VIII	53	226,1	—	—	52	420,0
17 —30.VIII	50	234,4	—	—	52	431,0
31.VIII —13.IX	42	248,0	—	—	50	430,0
14 —27.IX	7	254,9	—	—	59	429,0
28.IX—11.X	—	—	—	—	9	420,0

a Obacz uwagę do tabl. 5 — a Voir la note au tabl. 5.

Analizując cyfry, podane w przytoczonych tablicach, można stwierdzić następujące czynniki, które wpływały na wydajność pracy[1].

A_1. Nabywanie wprawy.

Znaczenie tego czynnika możemy zaobserwować we wszystkich grupach, najwyraźniej jednak występuje ono w grupie III działu rachuby, powstałej dnia 1 kwietnia 1923 r. W pierwszych siedmiu tygodniach pracy tej grupy każdy tydzień wykazuje wzrost intensywności, z początku bardzo znaczny, później mniejszy, po tym okresie notujemy spadek, spowodowany powiększeniem grupy o $^1/_3$ personelu, po trzech tygodniach jednak intensywność znów dość znacznie się podnosi. Na podstawie przebiegu cyfr w omawianej grupie możemy ustalić, że w dziale rachuby potrzeba było mniej więcej trzech miesięcy do osiągnięcia pełnej wprawy.

A_2. Wpływ ogólnego poziomu pracy.

Jeżeli cyfry intensywności grupy III porównamy z takiemiż cyframi grupy I działu rachuby, zobaczymy, że rozwój wydajności pracy w później powstałej grupie był znacznie szybszy. Wykazuje to jasno następujące zestawienie, w którem dla grupy I jako początek pracy przyjmuję moment reorganizacji pracy, przeprowadzonej w połowie lutego 1923 r.; jak wiemy, faktycznie grupa ta powstała znacznie wcześniej.

Kolejność tygodni pracy	I grupa	III grupa
1	106,9	49,6
2	109,3	71,2
3	117,4	120,6
4	116,6	143,9
5	122,7	163,7
6	144,0	186,9
7	143,6	201,8

Do osiągnięcia cyfry 200 osób na godzinę, którą grupa III wykazuje po siedmiu tygodniach pracy, grupa I potrzebowała mniej więcej dwa razy tyle czasu. Ten szybki rozwój intensywności w grupie III jest spowodowany niczem innem jak właśnie tem, że w momencie gdy grupa ta powstawała, grupa I była już dość daleko zaawansowana w pracy i także w dalszych tygodniach wyprzedzała grupę III, podniecając ją do tem intensywniejszego wysiłku. Należy mieć na uwadze, że grupa I była nietylko starszą, lecz także liczniejszą od grupy III, że przeto ona nadawała ton w pracy całego działu.

W referacie „Skorowidza Miejscowości" tak się układają stosunki, że możemy stwierdzić wpływ omawianego czynnika na pracę całej nowopowstałej grupy. Że dostrajanie się do ogólnego poziomu pracy jest potężnym motorem intensywności pracy także u poszczególnych pracowników, dodawanych w różnym czasie do grup już istniejących, uzasadnię przy rozpatrywaniu wydajności pracy w innych referatach.

A_4. Zmiany w składzie osobowym.

O ile poprzednie dwa czynniki wpływały na podniesienie się wydajności pracy, o tyle zmiany w stanie personelu miały zazwyczaj skutek ujemny. Łatwo to swierdzić, gdy śledząc cyfry intensywności, zwrócimy jednocześnie uwagę na liczby personelu w poszczególnych grupach. Tak np. przyjęcie 9 nowych pracowników do grupy I działu rachuby w dn. 1.I 1923 spowodowało spadek intensywności z 61,0 na 52,0, powiększenie grupy II o $^1/_3$ personelu w tygodniu od 18 — 24. V 1923 pociągnęło za sobą obniżenie intensywności z 201,8 na 164,1.

Jeżeli zmiany w stanie personelu są nieznaczne, zdarza się, że obserwujemy nie spadek, lecz wzrost intensywności grupowej. Wypadki takie znajdują swe wytłumaczenie we wzmożonej wydajności starego personelu, która wyrównywa straty, spowodowane przez nowych pracowników.

B_1. Rodzaj materjału.

Porównywając grupę I i II działu rachuby, widzimy, że grupa II ma prawie stale wydajność wyższą. Fakt ten wyjaśnia się tem, że grupa II opracowywała przez cały czas m. Warszawę, podczas gdy grupa I miała na swym warsztacie województwa wschodnie Małopolski, a więc przeważnie materjał wiejski. Materjał wsi przedstawiał przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości" większe trudności, bo do obliczania danych cyfrowych dołączało się badanie podziału na miejscowości i wyprowadzanie na formularzach roboczych sum dla poszczególnych miejscowości i gmin. W dużych miastach był uwzględniony tylko podział na komisarjaty. W okresie, gdy grupa I opracowywała m. Lwów (27.X — 2.XI 1922 r.), i ona miała znacznie wyższą intensywność aniżeli normalnie (76,0). Do zwykłych trudności dołączała się w wschodniej Małopolsce, jak wogóle w województwach wschodnich Państwa, jeszcze ta, że w formularzach często znajdowano zapisy w języku rusińskim,

1 Oznaczenie czynników wydajności pracy nastąpiło według klasyfikacji, którą bliżej uzasadnię w ostatniej części niniejszej pracy.

a tylko część personelu, opracowującego materjał spisowy, znała ten język.

B_2. Stan materjału.

Niezależnie od charakteru miejscowości, będących w opracowaniu, duże znaczenie przy kształtowaniu się cyfr wydajności miała okoliczność, w jakim stanie materjał spisowy się znajdował. Niestaranne wypełnienie formularzy powodowało automatycznie obniżanie się wydajności pracy. Jeżeli weźmiemy pod uwagę czas od października 1922 r. do lutego 1923 r., to we wszystkich grupach jako powód spadku wydajności w poszczególnych okresach sprawozdawczych był najczęściej wykazywany zły stan materjału.

C_1. Zmiany w programie pracy.

Jeżeli przyjrzymy się cyfrom, podanym w pierwszej z przytoczonych wyżej tablic — (tabl. 5), zauważymy, że w poziomie wydajności pracy referatu kilkakrotnie zaszły bardzo poważne zmiany, które muszą mieć przyczyny istotniejsze od wszystkich dotychczas omówionych: osiągnąwszy w kwietniu i maju 1922 r. cyfrę 96,1 wzgl. 90,2, w czerwcu 1922 r. wydajność pracy działu rachuby nagle obniża się o $^1/_3$, pozostając na tym poziomie aż do stycznia 1923 r. W lutym tego roku następuje nowa zasadnicza zmiana; wydajność pracy odzyskuje utracone punkty, zachowując także w dalszych miesiącach stałą tendencję wzrostową i osiągając przy końcu istnienia referatu poziom czterokrotnie wyższy od poziomu z drugiej połowy 1922 r. Podobny rozwój intensywności pracy obserwujemy w dziale kontroli.

Te zmiany w poziomie wydajności pracy działów rachuby i kontroli znajdują swe wytłumaczenie w zmianach programu pracy referatu „Skorowidza Miejscowości". W czerwcu 1922 r. do obliczania danych narodowościowych, wyznaniowych i budynkowych doszło obliczanie drobiu, uli i kóz, o którem była mowa w rozdziale, poświęconym sposobowi pracy przy obliczaniu danych statystycznych dla „Skorowidza Miejscowości". W styczniu 1923 r. zaś nastąpiło wydzielenie z tego referatu czynności, związanych z kontrolą materjału spisowego oraz sporządzaniem wykazu miejscowości i przekazanie tych czynności nowoutworzonemu referatowi rewizji materjału.

Należy się tu zastanowić, czy z punktu widzenia wydajności pracy powołanie do życia referatu rewizji materjału — jak wiemy, spowodowana innemi przyczynami — było celowe.

Przed reorganizacją wydajność pracy w dziale rachuby wynosiła przeciętnie 63,2, znaczy to, że na opracowywanie 100 osób potrzebowano 95 minut. Po wydzieleniu czynności rewizji materjału przeciętna wydajność działu rachuby podniosła się na 192; opracowanie 100 osób zabierało więc tylko 31 minut. Do tego czasu musimy dodać czas, zużywany przez referat rewizji materjału. Jeżeli przyjmiemy, że na jeden formularz przypada przeciętnie 5 osób, to przy wydajności 78,5 formularzy na godzinę, referat rewizji materjałów opracowywał 100 osób w ciągu 15 minut. Ogółem zużywano więc po rozdzieleniu pracy referatu „Skorowidza Miejscowości" tylko 46 minut, t. j. połowę tego czasu co przedtem.

Muszę tu uczynić zastrzeżenie, że dodatniego tego wyniku nie można wyłącznie przypisywać wydzieleniu z referatu „Skorowidza Miejscowości" czynności, połączonych z rewizją materjałów, bo jednocześnie z tą zmianą przeprowadzono w tym referacie jeszcze inne uproszczenia, jak np. skasowano badanie na formularzach spisowych zapisów, odnoszących się do sierot i wypełnianie uzupełniających formularzy sierocych, przenosząc te czynności do referatu statystyki sierot. Wszystkie te dalsze zmiany były jednak podrzędnego charakteru; kwestji nie ulega, że utworzenie specjalnego referatu, któremu została powierzona rewizja materjału, było pomysłem bardzo szczęśliwym, który dał duże oszczędności w ogólnym czasie pracy. Mamy tu bardzo pouczający przykład, jakie korzyści daje odpowiednio zastosowana zasada podziału pracy.

C_4 Wzmożona kontrola.

Gdy dział kontroli w opracowanym materjale napotykał anormalnie dużą ilość błędów, był zobowiązany odesłać go działowi rachuby do ponownego opracowania. Materjał tak przerobiony nie był pracownikom zaliczany przy ustalaniu ich intensywności. Gdy więc zwrot materjału w danym okresie sprawozdawczym był szczególnie wielki, musiało to wpłynąć nawet na obniżenie ogólnej intensywności grupowej. Temi to względami został wytłumaczony np. spadek intensywności o 5 punktów w grupie I rachuby w tygodniu od 27. IV do 2. V 1923 r.

Co do jakości pracy w dziale rachuby zachowały się niestety tylko bardzo szczupłe materjały. Tylko tyle powiedzieć można, że na 1 000 osób opracowanych liczba błędów wynosiła przeciętnie od 4 do 5.

3. Ustalanie wykazu miejscowości

a. Prace wstępne

Jednem z najtrudniejszych zadań, związanych z opracowaniem „Skorowidza Miejscowości", było ustalanie wykazu miejscowości Państwa. Dla b. dzielnicy austrjackiej i pruskiej istniały już coprawda różne spisy miejscowości, wydane czy to przez rządy zaborcze czy też osoby prywatne. Wykazy te jednak z małemi wyjątkami pochodziły z czasów przedwojennych, były więc przestarzałe; nie uwzględniały one z natury rzeczy dużych zmian w podziale administracyjnym tych dzielnic, zmian zaszłych po uzyskaniu niepodległości, jako też wynikłych z wykonania postanowień Traktatu Wersalskiego. Dla woj. pomorskiego nie było przytem wykazu, któryby podawał nazwy miejscowości w brzmieniu polskiem. O ile jednak dla wymienionych dwóch terytorjów praca była już w pewnej mierze przygotowana, to dla b. dzielnicy rosyjskiej trzeba było wykaz miejscowości sporządzić prawie od nowa. Spisy, które posiadało b. Królestwo Kongresowe, były wysoce niekompletne; województwa wschodnie zaś były ich zupełnie pozbawione [1].

Po przeprowadzeniu spisu jasnem było, że opracowanie wykazu miejscowości należy przedewszystkiem oprzeć na samym materjale spisowym. Spis nie dostarczył coprawda gotowego wykazu miejscowości, był jednak tak zorganizowany, że dane dotyczące nazwy i charakteru miejscowości były kilkakrotnie notowane, częściowo niezależnie od siebie, tak że zestawienie tych danych powinno było dać upragniony spis. Miejscowości były naprzód zaznaczane na arkuszach spisowych (form. A), przeznaczonych dla poszczególnych mieszkań, dalej były one notowane na formularzach budynkowych (C_1, C_2 i C_3); w okręgach wiejskich każda miejscowość miała oddzielny form. C_1; na formularzach okręgowych D były zestawiane wszystkie miejscowości, należące do danego okręgu spisowego; także do formularzy gminnych E dane miały być wpisywane dla każdej miejscowości oddzielnie; wreszcie istniał jeszcze specjalny formularz B, przeznaczony dla zanotowania pewnych danych informacyjnych o każdem osiedlu. Ten ostatni formularz był wypełniany przez zarządy gminne, formularz E przez naczelnych komisarzy spisowych, formularze C i D przez komisarzy spisowych; formularze A częściowo przez samą ludność, częściowo przez komisarzy spisowych. Tak więc mieliśmy 5 rodzajów różnych formularzy, na których były notowane dane o miejscowościach, a informacyj udzielały 3 wzgl. 4 różne osoby. Niezależnie od tych źródeł, istniało jeszcze dalsze, mianowicie spisy miejscowości, sporządzone przez władze spisowe w myśl § 8 „Instrukcji dla władz", które miały umożliwić podział powiatów wzgl. gmin na okręgi spisowe, oraz spisy, zestawione przez zarządy gmin wiejskich i magistraty na zasadzie § 6 Instrukcji, podające dla każdej miejscowości ogólny obszar gruntów do niej należących, oraz ogólną liczbę i numery nieruchomości. Główny Urząd Statystyczny otrzymał spisy te coprawda tylko dla części powiatów. W dalszym tekście będziemy je nazywali krótko „wykazami starostw".

Początkowo sądzono, że zbytecznem będzie badać wszystkie wymienione źródła, że wystarczy ograniczyć się do wykorzystania formularze E i B, w razie potrzeby przyciągając do pomocy „wykazy starostw"[2]. Arkusze E, jako formularze zbiorowe dla gmin, powinny były przecież zawierać te same wiadomości co formularze A, C i D, na podstawie których były sporządzone, form. B zaś były specjalnie przeznaczone dla spisu miejscowości. Myśl ta była pociągająca, bo dwa te rodzaje formularzy stanowiły niewielką część całego materjału spisowego i praca mogła być załatwiona w stosunkowo krótkim czasie. Przeszkód technicznych żadnych nie było, gdyż form. E i B, zarówno jak i „wykazy starostw" nadeszły, jak wiadomo, w specjalnych paczkach, niezależnie od reszty materjału. Gdy jednak przystąpiono do pracy, okazało się wnet, że osiągnięcie zamierzonego celu przy pomocy tych tylko materjałów jest niemożliwe. Z jednej strony stwierdzono brak wielu form. E, a zwłaszcza form. B, albo też brak danych o miejscowościach na przesłanych formularzach, z drugiej strony zawarte w nich informacje wielokroć budziły duże zastrzeżenia. Z konieczności trzeba się więc było zdecydować na przejrzenie także arkuszy A, C i D, jako podstawowych formularzy spisowych. Zbadanie tych formularzy

1 Dawniejsze spisy miejscowości, istniejące dla różnych terytorjów, objętych granicami Państwa Polskiego, zostały omówione w przedmowach do poszczególnych tomów „Skorowidza Miejscowości" oraz w artykule R. Buławskiego *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* Czasopismo Geograficzne t. I. str. 225 i nast.

2 Należy nadmienić, że „wykazy starostw" wykorzystywano w tych wypadkach, gdy brakowało form. E lub B, lub gdy były one wypełnione niedokładnie. „Wykazy starostw" były przeto traktowane nie jako źródło samodzielne, lecz jako uzupełnienie materjału spisowego. Zresztą wartość ich była wysoce problematyczna, gdyż były widocznie często sporządzane na podstawie dawnych materjałów, w dniu spisu już przestarzałych.

pod kątem widzenia potrzeb wykazu miejscowości było oczywiście pracą bardzo wielką i długotrwałą. Ponieważ wydzielenie tej pracy w osobny dział byłoby rzeczą nieekonomiczną, złączono ją z czynnością rewizji materjałów, która najprzód należała do zakresu pracy referatu „Skorowidza Miejscowości", później została wyodrębniona w osobny referat. Szczegółowy opis techniki sporządzania wykazu miejscowości na podstawie formularzy A, C i D daję w rozdziale 3 części I niniejszej pracy. Tutaj przedstawię tylko sposób opracowania form. E i B. Mimo, że zdawano sobie sprawę z niedoskonałości tych formularzy, opracowano je jednak dla całego Państwa, gdyż stanowiły one bądź co bądź źródło informacyjne, które nie mogło pozostać niewyzyskane. Pozatem praca ta i z tego powodu była konieczna, że ujawniała braki w formularzach, co nie było pozbawione znaczenia zwłaszcza ze względu na form. B, które miały służyć za podstawę do opracowania statystyki gruntów wspólnych. Należy przypomnieć, że referat rewizji materjału, sprawdzał jedynie zupełność form. A, C i D.

Opracowanie wykazu miejscowości na podstawie form. E i B odbyło się w inny sposób aniżeli na podstawie form. A, C i D. Tam chodziło o to, by z wszelkiego rodzaju notatek, znalezionych na formularzach, skonstruować nowy spis osiedli; tutaj wykaz miejscowości był już bezpośrednio zawarty na formularzach, praca więc mogła tylko polegać na pewnem krytycznem zbadaniu go. To oczywiście było jedynie wówczas możliwe, jeżeli istniały jeszcze inne materjały, z któremi dane na formularzach E i B mogły być porównane. Otóż Główny Urząd Statystyczny materjały takie posiadał, coprawda tylko dla jednej dzielnicy, ale właśnie tej, która ich najwięcej potrzebowała, mianowicie dla b. dzielnicy rosyjskiej. Zdając sobie sprawę z konieczności posiadania chociażby prowizorycznych spisów miejscowości przy organizowaniu pierwszego spisu ludności, Główny Urząd Statystyczny już w r. 1919 podjął ich opracowanie. Najważniejszym materjałem, na którym się oparł, były wykazy, dostarczone przez starostwa, sporządzone przy pomocy urzędów gminnych, oraz mapy sztabowe niemieckie i rosyjskie. Poza tem były wyzyskane dla b. Kongresówki spisy miejscowości, znalezione w materjałach Warszawskiego Komitetu Statystycznego, spisy sporządzone przez władze okupacyjne, materjały Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych od Ognia, zaś dla Kresów Wschodnich spisy, zestawione przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich na zasadzie materjałów spisu ludności z r. 1919. Niezgodności między danemi różnych źródeł były wyjaśniane w drodze korespondencji z starostwami. Spisy w ten sposób sporządzone będziemy w dalszym tekscie nazywali „wykazami Głównego Urzędu Statystycznego".

Dla województw południowych i zachodnich wykazy takie niestety nie były sporządzone. Dlatego też zdecydowano się w tem wstępnem opracowaniu w tych dzielnicach sprawdzić tylko wykaz jednostek gminnych (miast, gmin wiejskich i obszarów dworskich), odsuwając sprawę miejscowości t. zw. niesamodzielnych na później. Decyzja ta była zresztą też podyktowana okolicznością, że w Małopolsce jak i w b. dzielnicy pruskiej figurowały na form. E przeważnie tylko jednostki gminne i dla nich tylko były sporządzone form. B. Przy sprawdzaniu gmin korzystano w województwach południowych z skorowidza, ogłoszonego na podstawie danych spisu z 1910 r. p. „Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Oesterreichs", w województwach zachodnich z wykazów, sporządzonych na podstawie obwieszczeń Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej i innych władz polskich oraz z „Gemeindenlexikonu" z r. 1910.

Właściwa praca rozpoczynała się od odpowiedniego ułożenia formularzy każdego powiatu. Formularze B układano gminami, wewnątrz każdej gminy trzymając się porządku, w jakim miejscowości były zapisane w form. E, te ostatnie formularze układano w porządku wskazanym w formularzu powiatowym F. Po dokonaniu powyższego pracownik sprawdzał zupełność wykazu gmin każdego powiatu, odczytując nazwy gmin podane w form. E. i porównywając je z wykazem gmin, zawartym na form. F.

Do tego punktu praca wszędzie była jednakowa. Dalszy jej przebieg był jednak w poszczególnych dzielnicach różny. W województwach południowych i zachodnich ograniczono się tylko jeszcze do sprawdzenia jednostek gminnych na podstawie wymienionych wyżej źródeł. W województwach centralnych i wschodnich zaś następowało skrupulatne porównanie miejscowości, podanych czy to w form. E czy B, z „wykazami Głównego Urzędu Statystycznego". Daną miejscowość uważano tylko wówczas za ustaloną, jeżeli wszystkie źródła podawały tę samą nazwę i w identyczny sposób określały jej rodzaj. Jeżeli jedno z źródeł wykazywało

miejscowość, której w drugiem odnaleźć nie można było, lub jeżeli źródła różniły się pod względem brzmienia i pisowni nazwy lub też pod względem oznaczenia rodzaju miejscowości, wypisywano dany wypadek jako domagający się bliższego wyjaśnienia.

Rezultatem pracy były z jednej strony wykazy różnic w nazwach i charakterze miejscowości między danemi spisu a „wykazami Głównego Urzędu Statystycznego", krótko zwane „wykazami różnic", z drugiej strony spisy miejscowości, dla których nie zostały przesłane form. B. W województwach południowych i zachodnich wykazy te dotyczyły nie miejscowości, lecz jednostek gminnych. Obydwa wykazy były sporządzane w dwóch egzemplarzach, jeden z nich był wysyłany do powiatowych władz administracji ogólnej z żądaniem wyjaśnienia rozbieżności i nadesłania brakujących danych.

„Wykazy różnic" stanowiły przeważnie bardzo obszerne operaty. Także w Małopolsce i b. dzielnicy pruskiej, gdzie były brane tylko pod uwagę miejscowości, stanowiące samodzielne gminy, nie było prawie powiatu, któryby nie wymagał dodatkowych informacyj. Rozbieżności między materjałami spisu a innemi źródłami, będącemi w posiadaniu Urzędu, tłumaczyły się z jednej strony rzeczowemi względami, o których będzie mowa w następnym rozdziale, z drugiej strony jednak wynikały z wadliwości materjału spisowego.

Nie mówiąc już o tem, że nazwy na formularzach spisowych były często wpisywane chaotycznie, często nieczytelnie i nieortograficznie, niejednokrotnie na form. E podawano tylko po jednej miejscowości z każdego okręgu lub też podano jedynie numera okręgów oraz ogólną liczbę miejscowości, bez wymienienia ich nazw. Dla wielu okręgów w form. E dane te wogóle nie były wypełnione; nie zawsze znajdowano „wykazy starostw", które mogły je do pewnego stopnia zastąpić. Szczególnie częsty był brak formularzy E w województwach południowych i zachodnich, gdyż tutaj okrąg zazwyczaj obejmował całą gminę, wskutek czego rolę formularzy E pełniły form. okręgowe D. Wypada nadmienić, że brakujące formularze E, które były wyłącznie formularzami zbiorczemi, sporządzano na miejscu, nie przesyłając ich do wypełnienia władzom spisowym.

Nie lepiej jak z form. E miała się sprawa z form. B. Bardzo często spisywano na jednym formularzu po kilka, a nawet kilkanaście osiedli. Dla znacznej liczby miejscowości nie sporządzono wcale form. B. Nie było wprost powiatu, któryby nadesłał wszystkie formularze, niektóre zaś były ich zupełnie pozbawione. Nic więc dziwnego, że także wykazy brakujących form. B obejmowały po kilka stron pisma maszynowego.

Należy wyjaśnić, że na niewypełnianie form. B przez organa spisowe wpłynął w dużym stopniu zły układ tego arkusza. Form. B miał służyć jednocześnie do zebrania danych informacyjnych o osiedlach oraz o gruntach wspólnych, w nich położonych. W układzie formularza pytania o gruntach wspólnych występowały jako ważniejsze, tak że mogło się zdawać, że dla miejscowości nie posiadających wspólnot, formularze te nie potrzebują być wypełniane. W Małopolsce dochodziło do tego to, że tam miejscowość jest identyfikowana z gminą, wskutek czego uważano za zbyteczne wypełniać form. B dla miejscowości niesamodzielnych. O tem jednak pomówię w następnym rozdziale.

Prace wstępne nad wykazem miejscowości trwały od początku grudnia 1921 r. do 15 marca 1922 r. Przeciętnie było zatrudnionych przy tych pracach 30 pracowników. Ogólna liczba godzin pracy wynosiła około 12 500, z tego 8 200 godzin, t. j. 65%, przypadało na prace zasadnicze, reszta na kierownictwo i administrację, opuszczenia, urlopy, czynności archiwalne i inne.

Szybkość pracy w tym dziale zależała przedewszystkiem od dzielnicy, która była opracowywana. W województwach centralnych opracowanie jednego powiatu zajęło przeciętnie 60½ godzin, w woj. wschodnich 50, w woj. południowych 19, w woj. zachodnich niespełna 7. Dziwnem wydaje się, że opracowanie woj. centralnych zabierało więcej czasu aniżeli woj. wschodnich, gdzie liczba zakwestjonowanych wypadków była bez porównania wyższa. Zjawisko to znajduje swe wytłumaczenie w tem, że „wykazy Głównego Urzędu Statystycznego", które służyły do sprawdzenia miejscowości, podanych w formularzach B i E, były tu ułożone nie jak w woj. wschodnich alfabetycznie, lecz według gromad wiejskich. Materjały spisowe podziału według gromad nie posiadały, wobec czego trzeba było formularze B, które w tem stadjum stanowiły podstawę pracy, układać raz według sołectw, drugi raz według alfabetu.

Opracowanie wstępne wykazu miejscowości należało do zakresu pracy referatu „Skorowidza Miejscowości" i było przeprowadzane w czterech małych grupach, pracu-

jących równocześnie. O ujemnych skutkach takiej organizacji mówiłem już wyżej [1].

b. Definitywne ustalenie wykazu miejscowości

b₁. Technika pracy

Dalsze opracowanie wykazu miejscowości należało do działu „kartoteki miejscowości". Dział ten miał swą nazwę stąd, że zadaniem jego było przenieść wszystkie miejscowości na kartki i sporządzić kartotekę miejscowości dla całego Państwa. Potrzeby kartoteki miejscowości nie potrzeba chyba uzasadniać. „Skorowidz Miejscowości" miał zawierać wykaz miejscowości w dwojakim układzie: raz według powiatów i gmin, drugi raz w porządku alfabetycznym dla całego województwa. Sporządzenie wykazu alfabetycznego było tylko możliwe przy pomocy kartek małego formatu, któremi można było dowolnie operować. Do tego dochodzi, że wszelkie uzupełnienia i poprawianie wykazu miejscowości, jeżeli się go ma w postaci kartoteki, jest bardzo ułatwione.

Ażeby czasu nie tracić, przystąpiono do wypisywania kartek zaraz po wysłaniu „wykazów różnic" do powiatów. Materjałem podstawowym były tu źródła, użyte we wstępnem opracowaniu; z formularzy spisowych wykorzystano arkusze E i B.

Początkowo zamierzano sporządzić kartki tylko dla miejscowości zamieszkałych w dniu spisu, gdyż tylko te miejscowości miały być pierwotnie uwzględnione w „Skorowidzu Miejscowości"; ponieważ jednak posiadany materjał pozwalał także na ujęcie miejscowości zniszczonych podczas wojny, postanowiono wypełniać kartki także dla takich osiedli, i to tem więcej, że ułatwiały one orjentację przy dalszych uzupełnieniach i przy wyjaśnianiu wątpliwości. Kartki dla miejscowości, nie istniejących w czasie spisu, były jako takie specjalnie oznaczone.

Przy wszelkich dalszych pracach nad wykazem miejscowości podstawą była już kartoteka miejscowości.

Dalsze te prace polegały przedewszystkiem na porównaniu kartoteki z zestawieniami powiatowemi, zawierającemi wykaz miejscowości, opracowany w referacie rewizji materjału oraz poprawiony w działach rachuby i kontroli ref. „Skorowidza Miejscowości". Wykaz ten—jak wiadomo—był sporządzony na podstawie form. A, C i D.

W województwach południowych i zachodnich praca miała o tyle nieco inny charakter aniżeli w pozostałej części Państwa, że tutaj kartoteka zawierała tylko nazwy miejscowości samodzielnych pod względem administracyjnym (miast, gmin wiejskich, obszarów dworskich). Ponieważ w zestawieniu powiatowem był też wykazany szereg osiedli niesamodzielnych, postanowiono obecnie również w tych dzielnicach rozszerzyć opracowanie na wszystkie miejscowości. O ile więc w b. dzielnicy rosyjskiej praca w tem stadjum polegała na skorygowaniu wykazu miejscowości już poprzednio zestawionego, w b. dzielnicy austrjackiej i pruskiej trzeba go było sporządzić prawie od nowa.

Porównanie kartoteki z zestawieniami powiatowemi wykrywało z natury rzeczy nowe rozbieżności i wątpliwości, dla wyjaśnienia których nie było innej drogi, jak przeprowadzenie dodatkowych dochodzeń za pośrednictwem powiatowych władz administracji ogólnej.

Drogę tę obierano jednak tylko wówczas, jeżeli na miejscu nie udawało się żadną miarą daną kwestję wyświetlić. Badania, które przeprowadzono na miejscu, polegały przedewszystkiem na ponownem przejrzeniu materjału spisowego.

Jeżeli w kartotece figurowała miejscowość, której nie można było odnaleźć w zestawieniu powiatowem i dla której nie było danych cyfrowych, należało w materjale spisowym sprawdzić, czy zakwestjonowana miejscowość nie została przy spisie połączona z inną, co zwłaszcza było możliwe, gdy dwa osiedla miały tę samą nazwę, a różniły się tylko pod względem oznaczenia rodzaju. Należało np. w materjale wsi szukać folwarku, osady młyńskiej, leśniczówki, w materjale miasta wsi o tej samej nazwie i t. d. Przeszukując materjał trzeba było zwrócić uwagę nietylko na nagłówki form. A, lecz także na zapisy, dotyczące gospodarstw wiejskich, zawodu i t. d.

Często zdarzały się też wypadki odwrotne, mianowicie że w zestawieniu powiatowem była wykazana miejscowość, której nie posiadała kartoteka. W takich wypadkach należało przedewszystkiem wyjaśnić, czy w kartotece nie było osiedla o nazwie uderzająco podobnej np. Zahorany—Zagórzany, Horki Niżne—Górki Dolne, Ozierany—Jezierany, Staroje Sieło—Stara Wieś. Jeżeli nazwę taką znajdowano i także inne okoliczności

1 Por. str. 810.

wskazywały na to, że miało się do czynienia z jedną i tą samą miejscowością, uznawano nazwę, figurującą w zestawieniu powiatowem, za warjant nazwy właściwej.

Nieraz stwierdzano, że z pośród kilku miejscowości o tej samej nazwie, podanych w zestawieniu powiatowem, kartoteka wykazywała tylko jedną. Wówczas należało sprawdzić, czy nie miało się do czynienia z omyłkowem rozdzieleniem jednej miejscowości na kilka podczas przeprowadzenia lub też opracowania spisu. Kierowano się w takim wypadku numeracją budynków, nazwami ulic, powtarzającemi się nazwiskami mieszkańców i t. p., środkiem pomocniczym zaś były mapy.

Wszystkie te kwestje, mające znaczenie ze względu na zupełność wykazu miejscowości, jak też kwestje, dotyczące brzmienia i pisowni nazw, rodzaju miejscowości, przynależności gminnej i t. d. starano się poza tem wyjaśnić na podstawie materjałów pomocniczych, znajdujących się w posiadaniu Głównego Urzędu Statystycznego. Prócz źródeł, wymienionych w poprzednim rozdziale, wykorzystano cały szereg innych, które udało się w międzyczasie zebrać. Nie udawano się też do starostw, zanim nie otrzymano od nich odpowiedzi na zapytania, postawione w przesłanych im poprzednio „wykazach różnic".

Mimo tak skrupulatnych badań korespondencja, przeprowadzona z władzami powiatowemi, była bardzo obfita. Teczki, zawierające tę korespondencję, obejmują nieraz po kilkaset arkuszy, teczka powiatu dziśnieńskiego np. 331 arkuszy. Należy z uznaniem podkreślić, że władze powiatowe jako też urzędy gminne naogół z dużem zrozumieniem odnosiły się do żądań Głównego Urzędu Statystycznego, nie szczędząc trudów, by tak ważną także dla siebie sprawę wykazu miejscowości należycie załatwić.

O treści i wynikach tej korespondencji oraz sposobie rozstrzygania wątpliwych kwestyj przez Wydział Spisu Ludności pomówię w następnym rozdziale, poświęconym metodzie opracowania wykazu osiedli, ogłoszonego w „Skorowidzu Miejscowości".

Praca w dziale kartoteki referatu „Skorowidza Miejscowości" kończyła się tem, że po skorygowaniu kartek już wypisanych i sporządzeniu nowych dla miejscowości jeszcze nie objętych, układano je w porządku, miarodajnym dla „Skorowidza Miejscowości" i uczyniwszy to, przepisywano je w formie wykazu do tablic publikacyjnych danego powiatu. Kartki każdego powiatu należało ułożyć w paczki gminne, zachowując alfabetyczny porządek gmin. Miasta i miasteczka należało zebrać w oddzielną paczkę, przyłączając ją do pierwszej gminy powiatu. W obrębie każdej gminy układano kartki ściśle według alfabetu, przyjmując alfabet następujący: A, Ą, C, Ć, D, E, Ę, F, G, H, I, J, K, L, Ł, M, N, O, Ó, P, R, S, Ś, T, U, V, W, X, Y, Z, Ż, Ź. Jeżeli kilka miejscowości miało jednakową nazwę, układano je w porządku alfabetycznym oznaczenia rodzaju, np.

Odrowąż — folwark,
Odrowąż — leśniczówka,
Odrowąż — wieś.

Jeżeli kilka miejscowości miało jednakową nazwę i charakter, układano je według wielkości, stawiając na pierwszem miejscu miejscowość największą i oznaczając je cyframi rzymskiemi, np.

Ustronie I	—ludności ogółem . .	82
Ustronie II	— „ „ . .	47
Ustronie III	— „ „ . .	8

Niekiedy takie miejscowości mają numery, nadane przez władze administracyjne. Wówczas, bez względu na wielkość miejscowości, uznano tę numerację za obowiązującą.

Po ukończeniu pracy kartki wraz z tablicami publikacyjnemi były przekazywane działowi tabulacji „Skorowidza Miejscowości".

b₂. Przebieg pracy.

Dział kartoteki rozpoczął swą pracę zaraz po ukończeniu wstępnych prac nad wykazem miejscowości, omówionych w poprzednim rozdziale, i istniał od połowy marca 1922 r. do końca 1923 r. Ponieważ w chwili likwidacji niektóre prace działu kartoteki były jeszcze niedokończone, definitywne ich załatwienie przejął dział tabulacji „Skorowidza Miejscowości", w skład którego weszło kilku pracowników zniesionego działu. Przeciętnie było w dziale kartoteki czynnych 19 pracowników. Ogólny czas pracy wynosił 67 105,5 pracowniko-godzin. Szczegółowsze dane co do zużycia tego czasu dały się zestawić jedynie dla 1923 r. Są one przedstawione w poniższej tablicy.

Tabl. 7. Przebieg pracy działu kartoteki miejscowości
Travaux de préparation de la cartothèque des localités

Rok. Miesiące / *Année. Mois*	Liczba pracowników / *Nombre d'employés*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem / *Total*	Praca zasadnicza / *Travaux fondamentaux*	Administracja / *Administration*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne / *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe / *Congés de repos*	Ogółem / *Total*	Praca zasadnicza / *Travaux fondamentaux*	Administracja / *Administration*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne / *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe / *Congés de repos*
		Liczby bezwzględne — *Chiffres absolus*					Odsetki — *Proportions*				
Ogółem—Total	**19**	**67 105,5**	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1922	**20**	**30 817,0**	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1923	**19**	**36 288,5**	**29 506,0**	**1 301,0**	**2 218,5**	**3 263,0**	*100,0*	*81,3*	*3,6*	*6,1*	*9,0*
I	22	3 471,0	2 880,5	156,0	434,5	—	*100,0*	*83,0*	*4,5*	*12,5*	—
II	24	3 588,0	3 171,0	150,5	266,5	—	*100,0*	*88,4*	*4,2*	*7,4*	—
III	25	3 711,5	3 419,5	163,0	129,0	—	*100,0*	*92,1*	*4,4*	*3,5*	—
IV	27	5 187,0	4 643,0	192,0	352,0	—	*100,0*	*89,5*	*3,7*	*6,8*	—
V	24	3 308,5	2 402,5	136,5	190,0	579,5	*100,0*	*72,6*	*4,1*	*5,8*	*17,5*
VI	20	2 892,5	2 098,5	87,5	89,0	617,5	*100,0*	*72,6*	*3,0*	*3,1*	*21,3*
VII	17	3 315,0	2 031,0	117,0	15,0	1 152,0	*100,0*	*61,3*	*3,5*	*0,4*	*34,8*
VIII	17	2 541,5	1 916,0	148,5	73,5	403,5	*100,0*	*75,4*	*5,8*	*2,9*	*15,9*
IX	16	2 392,0	1 757,0	150,0	139,5	345,5	*100,0*	*73,5*	*6,3*	*5,8*	*14,4*
X	15	2 340,0	2 086,0	—	89,0	165,0	*100,0*	*89,1*	—	*3,8*	*7,1*
XI	11	2 532,5	2 367,5	—	165,0	—	*100,0*	*93,5*	—	*6,5*	—
XII	7	1 009,0	733,5	—	275,5	—	*100,0*	*72,7*	—	*27,3*	—

Jak widać, na pracę zasadniczą przypada bardzo wysoki odsetek ogólnego czasu działu, najwyższy, jaki dotychczas spotkaliśmy. Tłumaczy to się tem, że do pracy zasadniczej zostały tu zaliczone także czynności, które należało właściwie uznać za poboczne. A więc wchodziła tu pomoc dla referatu wyznaczania demograficznego, która polegała na oznaczaniu przynależności powiatowej miejscowości, dla których w rubryce, dotyczącej miejsca urodzenia, na form. A nie była podana ani nazwa powiatu, ani nazwa gminy. Pracę tę pełnili początkowo pracownicy przydzieleni z referatu wyznaczania dem., później stali pracownicy działu kartoteki w liczbie dwóch. W ciągu całego czasu trwania działu kartoteki udzielono referatowi wyznaczania kilkanaście tysięcy informacyj.

Dość dużą pracę, włączoną do prac zasadniczych działu, stanowiło dalej sporządzenie wykazów a) powiatów, b) gmin wiejskich, c) miast, d) obszarów dworskich, także dla celów wyznaczania demograficznego. Wykazy te były zestawione raz w porządku alfabetycznym, raz w systematycznym.

Wreszcie poszło sporo czasu na zestawienie wykazu miejscowości dla Ziemi Wileńskiej i Górnego Śląska, gdzie pierwotnie był projektowany uzupełniający spis ludności w 1923 r. Materjały te stały się później nieaktualne — wobec otrzymania od władz powiatowych nowszych i lepszych spisów w związku z przygotowaniami do spisu ludności, który na tych terenach miał się odbyć w końcu 1925 r.

Z innych liczb, podanych w tablicy, zwraca uwagę wysoki odsetek czasu, zużytego na urlopy wypoczynkowe w 1923 r. Znajduje on swe wytłumaczenie w tem, że personel działu kartoteki był wyjątkowo stały. Podczas gdy w innych referatach, gdzie praca była mniej indywidualna, personel częściej się zmieniał i zwykle tylko pewnej części przysługiwały urlopy wypoczynkowe, w dziale kartoteki w drugim roku pracy wszyscy pracownicy mieli to prawo.

Wreszcie budzi jeszcze zdziwienie niezmiernie wysoki odsetek czasu, straconego w grudniu 1923 r. wskutek opuszczeń i urlopów zdrowotnych. Otóż należy wyjaśnić, że w związku z ogólną redukcją personelu w Wydziale Spisu Ludności została z dniem 31 grudnia 1923 r. zwolniona także część pracowników działu kartoteki i że pracownikom tym pozwolono wychodzić z biura w celu czynienia poszukiwań za nową posadą. Z czasem przekonano się, że zredukowani pracownicy po otrzymaniu wypowiedzenia zwykle już żadnego pożytku dla biura nie przynoszą, przeciwnie demoralizują pracowników niezwolnionych, i dlatego zmieniono później sposób postępowania z nimi, zwalniając ich zupełnie z pracy z chwilą wręczenia pisma redukcyjnego.

Co do intensywności pracy w dziale kartoteki, żadnych cyfr podać nie mogę, poprostu dlatego, że obliczanie intensywności przy takich robotach, jak opracowywanie wykazu miejscowości, jest niemożliwe.

Trudno też na podstawie przytoczonych liczb przeprowadzić jakiekolwiek obliczenia co do przeciętnego czasu, zużytego na opracowanie jednego powiatu. Jak widzieliśmy, dział kartoteki wykonywał niektóre czynności, które do niego ściśle nie należały, a których z obliczeń wyeliminować nie można. Poza tem warunki pracy w poszczególnych dzielnicach przedstawiały się bardzo różnie. Niektóre prace, jak np. zestawianie wykazu miejscowości niesamodzielnych dla części Małopolski, nie zostały też w publikacji zupełnie wyzyskane.

b) Wnioski.

Kończąc ten rozdział, chciałbym jeszcze wypowiedzieć kilka myśli co do sposobu zorganizowania pracy nad wykazem miejscowości przy przyszłym spisie.

Przedewszystkiem wydaje mi się koniecznem skasować w przyszłości, jako oddzielny dział pracy, opracowanie wstępne wykazu miejscowości (ob. wyżej rozdział II 3a). Podział na opracowanie wstępne i definitywne wynikł przy opracowywaniu spisu z 1921 r. z tego, że nie zdawano sobie jasno sprawy z małej wartości danych o miejscowościach, zawartych na formularzach zbiorczych. Teraz nie ulega już żadnej wątpliwości, że główny materjał do opracowania wykazu miejscowości stanowią podstawowe arkusze spisowe, t. zw. form. A, i że wszelkie inne formularze mogą odegrać tylko pomocniczą rolę. W przyszłości nie należy mojem zdaniem rozpoczynać prac nad wykazem miejscowości, zanim dział rewizji materjału nie dostarczy wykazów, zestawionych na podstawie form. A. Dopiero po otrzymaniu tego materjału dział kartoteki powinien przystępować do swej pracy, zestawiając dane zawarte w tych wykazach z danemi formularzy zbiorczych, a dalej porównywając materjał spisowy z kartoteką oraz innemi źródłami, będącemi w jego posiadaniu, i przeprowadzając z władzami powiatowemi korespondencję wyjaśniającą.

Zwracając się do władz powiatowych i gminnych, należy przytem dużą uwagę zwrócić na sposób redagowania pism. Chodzi mianowicie o to, by nie przesyłać władzom miejscowym dużych wykazów zakwestjonowanych wypadków z gołosłownem żądaniem sprawdzenia lub poprawienia, lecz należy każdą kwestję z osobna omówić, precyzując dokładnie pytanie i podając wszystkie szczegóły, któreby mogły ułatwić udzielenie odpowiedzi.

Opracowanie wykazu miejscowości powinno być złożone w ręce pracowników inteligentnych, nadających się do pracy indywidualnej. Przy ustalaniu brzmienia i pisowni nazw niezbędny jest udział lingwistów. Także siły geograficzne mogłyby przy tych pracach oddać duże usługi. Brak pracowników wykwalifikowanych dał się bardzo odczuć przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości". Samo się przez się rozumie, że od wszystkich pracowników działu kartoteki trzeba wymagać nadzwyczajnej sumienności i skrupulatności.

Jak to w następnym rozdziale bliżej uzasadniam, ustalenie wykazu miejscowości będzie mogło być po spisie tem prędzej przeprowadzone, im dalej będą posunięte przed spisem prace przygotowawcze. Bardzo pożądanem byłoby, by kartoteka miejscowości, która powinna być jakgdyby archiwum wszystkich materjałów toponomastycznych, była przed spisem tak opracowana, by w momencie, gdy z działu rewizji materjału nadejdą wykazy miejscowości, sporządzone na podstawie arkuszy spisowych, odpadła już konieczność badania rozmaitych słowników, leksykonów, map i t. d.

Tutaj należy zaznaczyć, że kartoteka, która służyła do opracowania „Skorowidza Miejscowości" niestety nie może być użyta przy przyszłym spisie. Chcąc jak najbardziej przyśpieszyć publikację „Skorowidza", sporządzano kartki prowizoryczne z cienkiego papieru—w tej myśli, że po ukończeniu pracy będzie można je przepisać i urządzić trwałą kartotekę. Niestety, gwałtowne redukcje personelu, przeprowadzone w Wydziale Spisu Ludności, począwszy od końca 1923 r., nie pozwoliły zamiaru tego wykonać. Tak więc musi być założona nowa kartoteka miejscowości.

Należy sobie zdać sprawę z tego, że właściwie nie jedna, a dwie kartoteki są potrzebne: jedna systematyczna, druga alfabetyczna. Kartoteka systematyczna byłaby opracowana przy zastosowaniu układu, odpowiadającego układowi tablicy zasadniczej „Skorowidza Miejscowości", uwzględniającej podział na województwa, powiaty, gminy i gromady wiejskie, służyłaby jednak także do zestawiania wykazu alfabetycznego dla poszczególnych województw. Ponieważ na niej głównie byłoby oparte opracowanie wykazu

miejscowości, powinna ona wykazywać nietylko nazwy i określenia rodzaju, definitywnie przyjęte, lecz także wszystkie warjanty, z któremi spotkano się w różnych źródłach. Kartki powinny być odpowiednio polinjowane, aby można czynić na nich większą ilość zapisów, poszczególne wiersze przeznaczając różnym źródłom, z których odnośne dane zostały zaczerpnięte.

Kartoteka alfabetyczna będzie podstawą do zestawiania wykazu alfabetycznego wszystkich miejscowości w Polsce. Potrzebę tej kartoteki łatwo zrozumiemy, jeśli zważymy, że właśnie jej brak był jedną z głównych przyczyn niewydania ogólnego wykazu alfabetycznego przy publikowaniu „Skorowidza". A niema chyba żadnych wątpliwości co do tego, że ogólny alfabetyczny wykaz wszystkich miejscowości, będący zakończeniem publikacyj skorowidzowych, jest niezbędnie potrzebny.

W ten sposób założona kartoteka miejscowości, przy użyciu odpowiedniego papieru kartonowego, będzie trwałym i cennym nabytkiem Urzędu; stale uzupełniona i dostosowana do obowiązującego podziału administracyjnego może się stać jednem z najważniejszych źródeł dla badań toponomastycznych w Polsce.

c. Metoda opracowania wykazu osiedli

Prace nad wykazem osiedli dla „Skorowidza Miejscowości" odbywały się w warunkach mało sprzyjających należytemu ich zorganizowaniu.

„Skorowidz Miejscowości" miał się ukazać jako pierwsza ze źródłowych publikacyj spisu ludności z 1921 r. Musiał on więc być opracowany w bardzo szybkiem tempie. Pośpiech ten był o tyle czynnikiem ujemnym, że nie pozwolił na przeprowadzenie tak gruntownych i wszechstronnych badań, jakich by praca ta wymagała. Do tego dochodzi, że zestawienie wykazu miejscowości Państwa stanowiło przy opracowaniu pierwszego spisu tylko jedną z wielu robót, i to robotę bynajmniej nie najważniejszą, bo nie dotyczyła wyników liczbowych spisu, o które musiało przedewszystkiem chodzić. Wreszcie należy też stwierdzić, że znaczenie pracy nad wykazem miejscowości, zwłaszcza ich nomenklaturą, było w owym czasie jeszcze mniej doceniane aniżeli dzisiaj, i że poza szczupłem gronem osób, zajętych bezpośrednio tą pracą, mało kto w sferach miarodajnych ją rozumiał i nią się interesował. Dość powiedzieć, że poczynania Głównego Urzędu Statystycznego w tym względzie nawet w kołach naukowych, u geografów i lingwistów, którzy chociażby po ukazaniu się pierwszego tomu „Skorowidza" w 1923 r. powinni byli na nie zwrócić uwagę, nie znajdowały żadnego odgłosu. Nawet do dziś dnia brak naukowej krytyki tego „epokowego"[1] — jak to niejednokrotnie zaznaczano — dzieła Głównego Urzędu Statystycznego, jeżeli nie wziąć pod uwagę przygodnych uwag, wypowiadanych przy różnych okazjach.

To wszystko musiało się odbić na wynikach podjętej pracy. Nie znaczy to jednak wcale, by nie był przez Wydział Spisu Ludności uczyniony poważny wysiłek w kierunku nadania jak najbardziej naukowego charakteru także temu opracowaniu,

Poniżej przedstawię w krótkości zasady opracowania wykazu miejscowości oraz podam źródła, które zostały wykorzystane, poczem omówię braki, jakie „Skorowidz Miejscowości" posiada, i w związku z tem nakreślę zadania na przyszłość, jak mnie się one w tym przedmiocie zarysowują.

c. Zasady opracowania „Skorowidza Miejscowości".

Przy opracowaniu każdego wykazu miejscowości nasuwają się następujące cztery kwestje:

1. sprawa zupełności wykazu,
2. sprawa brzmienia i pisowni nazw miejscowości,
3. sprawa określenia rodzaju miejscowości,
4. sprawa charakteru prawno-administracyjnego miejscowości.

Rozpatrzmy jak kwestje te były rozwiązywane przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości", jeżeli chodzi nie o techniczną, lecz metodyczną stronę pracy.

1. Zupełność wykazu.

Zasadniczą podstawą opracowania wykazu ogłoszonego w „Skorowidzu Miejscowości" był materjał spisowy z 1921 r. Gdy się wykaz na tej podstawie zestawiony porównywało z innemi źródłami (ob. niżej), co było zadaniem działu kartoteki miejscowości, wykrywało się różne braki w tym wykazie. Pierwszem zadaniem Wydziału Spisu Ludności było więc zbadać, czem się braki te tłumaczą, czy są rzeczywiste czy pozorne.

Otóż bliższe dochodzenie rzadko tylko wykazywało, że dana miejscowość została przy spisie pominięta. Wypadki takie na

[1] Ob. Przegląd Historyczno-Wojskowy 1929 zesz. 1 str. 100.

szerszą skalę zdarzały się tylko w województwach wschodnich, gdzie np. w powiecie lidzkim ujawniono 24 miejscowości niespisane, w powiecie nieświeskim 8, w powiecie dziśnieńskim 31, brzeskim 8, łuninieckim 8. W każdym takim wypadku był przeprowadzany spis uzupełniający.

Naogół przyczyny niewykazania jakiejś miejscowości w materjale spisowym były inne. Przytoczę najważniejsze:

1) Dana miejscowość została przy spisie połączona z inną. Jeżeli fakt ten miał miejsce, należało ustalić, z jaką miejscowością była spisana. Łączenie miejscowości było zjawiskiem bardzo częstem; wypadki tego rodzaju stanowiły w niektórych powiatach przeszło 10% ogólnej liczby miejscowości.

2) Miejscowość, dawniej istniejąca, została podczas wojny zniszczona i w dniu spisu była niezamieszkana; szczególnie w województwach wschodnich wypadki te były dość liczne.

Należy zaznaczyć, że miejscowości zniszczone, mimo to, że nie było o nich śladu w materjale spisowym, zostały jednak przeważnie wykazane w „Skorowidzu Miejscowości". Znajduje to swe uzasadnienie w tem, że chociaż miejscowości te zniknęły z powierzchni ziemi, nazwy, które posiadały, nie przestały jednak istnieć i w dalszym ciągu są w użyciu jako określenia użytków gruntowych, które do tych miejscowości kiedyś należały. W korzystnych warunkach te użytki gruntowe na nowo się zaludnią i będą stanowiły miejscowości w właściwem tego słowa znaczeniu. Jako bezpowrotnie zaginione można naogół uważać tylko takie miejscowości, które nie posiadały własnej samoistnej nazwy, a odróżniały się od innych jedynie pod względem charakteru swej zabudowy, np. leśniczówki, gajówki, plebanje, tartaki i t. p. W razie zniszczenia takich osiedli, grunt przez nie zajmowany łączył się pod względem nazwy z terytorjum, z którego kiedyś był wydzielony, i świadomość jego odrębności z czasem się zatraca.

3) Dane osiedle wskutek rozrostu sąsiednich miejscowości straciło swą odrębność geograficzną.

4) Dany folwark przestał istnieć wskutek parcelacji między gospodarzy sąsiednich wsi.

5) Dana nazwa nie oznaczała osiedla zabudowanego i zamieszkanego, lecz tylko użytek gruntowy.

6) W ostatnich latach nastąpiła zmiana nazwy i osiedle zostało wykazane w materjale spisowym pod inną nazwą.

7) Dana nazwa jest nazwą hipoteczną lub prywatną i nie oznacza samodzielnego osiedla.

8) Dana nazwa, powszechnie stosowana przez ludność, nie oznacza całego osiedla (miasta, wsi i t. p.), tylko część jego.

9) Nazwa, podana w źródłach pomocniczych, jest nazwą ludową, i obecnie osiedle figuruje w materjale spisowym pod nazwą oficjalną.

10) Dana miejscowość była w materjale spisowym wykazana, lecz miała inne określenie rodzaju.

Zdarzały się jednak też wypadki odwrotne, mianowicie że materjał spisowy wykazywał miejscowości nowe, nie podane w żadnem z innych źródeł. Wypadki takie tłumaczyły się naogół temi samemi przyczynami, które powodowały brak miejscowości w materjale spisowym, w szczególności niewłaściwem podaniem nazwy hipotecznej, prywatnej lub ludowej, zmianą nazwy lub też niesłusznem wyodrębnieniem części miejscowości. Nieraz jednak trzeba było zanotować powstanie nowych osiedli (osad, futorów, kolonij i t. p.), szczególnie w związku z parcelacją folwarków i osadnictwem wojskowem.

2. Ustalenie brzmienia i pisowni nazw miejscowości.

Nie mniejsze trudności od skompletowania wykazu miejscowości, mającego być uwzględnionym w „Skorowidzu Miejscowości", przedstawiało ustalenie brzmienia i pisowni nazw. W b. dzielnicy rosyjskiej, a szczególnie w woj. wschodnich było częstem zjawiskiem, że dla jednej i tej samej miejscowości posiadano po dwie, trzy, a nawet więcej nazw. Różnice między temi nazwami były naogół coprawda niewielkie, były to przeważnie różne formy jednej nazwy zasadniczej, jednakże niełatwo było określić, którą z tych form należy uznać za właściwą.

Nie odrazu coprawda ustalił się szereg zasad, któremi kierowano się przy wyborze najodpowiedniejszego warjantu i rozstrzyganiu nasuwających się wątpliwości. Dzisiaj, po tylu latach, jest już niezmiernie trudno wszystkie te zasady ująć, to też ograniczę się tylko do wyliczenia kilku z nich, tych, które udało mi się stwierdzić na podstawie różnych notatek oraz zbadania gotowego już wykazu. Wyliczenie to nie może rościć pretensji do zupełności ani też do systematycznego układu, sądzę jednak, że będzie mogło oddać pewne usługi praktyczne przy przyszłych opracowaniach tego rodzaju:

1) Dla danej miejscowości były wykazane dwie różne nazwy, z których każda była pra-

widłowa z punktu widzenia językowego i każda była w użyciu u ludności miejscowej. W takim wypadku ustalano w drodze korespondencji ze starostwami, która z nazw jest uważana za urzędową i tę wpisywano w „Skorowidzu" na pierwszem miejscu, drugą podając w nawiasie. Przykłady: Annowo (Zimna Woda), Hermanowicze (Stary Dwór), Huta Majdan (Puszcza Płodownicka), Gadowo (Dobra Wola), Strzelce Wielkie (Andrzejów), Mokrsko Szlacheckie (Wichernik), Ruswiszczyzna (Mieczysławowo).

2) Nazwa miejscowości zasadniczo była jedna, posiadała jednak dwie różne formy gramatyczne. Przykłady: Osmołów—Osmołowo, Władysławów—Władysławowo, Ziemblice—Ziemblica, Omelina—Omelino, Leszczyna—Leszczyny, Hołuzja—Hołuzje, Zawieprzyca—Zawieprzyce. W tych wypadkach starano się ustalić na podstawie „Słownika Geograficznego" i innych źródeł, która forma była dawniej używana; gdy to nie prowadziło do celu, przyjmowano jako miarodajną formę, stosowaną w wykazach urzędowych starostw.

3) Urzędy powiatowe i gminne przywykły nieraz miejscowości o tych samych nazwach odróżniać przez dodawanie rzymskich cyfr I, II, III i t. d. Często miejscowości takie posiadają jednak specjalne przymiotniki, które nadaje im ludność miejscowa. W takich wypadkach zastępowano cyfry przez przymiotniki. Przykłady: Pietralewicze I, II—Pietralewicze Poduchowne, Pietralewicze Rządowe, Dziadówka I, II—Dziadówka Mała, Dziadówka Wielka, Wyszyna I, II, Wyszyna Fałkowska, Wyszyna Machorowska, Sopot I, II—Sopot Stary, Sopot Nowy, Liwki I, II—Liwki Szlacheckie, Liwki Włościańskie, Uchań I, II—Uchań Dolny, Uchań Górny.

4) Różne formy nazw miejscowości tłumaczyły się dalej bardzo często omyłkami, popełnionemi przy zapisywaniu danej nazwy, czy to wskutek złego jej usłyszenia, czy też złego przepisania, jeżeli wykaz był sporządzony na podstawie materjałów już istniejących. Gdy błąd był rażący, można było go usunąć bez dalszych dochodzeń. Np. mając do wyboru formy „Ostrówek" i „Ostrówiek", Dawidowicze—Dawydowicze, Mąkolno—Mykolno, Ługi—Lugi, Pietczyzna—Pietozyzna, Karpin—Kazpin, Studzieniec—Studieniec, nie można było mieć wątpliwości, że pierwsza z podanych form jest prawidłowa. Często jednak bywalo tak, że obie formy były z punktu widzenia językowego dopuszczalne; wtenczas musiały rozstrzygać władze miejscowe. Przykłady: Rzegnewo—Rzegnowo—Rzęgnowo, Wilki—Witki, Werdy—Werchy, Spasinki—Spasiuki, Maszuliszcze—Moczyliszcze—Maczuliszcze—Moczuliszcze, Więzowiec — Wiązowiec, Iwaszinicze—Iwanicze—Iwaninicze, Plebańszczyzna—Klebańszczyzna. W „Skorowidzu" przyjęto formę, podaną w końcu.

5) Dalszem źródłem różnic w nazwach miejscowości były błędy ortograficzne, spotykane szczególnie często w województwach wschodnich. Przykłady: Klenk—Klęk, Pochulanka—Pohulanka, Podiaworka—Podjaworka, Juzefowo—Józefowo, Średniuwka—Średniówka, Dobrowa—Dąbrowa, Chruściele—Chróściele, Kszywosze—Krzywosze, Szwientkowo—Świętkowo, Trompków—Trąbków.

W takich wypadkach, oczywista, wybierano formę, zgodną z zasadami polskiej ortografji.

6) Bardzo różnie były też traktowane w poszczególnych wykazach miejscowości nazwy, złożone z dwóch lub więcej wyrazów. Zamiast wyliczać wszystkie formy, które spotykano—nie było wprost błędu, któregoby nie popełniono — podam krótko zasady, jakiemi Wydział Spisu Ludności się kierował przy ustalaniu pisowni tych nazw.

Łącznik między wyrazami składowemi nazwy stawiano tylko wtenczas, gdy oba wyrazy były imionami własnemi. Przykłady: Rubież-Hajki, Oleksin-Przewóz, Szklanki-Brzeg, Przewóz-Jankowice-Babin Łęg. Szczególnie częste są nazwy o dwóch imionach własnych, gdy zachodzi konieczność odróżnienia miejscowości równobrzmiących: Gnaty-Gromadze, Gnaty-Lewiszki, Gnaty-Szczerbaki, Myślin-Dźwierzno, Myślin-Kocewo, Myślin-Wątróbki, Tańsk-Chorąże, Tańsk-Dobrogosty, Tańsk-Grzymki.
Gdy jeden wyraz był imieniem własnem, drugi przymiotnikiem, usuwano łącznik, pisząc oba wyrazy oddzielnie. Przykłady: Stara Gazownia, Wielkie Kobiele, Dolne Zdzieszulice, Dąbrowice Częściowe, Wymysłowo Szlacheckie, Szczytniki Duchowne, Kęszyce Folwarczne, Nowosiółki Nowoczeskie, Rakowiec Czosnowski, Paryduby Wrębskie.

Tak samo pisano w dwóch oddzielnych wyrazach bez łącznika nazwy, złożone z imienia pospolitego i przymiotnika. Przykłady: Stary Las, Stara Wieś, Nowy Młyn, Nowy Dwór, Nowy Folwark, Mała Górka. Jednak dla woj. poznańskiego i pomorskiego musiano pod tym względem uczynić wyjątek, gdyż tutaj nazwy takie w urzędowych wykazach miejscowości, ogłoszonych przez Minister-

stwo b. Dzielnicy Pruskiej i województwa, bardzo często były pisane w jednym wyrazie, a więc Nowymłyn, Starawieś, Małagórka i t. d.

Wreszcie pisano zawsze jako jednowyrazowe, bez łącznika, nazwy złożone z przysłówka i imienia własnego lub pospolitego. Przykłady: Nowomłyn, Nowodwór, Małołęka, Białobłota, Winnogóra, Staropole, Starorypin.

Warto zaznaczyć, że nietylko pod względem łącznego lub rozłącznego pisania nazw złożonych nie było jednolitości, lecz także kwestja, jaką literą początkową należy pisać poszczególne wyrazy, wchodzące w skład takich nazw, była dotychczas różnie rozstrzygana. W niektórych powiatach małopolskich utarło się np. przymiotniki, następujące po rzeczowniku, pisać małą literą. Jeden z starostów doniósł na ten temat co następuje: „Zaznaczam, że pisownia nazw miejscowości, które mają przymiotnikowe dodatki, np. Męcina mała, Ropica ruska i t. d., oparta jest według tutejszych źródeł na używaniu tej pisowni (małej litery) od najdawniejszych czasów przez wszystkie miejscowe i powiatowe władze, oraz na takiem oznaczaniu nazw na mapach—w przeciwieństwie do wielkich liter, o ile część przymiotnikowa idzie przed rzeczownikiem np. „Czarna Wieś". Główny Urząd Statystyczny zgodnie z uchwałami Polskiej Akademji Umiejętności przyjął zasadę pisania przymiotników, wchodzących w skład nazwy w charakterze wyrazów odróżniających, także gdy następuje po rzeczowniku, wielką literą, uznał więc za właściwą następującą pisownię: Męcina Mała, Ropica Ruska i t. d.

7) W województwach wschodnich prócz tych wszystkich przyczyn na rozmaitość form w nazwach miejscowości wpływały jeszcze czynniki etnograficzne i polityczne. Dla wielu miejscowości posiadano tu jednocześnie formę polską, białoruską lub rusińską i rosyjską, a nieraz także formę zupełnie zniekształconą, wykazującą wpływy dwóch lub trzech języków. Przykłady: Koladycze-Koladzicze-Koladicze, Czarnoplesy-Czornoplesy-Czernoplesy, Kręglica-Kruhlica-Kruglica, Zołoczejewo-Zołotiejewo, Wierebjewicze - Wierebiejewicze, Borodicze - Borodycze - Borodzicze, Pryłuki-Przyłuki, Siamionowszczyzna - Siemienowszczyzna - Siemionowszczyzna, Temnohajce-Ciemnogaje-Tiemnogajcy.

Przy wyborze najwłaściwszej odmiany kierowano się zasadą przywrócenia dawnych nazw miejscowości polskich, białoruskich wzgl. małoruskich, usuwając wszędzie skażenia, powstałe wskutek wpływów rosyjskich. Na terenach etnograficznych białoruskich i rusińskich ustalano przytem nazwy miejscowe białoruskie lub małoruskie w tych tylko wypadkach w brzmieniu polskiem, jeśli przemawiały za tem względy historyczne, lub też, o ile udało się stwierdzić, że właśnie forma polska jest obecnie w powszechnem użyciu. Ostateczną redakcją pisowni i brzmienia nazw miejscowości w województwach wschodnich przeprowadzał ś. p. Edward Maliszewski, znawca i badacz wschodnich województw.

3. Określenie rodzaju miejscowości.

Znacznie już prostsze aniżeli ustalanie definitywnego brzmienia i pisowni nazw miejscowości było określenie ich rodzaju. Jednakże i tu nie obyło się bez korespondencji, gdyż informacje, dotyczące tego przedmiotu, otrzymane przy różnych okazjach, nie zawsze były zgodne z sobą.

Przedewszystkiem sam materjał spisowy nie był pod tym względem jednolity. Jedno i to samo osiedle na różnych formularzach często w różny sposób było określane. Osiedle np. znajdujące się w lesie, raz nazwano wsią, raz osadą leśną, raz uroczyskiem. Najczęstsze było mieszanie pojęć majątek i folwark, wieś i okolica, wieś i osada, wieś i kolonja, osada i futor, futor i folwark. Wyrazy majątek i folwark okazały się do tego stopnia nieokreślonemi, że w „Skorowidzu Miejscowości" trzeba było zupełnie zrezygnować z ich odróżnienia i przyjąć „folwark" jako określenie, obejmujące oba pojęcia. To mieszanie pojęć miało częściowo swą przyczynę w tem, że fizjognomja danej miejscowości nie była jeszcze definitywnie ustalona, przeważnie jednak tłumaczyło się brakiem uświadomienia sobie przez ludność znaczenia poszczególnych terminów i zachodzących między nimi różnic. Dlatego też byłaby bardzo pożądana praca, poddająca polską terminologję w tym przedmiocie naukowej krytyce i ustalająca w sposób o ile możności ścisły treść spotykanych pojęć. Praca taka znalazłaby w opublikowanym już „Skorowidzu Miejscowości" bogate źródło informacyj.

Poza sprzecznościami materjału spisowego należało jednak też usunąć różnice, które istniały pod względem określeń rodzaju miejscowości między materjałem spisowym

a wykazami miejscowości, nadesłanemi Głównemu Urzędowi Statystycznemu przez starostwa. Okazało się, że terminologja urzędowych wykazów starostw często odbiegała od tej, jaką stosowała ludność miejscowa. Trudno doszukać się przyczyn tej rozbieżności, przypuszczać jednak można, że odegrała tu dużą rolę indywidualność osób sporządzających wykazy w starostwach.

Wreszcie zauważono różnice w określaniu charakteru miejscowości przy porównywaniu materjału spisowego z dawniejszemi źródłami, o których była wyżej mowa. Poza przyczynami już omówionemi, różnice te tłumaczyły się często zmianą charakteru miejscowości, zaszłą w ostatnich latach. Zdarzało się np., że dawne materjały podawały dane osiedle jako folwark, podczas gdy ono wskutek parcelacji zmieniło się na kolonję lub osadę. Tak samo z szeregu futorów lub osad mogła w międzyczasie powstać kolonja i t. p.

Zdając sobie sprawę z tego, że określenia rodzaju, podawane czy to w materjale spisowym, czy to w posiadanych wykazach, niezawsze są słuszne, Wydział Spisu Ludności wystrzegał się jednak przeprowadzania na własną rękę zmian w myśl jakichś z góry ustalonych zasad, we wszystkich wątpliwych wypadkach, zarządzając ponowne zbadanie sprawy i przejmując do „Skorowidza Miejscowości“ określenie, o którem dało się stwierdzić, że jest przez ludność miejscową najczęściej stosowane. Nie chcąc ubożyć naszego słownictwa geograficznego, przyjmowano w zasadzie terminy, z którymi się w toku pracy spotykano. Odrzucone zostały jedynie terminy tak ogólnikowe jak „zagroda“, „parcele“, „osobniaki“, jak też terminy, mające charakter ściśle lokalny, np. wyraz „przyśluza“, znaleziony w wykazie starostwa słonimskiego. Określenia „osada szlachecka“ i „kolonja szlachecka“ na terenie dawnej historycznej Litwy zmieniono na „zaścianek“ i „okolica“ chyba bez uszczerbku dla istoty rzeczy. Niezupełnie usprawiedliwionem, zdaje się, było jedynie usuwanie określeń „uroczysko“ i „ferma“. „Uroczysko“, chociaż naogół oznacza tylko użytek gruntowy, nieraz jest jednak zabudowane i zaludnione; „fermą“ zaś można coprawda nazywać każde gospodarstwo rolne pewnego typu; gdy gospodarstwo takie stanowi samodzielną miejscowość, nic nie stoi jednak na przeszkodzie, używać tego terminu jednocześnie jako określenia rodzaju miejscowości.

4. Ustalenie charakteru prawno-administracyjnego miejscowości.

Dotychczas rozpatrywaliśmy następujące kwestje, poruszane w korespondencji z powiatowemi władzami administracji ogólnej: zupełność wykazu miejscowości, brzmienie i pisownię nazw oraz rodzaj miejscowości. Prócz tych kwestyj przedmiotem bliższych dochodzeń ze strony Wydziału Spisu Ludności była jeszcze sprawa charakteru prawnego miejscowości oraz podziału administracyjnego. I ta sprawa napotkała na poważne trudności, bo władze spisowe w wielu wypadkach przedstawiały mylnie istotny stan rzeczy, podając miejscowości niesamodzielne jako jednostki administracyjne, lub odwrotnie, i fałszywie określając przynależność gminną a nawet powiatową poszczególnych osiedli. Nie chcąc w „Skorowidzu“ umieszczać niesprawdzonych informacyj, Wydział Spisu Ludności był zmuszony odtworzyć we wszystkich szczegółach obowiązujący podział administracyjny. Nie było to łatwe, bo żaden urząd pracy tej dotychczas nie wykonał, a zmiany w podziale na powiaty i gminy były bardzo liczne. Władze zaborcze przeprowadziły ich w ostatniem dziesięcioleciu około 200. Do tego doszły jeszcze zmiany, dokonane przez władze polskie, w związku z ustaleniem granicy Państwa, która przecinała dużą część dawnych powiatów i gmin, i zmuszała do zupełnie innego uporządkowania stosunków administracyjnych na terenach granicznych, zwłaszcza zachodnich i wschodnich [1]. Źródła, któremi się posługiwano przy ustaleniu obowiązującego podziału administracyjnego, zostaną niżej podane. O zasadach, miarodajnych dla oznaczenia charakteru prawnego miejscowości, tutaj też rozwodzić się nie będę, bo omówiono je szczegółowo w przedmowach do poszczególnych tomów „Skorowidza“ [2].

c₂. Wykaz źródeł wykorzystanych przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości“

Zanim przejdę do krytycznego omówienia wyników podjętej pracy, podam wykaz źródeł, jakie służyły w dziale kartoteki miejscowości do skorygowania wzgl. zestawienia wykazu miejscowości. Dla zupełności włączam tu też źródła, wykorzystane we wstępnem opracowaniu (ob. część II rozdział 3 a), z wyjątkiem jednak materjałów, dostarczonych bezpośrednio przez spis 1921 r. Wartość użytych materjałów była oczywiście różna. Podaję jednak ocenę ich tylko tam, gdzie zachowały się odpowiednie notatki.

1 Ob. także str. 9.

2 Należy nadmienić, że ewidencja zmian w podziale administracyjnym Państwa była prowadzona bieżąco, dopóki istniał dział kartoteki miejscowości. Po jego likwidacji została narazie zaniechana, lecz podjęto ją nanowo w r. 1926, kiedy w Wydziale Spisu Ludności został powołany do życia specjalny oddział, któremu praca ta została poruczona.

1. B. Królestwo Kongresowe

a) „Wykazy" Głównego Urzędu Statystycznego.

b) „Alfabetyczny spis miejscowości i gmin Warszawskiego Jenerał-Gubernatorstwa", wydany przez Szefa Administracji przy Jenerał Gubernatorstwie Warszawskiem, 2 tomy, Warszawa 1917—18.

Spis ten obejmuje tylko część b. Królestwa Polskiego, przyczem w podziale administracyjnym uwzględnia zmiany, wprowadzone przez okupantów, w chwili spisu przeważnie unieważnione[1]. Spis często niekompletny. Używany był dość rzadko dla ustalenia brzmienia nazwy miejscowości oraz przynależności gminnej. Źródło niezupełnie pewne.

c) „Wykaz miejscowości austro-węgierskiej okupacji w Polsce" (Ortsverzeichnis für das Oesterr.-ung. Okkupationsgebiet in Polen), ogłoszony przez władze okupacyjne Generał-Gubernatorstwa Lubelskiego, 1916.

d) Mapy sztabowe niemieckie, podziałka 1 : 100 000. Źródło bardzo dokładne, prawie zupełnie kompletne, nie uwzględnia jednak granic gmin. Brzmienie nazw często niepewne (pisownia niemiecka). Źródło to było używane celem stwierdzenia odrębności miejscowości i ilości miejscowości o tej samej nazwie.

e) „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", wydany pod redakcją Bolesława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego według planu Filipa Sulimierskiego, 15 tomów, Warszawa 1880—1902. Dzieło to używane było prawie wyłącznie dla ustalenia nazw miejscowości. Dla kwestji podziału administracyjnego źródło to jest przestarzałe.

f) „Przewodnik po Królestwie Polskiem", wydany przez Antoniego Bobińskiego i J. M. Bazewicza, 1901.

g) „Przewodnik po gub. Kaliskiej", opracowany przez Stanisława Graevé przy współudziale Leonarda de Verdmon-Jaques, 1912.

h) „Statistika nasielonnych miest Suwalskoj i Łomżynskoj gubernij", Warszawa 1891 (Praca Warszawskiego Komitetu Statystycznego).

i) Wykazy miejscowości dla województw łódzkiego i białostockiego, nadesłane przez urzędy wojewódzkie. Pierwszy był sporządzony niezależnie od omówionych wyżej „wykazów starostw", drugi stanowił ich kompilację.

2. Województwa wschodnie

a) „Wykazy" Głównego Urzędu Statystycznego.

b) Mapy sztabowe niemieckie—patrz wyżej 1 d.

c) „Słownik Geograficzny" — patrz wyżej 1 e.

3. B. Galicja

a) „Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Oesterreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31 Dezember 1910". Wydawnictwo c. k. Centralnej Komisji Statystycznej, Wiedeń 1915. Wykaz zupełny, zawiera jednak poza gminami i obszarami dworskiemi tylko t. zw. miejscowości konskrypcyjne. Brzmienie nazw przeważnie dokładne, podział administracyjny uwzględnia zmiany do dnia 31 grudnia 1914 r.

b) Mapy, wydane przez c. k. Instytut Wojskowo-Geograficzny, podziałka 1 : 200 000 i 1 : 75 000 oraz mapy Instytutu Wojskowo-Geograficznego w Warszawie, 1920, podziałka 1 : 200 000. Mapy używane były do wypisywania miejscowości niesamodzielnych, nie wykazanych w poprzedniem źródle.

c) „Skorowidz gminny Galicji", opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900. Wydawnictwo c. k. Centralnej Komisji Statystycznej, Wiedeń 1907. Źródło analogiczne do wymienionego w punkcie a, starsze, lecz podające wszystkie miejscowości niesamodzielne, wchodzące w skład poszczególnych gmin. „Skorowidz" służył—podobnie jak mapy—do wypisywania miejscowości niesamodzielnych.

d) „Słownik Geograficzny" (patrz 1 e) służył do ustalania brzmienia nazw, dość rzadko zresztą, gdyż wątpliwości takich w b. Galicji było niewiele.

e) „Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych" wyd. przez Krajowe Biuro Statystyczne, rocznik IV 1878, tom XIX 1901. Źródło to służyło do ustalenia t. zw. historycznego charakteru miast w b. Galicji. Ponieważ okazał się szereg różnic przy porównaniu z danemi Centralnej Komisji Statystycznej w Wiedniu (punkty a i c), dla wyjaśnienia ich prowadzona była

f) korespondencja z Tymczasowym Wydziałem Samorządowym we Lwowie.

g) Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych z lat 1889 i 1896—1918: używany był celem ustalenia administracyjnego charakteru miast.

[1] Rozporządzenie Min. Spraw Wewn. z dnia 19 marca 1919 r. Dz. Urz. Min. Spraw Wewn. № 21 poz. 265.

4. Śląsk Cieszyński

a) „Spezialortsrepertorium von Schlesien“, wydawnictwo c. k. Centralnej Komisji Statystycznej, opracowane na podstawie wyników spisu ludności z dn. 31 grudnia 1910 r., Wiedeń 1917. Praca ta analogiczna do wymienionego pod 3c „Skorowidza gminnego Galicji“, uwzględnia zmiany w podziale administracyjnym do początku 1917 r.

b) Mapy (ob. 3b)

c) „Słownik Geograficzny“ (ob. 1e)

ad 1—4

Przy ustalaniu podziału administracyjnego podstawą były następujące źródła prawne:

a) Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych, 1896—1918.

b) Dziennik Urzędowy Polskiej Komisji Likwidacyjnej.

c) Dziennik Urzędowy Generalnego Delegata Rządu.

d) Dzienniki Urzędowe województw: stanisławowskiego i tarnopolskiego.

e) Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich.

f) Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego.

g) Dziennik Urzędowy Zarządu Terenów Przyfrontowych i Etapowych.

h) Dziennik Ustaw Śląskich.

i) Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.

5. Woj. poznańskie

a) Słupski-Świątopełk Z. „Atlas ziem polskich“, t. I. cz. I „Wielkie Ks. Poznańskie“, Poznań 1911.

b) Słupski-Świątopełk Z. „Skorowidz Ks. Poznańskiego“, Poznań 1909.

c) Mycielski J. „Księga adresowa wszystkich miejscowości W. Ks. Poznańskiego“, Poznań 1890.

d) Elenchus omnium ecclesiarum et universi cleri archidioecesis Poznaniensis et Gnesnensis pro anno Domini 1920; uzupełnienia do roku 1922.

e) Graber i Ruppersberger „Verzeichnis der Ortsnamenänderungen in der Provinz Posen“, Poznań 1912.

f) Materjały Dyrekcji Poczt i Telegrafów z roku 1921 i lat następnych, podające miejscowości również niesamodzielne, należące do poszczególnych urzędów pocztowych i telegraficznych.

g) „Gemeindelexikon für die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln“, wydawnictwo opracowane na podstawie materjałów spisu ludności z dnia 1 grudnia 1910 i innych urzędowych źródeł przez Królewski Pruski Krajowy Urząd Statystyczny. Zeszyt IV—rejencja poznańska, zeszyt V — rejencja bydgoska, Berlin 1912.

Dla gmin przyłączonych do województwa poznańskiego z prowincji śląskiej „Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien“, 1898.

h) Piesiński H. „Ortschaftsverzeichnis für die Provinz Posen“, 1890.

i) Nadobnik M. „Spis miejscowości woj. poznańskiego“, Poznań 1922.

k) Mapy sztabowe niemieckie, podziałka 1 : 100 000 i 1 : 200 000.

l) „Słownik Geograficzny“ (ob. 1e).

m) Maniszewski „Wielkopolski skorowidz miejscowości i nazw geograficznych“ (w rękopisie).

6. Woj. pomorskie

a) „Gemeindelexikion“ (ob. 5 g), zeszyt I—rejencja olsztyńska, zeszyt II--rejencja gdańska, zeszyt III—rejencja kwidzyńska, Berlin 1912.

„Gemeindelexikon für die Provinz Ostpreussen“, Berlin 1907; „Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen“, Berlin 1908.

b) Baer i Stephan „Die Ortsnamen in Westpreussen“, 1912.

c) Kętrzyński. „Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich“, Lwów 1879.

d) Ks. Wojciechowski i Dr. Spandowski „Skorowidz ważniejszych miejscowości Prus Królewskich“, Poznań 1918.

e) „Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski miejscowości województwa pomorskiego“, opracowany przez zakład kartograficzny D. O. Gen. Poznań 1920.

f) Materjały Dyrekcji Poczt i Telegrafów z r. 1921 i lat następnych (ob. 5 f).

g) „Skorowidz wszystkich miejscowości Okręgu Dyrekcji Poczt i Telegrafów w Bydgoszczy“.

h) Mapy (ob. 5 k).

i) „Słownik Geograficzny“ (ob. 1 e).

k) Materjały urzędu wojewódzkiego woj. poznańskiego z lat 1921—1922.

ad 5—6

Dla ustalenia podziału administracyjnego służyły następujące źródła:

a) Amtsblatt für den Regierungsbezirk Posen oraz Amtsblatt für den Regierungsbezirk Bromberg, 1910—18.

b) Tygodnik Urzędowy Komisarjatu Naczelnej Rady Ludowej w Poznaniu.

c) Dziennik Urzędowy Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej.

d) Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

e) Dziennik Ustaw Rzeczpospolitej.

c_3 Braki „Skorowidza Miejscowości" oraz zadania na przyszłość.

Ogólny wynik przeprowadzonych dochodzeń można nazwać dodatnim; udało się usunąć wiele wątpliwości i zestawić wykaz miejscowości o tyle ścisły i kompletny, że mógł on być oddany do użytku publicznego. Dotyczy to jednak tylko b. dzielnicy rosyjskiej i pruskiej. W Małopolsce niestety wszelkie usiłowania ujęcia miejscowości niesamodzielnych okazały się bezowocnemi. Jedyną publikacją, zawierającą miejscowości niesamodzielne, był tu „Skorowidz Gminny", wydany na podstawie spisu z 1900 r. Źródło to w r. 1921 było jednak już przestarzałe. Należało więc sporządzić prawie zupełnie nowy wykaz. Temu stanęła jednak na przeszkodzie okoliczność, że w Małopolsce pojęcie miejscowości jest utożsamiane z pojęciem gminy i że poszczególne przysiółki nie mają własnej numeracji domów, lecz są objęte numeracją całej gminy. Dla władz tamtejszych pojęcie miejscowości, wzięte za podstawę opracowania „Skorowidza Miejscowości", było obce i niezrozumiałe. Nie chcąc zbytnio przedłużać opracowania „Skorowidza", trzeba było tu więc zaniechać zamiaru sporządzenia kompletnego wykazu miejscowości i, zastosowując się do panującej tu terminologji i tradycji, ograniczyć się do ustalenia wykazu gmin i obszarów dworskich, o ile nie były jeszcze zniesione, włączając do tego wykazu prócz tego tylko t. zw. miejscowości konskrypcyjne, t. j. miejscowości, które także przy dawniejszych austrjackich spisach ludności były traktowane jako odrębne jednostki terytorjalne. Miejscowości konskrypcyjne różniły się tem od innych miejscowości niesamodzielnych, że posiadały swą własną, w sobie zamkniętą i niezależną od sąsiednich osiedli, numerację domów.

Sprawa opracowania wykazu miejscowości niesamodzielnych dla b. Galicji jest oczywiście rzeczą zbyt ważną, by można poprzestać na tej pierwszej nieudanej próbie. Wykaz taki jest nieodzownie potrzebny jako materjał do prac kartograficznych wszelkiego rodzaju. Poza tem posiadanie wykazu wszystkich osiedli jest konieczne również przy notowaniu zmian w podziale administracyjnym Państwa, jakie zachodzą między jednym spisem ludności a drugim, gdyż zmiany te z reguły obejmują nie całe gminy, lecz ich części, wskutek czego brak danych, dotyczących poszczególnych miejscowości, uniemożliwia obliczenie ludności jednostek administracyjnych nowopowstałych lub zmienionych w swych granicach. Przy przyszłym spisie ludności trzeba więc będzie tę pracę podjąć na nowo. O ile ma ona doprowadzić do rezultatu, trzeba będzie jednak zastosować inne metody zbierania danych, metody uwzględniające odrębności administracyjne i terminologiczne Małopolski.

Jednak także, o ile chodzi o inne dzielnice Polski, nie można uważać, by publikacja „Skorowidza Miejscowości" raz na zawsze załatwiała sprawę wykazu osiedli. Nie mówiąc już o tem, że „Skorowidz" nie objął Górnego Śląska i Ziemi Wileńskiej, trzeba się liczyć z tem, że od czasu pierwszego spisu zaszły, zwłaszcza w województwach wschodnich, bardzo liczne zmiany w składzie miejscowości. Jeżeli wykaz miejscowości, podany w „Skorowidzu", porównamy z wykazem, otrzymanym z okazji spisu żywego inwentarza, przeprowadzonego w całem Państwie w końcu 1927 r., stwierdzimy, że w szeregu powiatów stosunki uległy dość radykalnej zmianie. Tak np. ujawniono w pow. iłżeckim 45 miejscowości, nie notowanych w 1921 r., w powiecie kosowskim 53, w powiecie równieńskim 62. Przyczyn tych zmian należy szukać w powrocie repatrjantów i dokonanej przez nich odbudowie zniszczonych podczas wojny gospodarstw, dalej w parcelacji, osadnictwie wojskowem oraz kolonizacji. Miejscowości, niewykazanych w spisach żywego inwentarza, jest znacznie mniej aniżeli nowopowstałych. Są to przeważnie miejscowości, oznaczone w „Skorowidzu" jako „niezamieszkane" lub „zniszczone". Zaznaczyć jednak należy, że tylko część miejscowości zniszczonych i niezamieszkanych nie figuruje w wykazach z 1927 r., co dowodzi, że resztę w międzyczasie odbudowano i że zamieszczenie ich w „Skorowidzu" było uzasadnione.

Jeżeli takie zmiany zaszły w okresie 1921—1927 r., to jasną jest rzeczą, że w momencie przeprowadzania przyszłego spisu ludności wykaz osiedli, ogłoszony w „Skorowidzu", dla niektórych części Państwa niewielkie będzie już miał znaczenie praktyczne.

A przecież także nazwy miejscowości, wykazane w „Skorowidzu", w wielu wypadkach nie mogą jeszcze być uważane za definitywnie ustalone. Mimo wielkiej ostrożności i skrupulatności, z jaką sprawa nazw była

traktowana, zaprzeczyć nie można, że przy wyborze najodpowiedniejszego warjantu decyzja często musiała być mniej czy więcej dowolną. Chociaż formy, ustalone w „Skorowidzu", przyjęły się naogół w życiu i wydawnictwu temu nie można odmówić zasługi wyjaśnienia wielu wątpliwych kwestyj, to jednak trudno nie przyznać, że w wielu wypadkach nie zastosowano się do wskazań „Skorowidza" i w dalszym ciągu używa się form, nie uznanych przez tę publikację.

Nie można z tego nikomu czynić zarzutu, bo Główny Urząd Statystyczny, nie czując się powołanym do decydowania w sprawach toponomastycznych, nie postarał się o nadanie wykazowi miejscowości, ogłoszonemu w „Skorowidzu", charakteru oficjalnego, traktując go raczej jako projekt, który powinien przebyć próbę życia. Dlatego też zastrzegano w przedmowach do poszczególnych tomów tego wydawnictwa, że „pracy wszczętej w tym zakresie przez Główny Urząd Statystyczny nie można uważać już za ukończoną i że ujęcie wszystkich miejscowości oraz ustalenie ich nazwy i charakteru wymaga dalszych nieprzerwanych badań". Fakt, że praktyka w szeregu wypadków nie przyjęła nazw, zaproponowanych w „Skorowidzu", zdaje się świadczyć o tem, że rozstrzygnięcia Głównego Urzędu Statystycznego nie zawsze były trafne. To nasuwa wniosek, że wykaz miejscowości pod względem nazw — a także określeń rodzaju — powinien być przy przyszłym spisie ludności poddany gruntownej rewizji.

„Skorowidz Miejscowości" poza wymienionemi brakami posiadał jeszcze ten, że nie uwzględniał zupełnie podziału według gromad wiejskich, a przecież podział ten ma w województwach centralnych i wschodnich pod względem administracyjnem duże znaczenie. Wprowadzenie tego podziału do „Skorowidza" było niemożliwe, bo przy przeprowadzeniu spisu nie był on zupełnie brany pod uwagę, a przytem był on w 1921 r. jeszcze mocno nieustalony. Przyszłe wydanie „Skorowidza" powinno jednak według mego zdania posiadać wykaz gromad wiejskich. Ażeby go otrzymać, powinno się przyszły spis ludności tak zorganizować, by można go zestawić na podstawie zebranych materjałów spisowych. Ponieważ jednak posiadanie wykazu gromad wiejskich może mieć duże znaczenie już przy samem przeprowadzeniu spisu, zwłaszcza jeżeli się na nim oprze podział na okręgi spisowe, należałoby nie poprzestawać na tem, lecz przystąpić do opracowania wykazu gromad jeszcze przed spisem. Pracę tę możnaby z łatwością połączyć z rewizją wykazu miejscowości, o której wyżej była mowa.

W końcu chciałbym zwrócić uwagę na jeszcze jeden punkt, w którym „Skorowidz Miejscowości" domaga się uzupełnienia. Chodzi tu o osiedla, wchodzące w skład gmin miejskich. Prawie przy każdem mieście istnieją drobne osiedla (przysiółki, folwarki, osady i t. d.), które są wyodrębnione terytorjalnie i posiadają swą własną nazwę, jednak nie stanowią samodzielnych jednostek administracyjnych, ani też nie należą do gmin wiejskich, przylegających do miasta, lecz podlegają zarządowi gminy miejskiej. Miejscowości te w „Skorowidzu Miejscowości" nie zostały wykazane, bo przy wielkich trudnościach, które opracowanie tej publikacji i tak już przedstawiało, nie było możności przeprowadzenia badań, czy dane osiedle zachowało jeszcze swą odrębność terytorjalną, czy też stało się już częścią miasta (ulicą, przedmieściem, dzielnicą i t. p.), a prawie w każdym wypadku badania takie byłyby potrzebne, gdyż stosunki pod tym względem ulegają szybkim zmianom i na dawniejszych danych, któreby się ewentualnie znalazło, oprzećby się nie można. Wykazanie osiedli podmiejskich, o ile nie zostały jeszcze przez miasto wchłonięte, ma jednak duże znaczenie praktyczne i teoretyczne, wobec czego wydaje się ono w przyszłem wydaniu „Skorowidza Miejscowości" niezbędnem.

Możnaby „Skorowidzowi Miejscowości" postawić jeszcze niejeden zarzut, jak np. podawanie nazw powiatów i gmin w formie rzeczownikowej, a nie przymiotnikowej, jakby tego wymagał duch języka polskiego, zdaje się jednak, że wszystkie ważniejsze braki zostały przezemnie wykazane. W każdym bądź razie, nie obniżając wartości wykazu, ogłoszonego w „Skorowidzu Miejscowości", jako najkompletniejszego spisu osiedli odrodzonego Państwa i to spisu mimo wszystkie braki najwięcej miarodajnego, który położył podwaliny pod wszystkie przyszłe opracowania tego rodzaju, należy stwierdzić, że przy przygotowywaniu drugiego wydania „Skorowidza" pozostała jeszcze do wykonania bardzo duża praca.

Praca ta w każdej dzielnicy musi być inaczej prowadzona. Dla Górnego Śląska i Ziemi Wileńskiej, które to ziemie w czasie przeprowadzania pierwszego spisu ludności nie wchodziły jeszcze w skład Państwa Polskiego, nie posiadamy wogóle wykazu

miejscowości. Tutaj trzeba go więc będzie zupełnie od nowa zestawiać. Dla b. Galicji trzeba będzie istniejący wykaz uzupełnić osiedlami niesamodzielnemi, co jest—jak widzieliśmy—pracą bardzo dużą i trudną. W województwach centralnych i wschodnich powinien być przeprowadzony podział miejscowości według gromad wiejskich, poza tem powinna tu być poddana rewizji nomenklatura miejscowości. W województwach wschodnich, ze względu na wielkie zmiany w stosunkach rozsiedlenia ludności, zaszłe od czasu pierwszego spisu ludności, praca ta będzie się raczej równała zestawieniu zupełnie nowego wykazu. Wreszcie trzeba będzie także przeprowadzić korektę wykazu dla województw zachodnich, aby go dostosować do obecnego stanu rzeczy. Praca nad miejscowościami niesamodzielnemi w tej dzielnicy odpada, bo są one już uwzględnione w obecnem wydaniu „Skorowidza". Do tych wszystkich prac dochodzą jeszcze takie, jak ustalenie przymiotnikowych nazw powiatów i gmin, ujęcie osiedli, wchodzących w skład gmin miejskich i t. d.

Uchwałą Rady Ministrów z dnia 31 maja 1929 r. została przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych utworzona „Komisja dla opracowywania wniosków w sprawie ustalenia urzędowej nomenklatury miejscowości w Polsce". Na komisję tę więc spada obowiązek opracowania oficjalnego wykazu miejscowości Państwa. Gdyby komisja ta do chwili przeprowadzenia przyszłego spisu pracy tej jednak nie wykonała, musiałby ją Główny Urząd Statystyczny przejąć na siebie. W takim razie uważałbym za wskazane zmienić sposób publikowania wykazu miejscowości w przyszłem wydaniu „Skorowidza" o tyle, by dla tych części Państwa, dla których wykaz miejscowości nie byłby jeszcze definitywnie ustalony, nie ograniczać się w wypadkach wątpliwych do podawania tylko jednej formy nazwy, tej, którą uznanoby za najodpowiedniejszą, lecz przytoczyć wszystkie główne warjanty, będące w użyciu. W ten sposób dostarczy się wspomnianej komisji materjału, umożliwiającego znaczne przyśpieszenie jej pracy. Można jednak chyba mieć nadzieję, że potrzeby takiej nie będzie i że przy wspólnych wysiłkach powołanej do życia komisji oraz Głównego Urzędu Statystycznego uda się wykazy miejscowości w ostatecznej formie opracować jeszcze przed ukazaniem się przyszłego wydania „Skorowidza". Byłoby rzeczą ze wszech miar pożądaną, by wykaz, ogłoszony w tym „Skorowidzu", mógł otrzymać charakter urzędowy.

Oczywiście nie może być mowy o tem, by rewizja wykazu miejscowości, jeśli tak nazwiemy całość opisanych prac, mogła być definitywnie ukończona przed przeprowadzeniem przyszłego spisu ludności, bo, jak widzieliśmy, dopiero spis ludności dostarcza decydujących materjałów, pozwalających na ustalenie wykazu miejscowości. Praca ta jednak może i powinna być już przed spisem tak daleko doprowadzona, by na zasadzie materjałów zebranych od władz miejscowych mógł być opracowany nowy wykaz miejscowości Państwa, któryby oczywiście posiadał tylko charakter prowizoryczny, uwzględniał jednak wszystkie zasadnicze potrzeby przyszłego wydania „Skorowidza Miejscowości" i mógł służyć za podstawę do dalszej pracy. Jest to konieczne ze względu na sam spis, bo wobec wielkiej liczby nowopowstałych miejscowości w niektórych częściach Państwa, trudno sobie wyobrazić przeprowadzenie spisu bez posiadania nowego wykazu osiedli. Wykaz osiedli, odpowiadający rzeczywistym stosunkom, jest przecież pierwszym warunkiem dobrej organizacji akcji spisowej.

Konieczność rozpoczęcia prac nad wykazem miejscowości przed spisem wynika jednak jeszcze z innej przyczyny. Najlepszym sposobem obliczenia danych statystycznych dla „Skorowidza Miejscowości" jest system maszynowy. System ten może być jednak tylko wówczas stosowany, jeżeli się posiada już przed przystąpieniem do pracy gotowy wykaz miejscowości — miejscowość jest przecież tą jednostką, dla której dane mają być obliczane. Ponieważ opracowanie maszynowe może być rozpoczęte niebawem po otrzymaniu materjałów spisowych, więc nie chcąc niepotrzebnie opóźniać publikacji „Skorowidza Miejscowości" i tem samem przedłużać całego opracowania spisu, należałoby na czas przed spisem przełożyć o ile możności jak największą część roboty, związanej z ustalaniem spisu miejscowości.

Tak organizacja przeprowadzenia spisu jak maszynowe obliczanie danych dla „Skorowidza" wymaga przedewszystkiem zupełności wykazu osiedli i dostosowania go do obowiązującego podziału administracyjnego. W tym kierunku powinny więc iść głównie przedspisowe prace nad wykazem miejscowości. Kwestje, dotyczące nazwy i rodzaju miejscowości, jeżeli nie dadzą się wyjaśnić przedtem, mogą być załatwione po spisie, ewentualnie nawet jeszcze w trakcie opracowania maszynowego.

Na podstawie doświadczeń, poczynionych przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości", sądzę, że prace nad wykazem miejscowości, jeżeli nie mają być spóźnione, powinny być rozpoczęte na półtora roku przed terminem przyszłego spisu ludności, i to odrazu z całym rozmachem.

4. Tabulacja

Wykaz miejscowości, podany w zestawieniach powiatowych, jak widzieliśmy, był poddany rewizji i poprawiony w dziale kartoteki miejscowości; sprawdzenie zawartych w nich danych statystycznych było zadaniem działu tabulacji „Skorowidza". Że kontrola tych danych była konieczna, tego nie potrzeba chyba uzasadniać. Opracowanie „Skorowidza Miejscowości" w działach rachuby i kontroli miało charakter pracy masowej. Pracownicy tych działów byli zobowiązani ściśle trzymać się zapisów na formularzach spisowych; wszelka zmiana danych otrzymanych z opracowania surowego materjału była wzbroniona. Nawet dane absurdalne pracownik powinien był wpisać do zestawień, jeżeli wynikały z materjału spisowego. Taki system pracy był konieczny, bo przy wielkiej liczbie pracowników, czynnych w dwóch pierwszych działach referatu „Skorowidza", naogół mało się orjentujących w stosunkach demograficznych Państwa, dozwolenie poddawania wyników pracy krytycznej ocenie i wprowadzania zmian przez poszczególnego pracownika szeregowego, mogłoby mieć wprost katastrofalne skutki. Wynikiem tego systemu jednak było, że zestawienia, otrzymane z działu kontroli, zawierały dużo danych wątpliwych, a nieraz wyraźne nonsensy i sprzeczności. Prócz tego usunięto tylko część wypadków wyznania i narodowości „niewiadomej", które w niektórych częściach Państwa były dość liczne.

Obok zbadania danych cyfrowych, zawartych w zestawieniach powiatowych, t. zw. kontroli logicznej, do tabulacji należało jeszcze sporządzanie czystopisów tablic publikacyjnych oraz korekta druku „Skorowidza Miejscowości". O korekcie druku będę mówił na innem miejscu w rozdziale o druku wydawnictw spisowych, wobec czego tutaj ograniczę się tylko do rozpatrzenia dwóch pierwszych zadań tabulacji.

a. Kontrola logiczna

Kontrola logiczna dotyczyła wszystkich danych uwzględnionych w „Skorowidzu Miejscowości", a więc 1) ogólnej liczby ludności, 2) danych budynkowych, 3) danych wyznaniowych i 4) danych narodowościowych.

Badanie ogólnej liczby ludności, otrzymanej w wyniku ostatecznego opracowania, polegało na porównaniu jej z „wynikami tymczasowemi" spisu 1921 r. oraz danemi dochodzeń dawniejszych. Porównanie z „wynikami tymczasowemi" było konieczne, bo pozwalało nieraz wykryć brak formularzy A, mianowicie wówczas, gdy brak ten powstał już po przeprowadzeniu spisu. Jak wiadomo, podstawą opracowania „wyników tymczasowych" były formularze zbiorowe E (gminne) i F (powiatowe). Jeżeli liczby, podane na tych formularzach, zasadniczo odbiegały od liczb, zawartych w form. A, i nie można było zauważyć żadnych rażących błędów arytmetycznych, jasnem było, że część formularzy A po wniesieniu sum do formularzy zbiorowych musiała zaginąć. Taki wypadek zaszedł np. w powiecie starogardzkim w obszarze dworskim Kochorowo, gdzie formularz F wykazywał 1 263 osoby, opracowanie formularzy A natychmiast dawało tylko 352 osoby. Bliższe zbadanie sprawy ujawniło, że brakowało form. A dla 911 chorych zakładu psychjatrycznego, znajdującego się w tej miejscowości. Oczywiście przeprowadzano szczegółowsze dochodzenia tylko wówczas, gdy różnica między wynikami tymczasowemi a ostatecznem opracowaniem była poważniejsza. Drobne odchylenia były bowiem na porządku dziennym, a tłumaczyły sie one wadliwem zsumowaniem formularzy A przez komisarzy spisowych jak i włączaniem osób chwilowo nieobecnych.

Porównanie wyników spisu 1921 r. z danemi dochodzeń dawniejszych było przeprowadzane tylko o tyle, o ile nie było już dokonane przy opracowywaniu „wyników tymczasowych", mianowicie dla gmin w b. dzielnicach austrjackiej i pruskiej. I ta praca nie była bezcelowa. Wyjaśni to następujący przykład. Dwie gminy podmiejskie miasta Pilzna, Dulczówka i Pilźniczek wykazywały w porównaniu z r. 1910 bardzo duże różnice w liczbie ludności, gmina Dulczówka o 50% mniej, gmina Pilźniczek o 28% więcej. Nie mogąc znaleźć żadnego wytłumaczenia tych różnic, poddano materjał ponownemu zbadaniu, i otóż okazało się, że część gminy Dulczówka była spisana z miastem Pilznem, część tego miasta zaś podczas spisu została połączona z gminą Pilźniczek. To stwierdzenie miało ten skutek, że w „Skorowidzu Miejscowości" połączono daty dla wszystkich trzech miejscowości, wykazując je przy m. Pilźnie, zaś gminy Dulczówkę i Pilznówek przytoczono bez żadnych danych, dając tylko w odnośnikach odpowiednią uwagę.

Dane, dotyczące budynków, wymagały skrupulatnej krytyki, bo czy to wskutek niezrozumienia instrukcji czy też wskutek niedbalstwa, formularze C, które służyły do ich opracowania, były często wypełnione bardzo wadliwie.

W rubrykach formularzy C, gdzie miały figurować liczby budynków, w wielu wypadkach podawano liczbę mieszkań, a nawet liczbę izb mieszkalnych. Nieraz też włączano do liczby budynków mieszkalnych zabudowania gospodarskie. W innych wypadkach identyfikowano budynek z nieruchomością i podawano za małą liczbę budynków. Miało to miejsce szczególnie w folwarkach, gdzie cały folwark z wszystkiemi budynkami uznawano za 1 budynek. Także podział budynków na „z przeznaczenia mieszkalne“ i „inne zamieszkałe w dniu spisu“ bardzo często był dokonany wadliwie i dużo do życzenia pozostawiało też oznaczanie budynków jako niezamieszkanych. Przytem utrudniała opracowanie bardzo okoliczność, że na wielu formularzach brakowało zupełnie numeracji nieruchomości i mieszkań, albo też była ona przeprowadzona wysoce chaotycznie [1].

Ponieważ przy masowej pracy w dziale rachuby a także w dziale kontroli poprawianie materjału, o ile nie było do tego podstaw w samych zapisach, było wzbronione, musiał tę pracę dokonać dział tabulacji. O ile więc w danym okręgu zaludnienie budynków przedstawiało się zbyt korzystnie albo przeciwnie zbyt dużo osób przypadało na 1 budynek, albo też dana miejscowość w okolicach niezniszczonych wojną wykazywała niepomiernie wysoką liczbę budynków, „innych zamieszkanych w dniu spisu“, albo też bardzo wysoka była liczba budynków niezamieszkanych, nieuzasadniona charakterem letniskowym danej miejscowości, poddawano materjał spisowy ponownej szczegółowej rewizji. Bardzo często wystarczało tu sprawdzenie materjału; jeżeli ono sprawy nie załatwiało, żądano wyjaśnień od starostw. Należy zaznaczyć, że w b. dzielnicach austrjackiej i pruskiej duże usługi przy korygowaniu danych budynkowych oddały materjały spisów ludności z 1910 r., gdyż ruch budowlany w okresie wojennym był minimalny, i tam gdzie nie zaszły jakieś specjalne okoliczności, liczby budynków spisu z 1910 i 1921 r. nie powinny były bardzo odbiegać od siebie.

Kontrola danych wyznaniowych i narodowościowych szła w kierunku potrójnym: 1) usuwania wyraźnych omyłek i nonsensów w określaniu wyznania i narodowości, 2) wyjaśniania danych wątpliwych, 3) usuwania danych niewiadomych.

W materjale spisowym spotykało się cały szereg określeń wyznaniowych i narodowościowych, które nie mogły być przejęte do tablic publikacyjnych „Skorowidza Miejscowości“. Przytoczę kilka przykładów. W powiatach pułtuskim, częstochowskim i innych szereg osób podało wyznanie „ewangelicko-katolickie“. Na podstawie wyjaśnień starostw wyznanie to poprawiono na „ewangelicko-augsburskie“. W powiecie kieleckim znalazła się grupa osób, której wyznanie było określone jako „ormiańsko-ewangelickie“. I tu okazało się, że chodzi o wyznanie „ewangelicko-augsburskie“. Jako ewangelicko-augsburskie należało też rozumieć wyznanie „ewangelicko-magdeburskie“ i „ewangelicko-brandenburskie“, które znajdowano na arkuszach spisowych. W powiecie pińskim dla pewnej liczby osób zapisano wyznanie „ewangelicko-prawosławne“. Bliższe dochodzenie wykazało, że tak określili swe wyznanie sztundyści, którzy zaliczają się do ewangelików, stanowią jednak sektę, odpadłą od kościoła prawosławnego. W powiecie horochowskim sztundyści podali wyznanie „schizmatyckie“; i tego określenia nie można było pozostawić. Czesi w powiecie równieńskim częściowo zapisali wyznanie „czeskie“. Korespondencja wyjaśniła, że tak nazwali swe wyznanie baptyści. „Chrystusowe“ wyznanie podali badacze pisma świętego w powiecie pińczowskim. O takich określeniach wyznania jak „polskie“, „niemieckie“ albo „kaszubskie“, „ruskie“, albo „wschodnie“ i „aaronowe“, nie potrzeba chyba objaśniać, że pierwsze oznaczało wyznanie rzymsko-katolickie, drugie ewangelickie, następne prawosławne, ostatnie mojżeszowe.

Podobnie jak pod względem określeń wyznaniowych, znajdowano także pod względem określeń narodowościowych na formularzach spisowych zapisy, polegające najwidoczniej na omyłce lub nieznajomości rzeczy. Do takich zapisów należy zaliczyć narodowość „prawosławną“, która znalazła się w pewnej miejscowości powiatu tomaszowskiego i miała oznaczać narodowość „rusińską“, dalej narodowość „ewangelicką“, którą spotykano w woj. łódzkiem jako określenie narodowości niemieckiej, a także narodowość „kozacką“, którą podali zamiast rosyjskiej kozacy dońscy, kubańscy i uralscy, znajdujący się

[1] O brakach spisu budynków pomówię obszerniej w części poświęconej temu spisowi.

w Polsce jako jeńcy wojenni. W powiecie przemyślańskim w kilku wypadkach podano narodowość „staroruską", którą po zbadaniu poprawiono na rusińską. Bez bliższego dochodzenia wreszcie można było poprawić na polską narodowość „austrjacką", którą w powiecie będzińskim zapisało na arkuszach spisowych kilka osób o języku ojczystym polskim, pochodzących z Małopolski. Przy okazji niech mi będzie wolno wspomnieć, że także określenia języka ojczystego były nieraz bardzo dziwaczne. Tak n. p. zaintrygował personel, opracowujący spis, bardzo język „romański", który znaleziono na 20 arkuszach spisowych miejscowości Ossa w gminie dywińskiej powiatu kobryńskiego. Po zbadaniu sprawy okazało się, że osoby, dla których język ten był podany, mówiły w rzeczywistości językiem rusińskim. W powiatach horochowskim i tomaszowskim kilkadziesiąt osób podało język „chochłacki".

Usuwanie wyraźnych nonsensów i nieporozumień w tablicach publikacyjnych stanowiło jednak najłatwiejszą część pracy kontroli logicznej. Znacznie większe trudności przedstawiało wyjaśnianie wątpliwości, które nasuwały pewne dane narodowościowe i wyznaniowe dlatego, że były wykazane na terenach o zasadniczo innym charakterze etnograficznym lub wyznaniowym. W województwach wschodnich w każdym prawie powiecie, a także w woj. białostockiem i lubelskiem spotykano dla całych miejscowości albo części miejscowości zapis „wyznanie grecko-katolickie". Ponieważ zapis ten wydawał się wysoce wątpliwym, zwracano się początkowo we wszystkich takich wypadkach do starostw po wyjaśnienia. Z reguły przychodziła odpowiedź, że zapis ten polegał na omyłce, że wyznanie „grecko-katolickie" należało poprawić na „prawosławne". Starostowie zaszłe omyłki tłumaczyli tem, że w zakwestjonowanych miejscowościach komisarzami spisowymi były osoby, pochodzące z Małopolski, nie odróżniające wyznania prawosławnego od grecko-katolickiego. Ponieważ wyjaśnienia te stale się powtarzały, zaniechano później pytać się starostw i przeprowadzano poprawki na własną rękę, zachowując jednak dużą ostrożność i sprawdzając w każdym wypadku w materjale spisowym, czy zapis „wyznanie grecko-katolickie" należało położyć na karb nieorjentowania się komisarza spisowego, czy też był uzasadniony istotnym stanem rzeczy.

Pierwotny zapis pozostawiano zawsze wtenczas, gdy na podstawie rubryki „miejsce urodzenia" można było stwierdzić, że dane osoby nie należały do ludności miejscowej, lecz pochodziły z Małopolski Wschodniej, jak i wtenczas, gdy posiadane wykształcenie pozwalało przypuszczać, że wypełnienie rubryki „wyznanie religijne" nie było przypadkowe. W powiatach, graniczących z Małopolską, z reguły nie przeprowadzano żadnych zmian.

Podobne wypadki jak z wyznaniem zdarzały się z narodowością. W okolicach czysto rusińskich, i to nietylko w b. dzielnicy rosyjskiej, lecz także w b. Galicji, znajdowano nagle duże grupy ludności, dla których była podana narodowość białoruska, i odwrotnie w okolicach czysto białoruskich spotykano całe wsie rusińskie. Ponowne zapytywanie ludności wyjaśniało i tu z reguły, że zapisy polegały na omyłce.

Częstszem jeszcze od mieszania narodowości rusińskiej i białoruskiej było mieszanie jednej i drugiej narodowości z rosyjską. Jak się można było przekonać z formularzy spisowych, niektórzy komisarze spisowi nie uznawali wogóle narodowości białoruskiej ani rusińskiej, lecz w wypadkach takich zawsze pisali narodowość rosyjską. Stwierdzenie tego faktu w szeregu wypadków pociągnęło to za sobą, że na całym terenie Rzeczypospolitej, gdy się spotykało większe liczby Rosjan, trzeba było sprawdzać materjał spisowy, i jeżeli powstawały wątpliwości, ponownie zapytywać ludność.

Ustalanie liczby osób narodowości rusińskiej, białoruskiej i rosyjskiej przedstawiało jeszcze z tego względu wielkie trudności, że trzy te narodowości bardzo często były określane jednym i tym samym terminem „ruski". Zjawisko to było w niektórych okolicach do tego stopnia masowe, że niemożliwem było przeprowadzać ponowne dochodzenie na miejscu, bo równałoby się to nowemu spisowi, lecz trzeba było przynależność narodowościową „ruską" określać na podstawie tych wiadomości, któremi się rozporządzało. Dużą pomoc przytem oddawała rubryka, dotycząca języka ojczystego. Jeżeli był podany język rusiński, małoruski, ukraiński, wiadomem było, że dana osoba była Rusinem, jeżeli język białoruski, że Białorusinem, jeżeli rosyjski, że Rosjaninem. Cóż jednakże, jeżeli także język ojczysty był określony jako „ruski"? Wtenczas decydujące znaczenie miała rubryka „miejsce urodzenia". Ludności miejscowej dawano narodowość charakterystyczną dla danego terytorjum, rusińską wzgl. białoruską, osobom

zaś pochodzącym z Rosji rosyjską. Na pograniczu etnograficznem rusińsko-białoruskiem „ruscy“ z językiem „ruskim“ byli włączani do „tutejszych“, gdzie znaleźli się w jednej grupie z osobami, które podały narodowość „miejscową“, „poleską“, „brzesko-litewską“ i t. p.

Mówiąc o wątpliwościach, jakie nasuwały się przy badaniu danych narodowościowych, należy jeszcze wspomnieć o przejawach tendencyjności, które zauważono przy wypełnianiu formularzy spisowch. W pewnym okręgu np. komisarz spisowy, Żyd, pewną ilość osób o wyznaniu prawosławnem zaliczył do narodowości izraelickiej. Po zbadaniu sprawy okazało się, że osoby te były w rzeczywistości Rusinami. W niektórych okręgach spisowych pierwotnie podana narodowość była wykreślona i zastąpiona inną. W wszystkich takich wypadkach osoby spisane były za pośrednictwem władz administracyjnych ponownie zapytywane, zwykle z tym skutkiem, że przywracano pierwotne zapisy.

Ostatnią funkcją kontroli logicznej wreszcie było usuwanie danych „niewiadomych“, powstałych z niewypełnienia podczas spisu rubryk, dotyczących narodowości i wyznania. W pierwotnem opracowaniu liczby osób niewiadomego wyznania i narodowości były dość duże. Kontrola zdołała je w drodze ponownych dochodzeń zredukować do 909 w rubryce „wyznanie“ i 631 w rubryce „narodowość“.

Mniej szczęśliwie jak sprawa brakujących zapisów dała się załatwić sprawa zapisów niepełnych. Pierwotnie zamierzano w „Skorowidzu Miejscowości“ rozdzielić wyznanie ewangelickie na następujące trzy: 1) wyznanie ewangelicko-augsburgskie, 2) ewangelicko-reformowane i 3) unijne. Wnet jednak okazało się, że jest to niemożliwe, ponieważ ewangelicy w przeważającej liczbie wypadków nie określali bliżej swego wyznania, lecz zapisywali się ogólnikowo jako „ewangelicy“. W woj. poleskiem np. na ogólną liczbę 3 804 ewangelików podało wyznanie ewangelicko-reformowane tylko 16, ewangelicko-augsburgskie nawet tylko jedna osoba, cała reszta zaś zapisała wyznanie „ewangelickie“. Wobec wielkich liczb ewangelików bez szczegółowszego określenia, niemożliwością było przeprowadzać bliższe dochodzenia, lecz trzeba było zgodzić się na pozostawienie tej nieścisłości w „Skorowidzu“.

Podobnie jak z ewangelikami przedstawiała się sprawa z ormiano-katolikami. Mimo że zwracano specjalną uwagę na tę grupę wyznaniową i w każdej miejscowości, w której była wykazana w publikacjach spisowych z 1910 r., przeszukiwano skrupulatnie materjał spisowy, nie udało się jej wyodrębnić, gdyż zapisy brzmiały bardzo często „katolik“ i niewiadomo było, do którego z wyznań katolickich daną osobę zaliczyć. Wyznanie ormiańsko-katolickie musiało w „Skorowidzu Miejscowości“ być połączone w jednej rubryce z rzymsko-katolickiem.

b. Sporządzanie tablic publikacyjnych

Po ukończeniu kontroli logicznej danego powiatu, rozpoczynała się druga część pracy działu tabulacji „Skorowidza Miejscowości“, mianowicie sporządzanie tablic publikacyjnych. Tablice te były o tyle już przygotowane, że przez dział kartoteki miejscowości został do nich wpisany wykaz miejscowości w tym układzie, w jakim miały figurować w gotowej publikacji. Wykaz miejscowości każdego powiatu rozpadał się zasadniczo na 2 części: I miasta, II gminy. W Małopolsce i b. dzielnicy pruskiej dochodziły jeszcze, jako część III obszary dworskie. Układ jednostek administracyjnych w każdej części, jak też miejscowości, należących do poszczególnych gmin i obszarów dworskich, był alfabetyczny. Jednakże miasto powiatowe figurowało w części I zawsze na pierwszem miejscu. Każdy powiat był oznaczony numerem porządkowym. Prócz tego była przeprowadzona numeracja bieżąca 1) miast, 2) gmin wiejskich, 3) miejscowości w obrębie każdej gminy a w b. dzielnicy austrjackiej i pruskiej także obszarów dworskich.

Do tak przygotowanych tablic, do których były użyte gotowe druki, pracownicy tabulacji przepisywali liczby z zestawień powiatowych. Ponieważ zestawienia te, przechodząc przez kontrolę logiczną, ulegały pewnym poprawkom, należało je poprzednio jeszcze zsumować i zbilansować. Przenoszenie danych liczbowych odbywało się w porządku miejscowości, zachowanym w zestawieniach powiatowych, a to celem uniknięcia przepuszczeń.

Po ukończeniu tablicy publikacyjnej dla danego powiatu rozpoczynała się jej kontrola, przeprowadzona w ten sposób, że pracownik opracowujący dany powiat odczytywał liczby z zestawienia powiatowego w porządku w nim zachowanym, inny zaś pracownik sprawdzał w tablicy publikacyjnej, czy wszystkie dane zostały do niej przeniesione i prawidłowo rozmieszczone. Ukończywszy czytanie, pracownik pierwszy sumował i bilansował

tablicę oraz sprawdzał, czy sumy ogólne tablicy odpowiadały sumom w zestawieniu powiatowem, a przekonawszy się o tem, wyrzucał ją u góry tablicy.

Opracowane tablice publikacyjne ulegały jeszcze przejrzeniu przez referenta, które miało na celu usunięcie błędów i wyjaśnienie wątpliwości, niezauważonych podczas kontroli logicznej i przy ostatecznem opracowaniu w dziale kartoteki. Zadaniem referenta było też sprawdzenie, czy „niewiadomi" nie zostali przepuszczeni przez kontrolę i dopilnowanie, by przeprowadzono wyjaśniającą korespondencję z władzami powiatowemi. W początkach pracy to przeglądanie tablic przez referenta powodowało jeszcze dużo poprawek i dlatego tablice przed wysłaniem do druku były przepisywane. Później starano się tablice publikacyjne odrazu tak opracować, by mogły służyć jako rękopis do druku, i sporządzano czystopisy tylko wyjątkowo. W ten sposób zaoszczędzono sobie dużo zbytecznej pracy.

Nieraz słyszy się zdanie, że rękopis należy zawsze sporządzać w dwóch egzemplarzach, aby na wypadek, gdy egzemplarz wysłany do drukarni zaginie, mieć egzemplarz zastępczy. Zdanie to jest niesłuszne, bo zaginięcie rękopisu przy uregulowanych stosunkach z drukarnią jest prawie wykluczone; w czasie druku publikacyj spisowych nie było takiego wypadku ani razu—a nawet gdyby się zdarzył, ponowne opracowanie tablicy publikacyjnej w danym wypadku zabiera bez porównania mniej czasu aniżeli stałe sporządzanie jej w dwóch egzemplarzach. Naturalnie jest tu mowa tylko o takich rękopisach, które każdej chwili dadzą się odtworzyć na podstawie materjałów surowych albo półsurowych.

Mówiąc o tablicach publikacyjnych, miałem dotąd zawsze na myśli zasadniczą tablicę „Skorowidza Miejscowości", która podawała miejscowości w układzie według gmin i powiatów i dla każdej miejscowości przytaczała szereg danych liczbowych. Prócz tej tablicy każdy tom „Skorowidza Miejscowości" posiadał jednak jeszcze drugą, o charakterze pomocniczym, mianowicie tablicę, zawierającą wykaz alfabetyczny miejscowości województwa, z podaniem przy każdej miejscowości stronicy tablicy zasadniczej, na której można ją było znaleźć.

Wykaz alfabetyczny był sporządzony dla każdego tomu „Skorowidza" przy pomocy kartek, dostarczanych przez dział kartoteki miejscowości. Układ kartek odpowiadał układowi miejscowości w tablicy zasadniczej „Skorowidza". Praca rozpoczynała się od tego, że jeden pracownik czytał nazwy i określenia rodzaju z kartek, drugi przeczytane miejscowości zaznaczał w korekcie znaczkiem kontrolnym i podawał pierwszemu numer stronicy tablicy zasadniczej, na której dana miejscowość się znajdowała. Kartki całego województwa z zaznaczonemi numerami stronic układano według pierwszej litery nazwy, łącząc je w oddzielne paczki dla każdej litery, poszczególne paczki oraz kartki każdej paczki ściśle według alfabetu.

Wykaz alfabetyczny, zestawiony na podstawie kartek w ten sposób ułożonych, był w początkach pracy sporządzany najpierw w brudnopisie, potem w czystopisie, później tylko w jednym egzemplarzu, mianowicie odrazu w czystopisie.

Sprawa nazw złożonych była w ten sposób rozwiązana, że podawano je w wykazie alfabetycznym dwa razy, raz w brzmieniu właściwem, drugi raz w przestawionym porządku wyrazów, z jednoczesnem podaniem nazwy zasadniczej, np. pod literą „W" figurowała nazwa „Wielkie Łuki", pod literą „Ł" wyrazy „Łuki Wielkie patrz Wielkie Łuki". Ażeby czytelnikowi zaoszczędzić czasu, w późniejszych tomach „Skorowidza" podawano przy nazwach o przestawionym porządku wyrazów składanych odrazu także charakter miejscowości i stronicę tablicy zasadniczej, a więc „Łuki Wielkie patrz Wielkie Łuki wieś str. 13". Miejscowości o tych samych nazwach i jednakowym charakterze, nawet jeśli się znajdowały w różnych gminach lub powiatach, podawano w wykazie alfabetycznym tylko raz, np. „Nowosiołki folw. 16, 42, 57, 85, 91". Kontrola wykazu alfabetycznego była przeprowadzana w dziale korekty druku przez sprawdzenie każdej miejscowości w wydrukowanej już tablicy zasadniczej.

Omawiając sporządzanie wykazu alfabetycznego „Skorowidza Miejscowości", chciałbym dołączyć jedną wskazówkę na przyszłość.

Wykaz alfabetyczny „Skorowidza Miejscowości" przy pierwszym spisie naogół był opracowywany dopiero po ukończeniu druku tablicy zasadniczej każdego tomu. Z punktu widzenia organizacji pracy nie można temu sposobowi nic zarzucić, bo był to sposób niewątpliwie najoszczędniejszy. Przenoszenie liczby stronicy na kartki, ułożone w tym samym porządku co miejscowości w tablicy, mogło się odbyć bardzo szybko i sprawnie. Ujemną stroną tego sposobu pracy jednak było, że w druku tomu powstawała dłuższa

przerwa, wynikająca z tego, że do sporządzenia wykazu alfabetycznego przystępowano dopiero wtedy, gdy druk tablicy zasadniczej dobiegał już do końca. Przerwa taka była bardzo uciążliwa dla drukarń szczególnie takich, które nie były przygotowane do tego rodzaju zatrzymań, a przytem powodowała znaczne opóźnienie ukazania się tomu. Ponieważ jednem z naczelnych zadań biura spisowego jest wyniki spisu jak najszybciej oddać do użytku publicznego, proponowałbym w przyszłości system pracy o tyle zmienić, by do sporządzenia wykazu alfabetycznego przystąpić, nie czekając na wydrukowanie tablicy zasadniczej. Zaraz po ukończeniu rękopisu tablicy zasadniczej, należy ułożyć kartki w porządku miarodajnym dla wykazu alfabetycznego, oraz przepisać je w formie wykazu. Stronicę tablicy zasadniczej będzie się dla poszczególnych miejscowości dopisywało w miarę nadchodzenia korekty. Sposób ten jest niewątpliwie kosztowniejszy, bo przenoszenie stronicy tablicy zasadniczej do wykazu alfabetycznego, ułożonego w zasadniczo innym porządku, zabierze znacznie więcej czasu, jednakże cel główny, szybkie wydrukowanie całego tomu, będzie osiągnięty.

c. Przebieg pracy

Praca działu tabulacji „Skorowidza Miejscowości" rozpoczęła się w lipcu 1922 r. i trwała bez przerwy do sierpnia 1925 r., t. j. do chwili oddania do druku ostatniego tomu „Skorowidza". Szczegółowy przebieg pracy jest przedstawiony w poniższej tablicy.

Tabl. 8. Przebieg pracy działu tabulacji „Skorowidza Miejscowości"
Travaux de tabulation à la sous-section de „Répertoire des Localités"

Rok Miesiące *Année* *Mois*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem *Ensemble*	Praca zasadnicza *Travaux fondamentaux*	Administracja *Administration*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe *Congés de repos*	Ogółem *Ensemble*	Praca zasadnicza *Travaux fondamentaux*	Administracja *Administration*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe *Congés de repos*
		Liczby bezwzględne — *Chiffres absolus*					Odsetki — *Proportions*				
Ogółem—Total . .	25	153 615,0	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1922 VII — XII	29	27 448,5	.	.	.	.	.	.	.	.	.
1923 — 1925	—	126 166,5	105 340,0	4 175,5	7 587,5	9 063,5	100,0	83,5	3,3	6,0	7,2
1923	35	69 693,5	56 091,5	3 458,0	5 091,0	5 053,0	100,0	80,5	5,0	7,3	7,2
I	30	4 426,0	3 794,0	278,0	354,0	—	100,0	85,7	6,3	8,0	—
II	31	4 322,0	3 742,0	289,0	291,0	—	100,0	86,6	6,7	6,7	—
III	34	5 213,0	4 426,0	333,5	453,5	—	100,0	84,9	6,4	8,7	—
IV	36	7 059,0	5 619,0	586,0	854,0	—	100,0	79,6	8,3	12,1	—
V	36	5 226,0	3 887,0	426,0	560,0	353,0	100,0	74,4	8,1	10,7	6,8
VI	37	5 655,0	3 681,0	306,0	356,0	1 312,0	100,0	65,1	5,4	6,3	23,2
VII	40	7 412,0	4 910,0	305,0	604,0	1 593,0	100,0	66,2	4,1	8,2	21,5
VIII	39	5 772,0	4 281,0	150,0	373,0	968,0	100,0	74,1	2,6	6,5	16,8
IX	40	5 849,0	4 736,0	149,0	372,0	592,0	100,0	81,0	2,5	6,4	10,1
X	41	6 240,0	5 538,0	300,0	246,0	156,0	100,0	88,8	4,8	3,9	2,5
XI	37	8 835,0	8 161,0	225,0	410,0	39,0	100,0	92,4	2,6	4,6	0,4
XII	24	3 684,5	3 316,5	110,5	217,5	40,0	100,0	90,0	3,0	5,9	1,1
1924	20	37 431,0	32 726,0	717,5	1 728,0	2 259,5	100,0	87,4	1,9	4,6	6,1
I	21	3 276,0	2 931,5	149,5	156,0	39,0	100,0	89,5	4,5	4,8	1,2
II	22	3 289,0	3 029,0	149,5	110,5	—	100,0	92,1	4,5	3,4	—
III	21	3 191,5	2 866,5	149,5	175,5	—	100,0	89,8	4,7	5,5	—
IV	19	2 811,0	2 538,0	113,0	160,0	—	100,0	90,3	4,0	5,7	—
V	16	3 640,0	3 370,0	82,0	162,0	26,0	100,0	92,6	2,3	4,4	0,7
VI	16	2 224,0	2 010,0	24,0	34,0	156,0	100,0	90,4	1,1	1,5	7,0
VII	19	2 725,5	2 014,5	10,0	149,5	551,5	100,0	73,9	0,4	5,5	20,2
VIII	20	2 706,5	1 674,5	10,0	19,5	1 002,5	100,0	61,9	0,4	0,7	37,0
IX	22	3 128,5	2 540,5	10,0	167,5	410,5	100,0	81,2	0,3	5,4	13,1
X	22	3 752,0	3 616,0	10,0	119,0	7,0	100,0	96,4	0,2	3,2	0,2
XI	23	3 864,0	3 707,0	10,0	147,0	—	100,0	95,9	0,3	3,8	—
XII	18	2 823,0	2 428,5	—	327,5	67,0	100,0	86,0	—	11,6	2,4

(dok.—fin)

Rok Miesiące *Année Mois*	Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Liczba godzin — *Nombre des heures*									
		Ogółem *Ensemble*	Praca zasadnicza *Travaux fondamentaux*	Administracja *Administration*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe *Congés de repos*	Ogółem *Ensemble*	Praca zasadnicza *Travaux fondamentaux*	Administracja *Administration*	Opuszczenia i urlopy zdrowotne *Absences et congés par suite de maladie*	Urlopy wypoczynkowe *Congés de repos*
		Liczby bezwzględne — *Chiffres absolus*					Odsetki — *Proportions*				
1925	**14**	**19 042,0**	**16 522,5**	—	**768,5**	**1 751,0**	*100,0*	*86,8*	—	*4,0*	*9,2*
I	12	2 100,0	1 967,0	--	133,0	—	*100,0*	*93,7*	—	*6,3*	—
II	13	2 107,0	2 058,0	—	49,0	—	*100,0*	*97,7*	—	*2,3*	—
III	13	2 366,0	2 254,0	—	98,0	14,0	*100,0*	*95,3*	—	*4,1*	*0,6*
IV	13	2 236,0	2 025,0	—	175,0	36,0	*100,0*	*90,6*	—	*7,8*	*1,6*
V	13	2 275,0	2 023,0	—	77,0	175,0	*100,0*	*88,9*	—	*3,4*	*7,7*
VI	16	2 057,0	1 736,5	—	40,5	280,0	*100,0*	*84,4*	—	*2,0*	*13,6*
VII	17	3 101,0	2 429,0	—	91,0	581,0	*100,0*	*78,4*	—	*2,9*	*18,7*
VIII	16	2 800,0	2 030,0	—	105,0	665,0	*100,0*	*72,5*	—	*3,7*	*23,8*

Ogólny czas pracy działu wynosił 153615 pracowniko-godzin. Jest to liczba niewątpliwie bardzo wysoka. Znajduje ona swe wytłumaczenie w tych olbrzymich trudnościach, z któremi spotkało się opracowanie pierwszego „Skorowidza" i które chyba już nigdy w takiej sile się nie powtórzą.

Na pracę zasadniczą przypadło 83,5% ogólnego czasu. Jest to odsetek nawet nieco wyższy aniżeli w dziale kartoteki miejscowości. Wyjaśnia on się, tak jak tam, okolicznością, że do prac zasadniczych zaliczono wszystkie wogóle czynności, wykonywane w tym dziale, z wyjątkiem jedynie czynności administracyjnych. Przypomnieć należy, że do badań działu tabulacji prócz kontroli logicznej i sporządzania rękopisu tablic przez cały czas należała także korekta druku, która zwłaszcza w ostatnich dwóch latach zabierała dużo czasu. Tak jak odsetek pracy zasadniczej tak też odsetki czynności administracyjnych oraz opuszczeń i urlopów są prawie te same co w dziale kartoteki. Jeżeli chodzi o urlopy wypoczynkowe, to stosunki w dziale tabulacji przedstawiały się korzystniej.

5. Opracowanie „Skorowidza Miejscowości" na maszynach [1]

Gdy w styczniu 1922 r. rozpoczęto obliczanie danych dla „Skorowidza Miejscowości", nie było jeszcze ustalone, jaki system pracy zostanie obrany dla opracowania statystyki demograficznej, ręczny czy maszynowy. Sprawa ta wyświetliła się dopiero w ciągu roku 1922, a dopiero w marcu 1923 r. rozpoczęło się dziurkowanie kart demograficznych. Z tą chwilą można też by było pomyśleć o maszynowem opracowaniu „Skorowidza Miejscowości". Jeżeli decyzja ta zapadła dopiero w październiku 1923 r., to tłumaczy to się tem, że system maszynowy nie mógł być zastosowany w b. dzielnicy rosyjskiej, która była wówczas na warsztacie, bo niezbędnym warunkiem maszynowego opracowania „Skorowidza Miejscowości" jest posiadanie definitywnie ustalonego wykazu miejscowości, dla tej dzielnicy zaś wykaz ten przed przystąpieniem do obliczeń statystycznych nie był gotowy. Chociaż, jak wiemy, spis miejscowości był już sporządzany w referacie rewizji materjału, którego praca, począwszy od stycznia 1923 r. poprzedzała pracę referatu „Skorowidza Miejscowości", to jednak spis ten miał tylko charakter prowizoryczny i wymagał jeszcze dużych przeróbek. Cennym materjałem do uzupełnienia tego spisu były właśnie notatki działów rachuby i kontroli referatu „Skorowidza Miejscowości", które to działy obliczając dane cyfrowe, jednocześnie dużą uwagę zwracały na kwestje związane z ustaleniem wykazu miejscowości. Zanim wykaz miejscowości b. dzielnicy rosyjskiej mógł być uważany za ostateczny, musiały też być jeszcze przeprowadzone mozolne dochodzenia i badania porównawcze przez dział kartoteki, który pracę swą przeprowadzał głównie na podstawie materjałów dostarczanych mu przez działy rachuby i kontroli.

Inaczej rzecz przedstawiała się w b. dzielnicy pruskiej. Kwestyj wątpliwych było tu znacznie mniej, przyczem rozporządzano tak wielką liczbą źródeł pomocniczych, na ogół

1 Rozdział ten jest w dużej części oparty na sprawozdaniu, złożonem swego czasu przez b. kierownika referatu maszyn Dr. Kazimierza Jasińskiego. Zasady pracy maszynowej zostaną szczegółowo omówione w części III-ej niniejszej pracy.

bardzo dobrych, że pozwoliło to nadać wykazom miejscowości tej dzielnicy, sporządzonym przez referat rewizji materjału, ostateczną formę już przed rozpoczęciem pracy obliczeniowej. O ile więc chodzi o tę dzielnicę, zastosowanie systemu maszynowego było możliwe. To samo dotyczy b. dzielnicy austrjackiej od momentu, kiedy zdecydowano się zrezygnować z uwzględnienia wszystkich osiedli i ograniczyć się do podania w „Skorowidzu Miejscowości" tylko gmin i t. zw. miejscowości konskrypcyjnych, których wykaz mógł być ustalony bez większych trudności. Tak więc stało się, że na maszynach opracowano dane statystyczne „Skorowidza Miejscowości" tylko dla woj. poznańskiego, pomorskiego, krakowskiego i Śląska Cieszyńskiego.

Opracowanie maszynowe „Skorowidza Miejscowości", o ile łączy się z takiemże opracowaniem danych demograficznych spisu powszechnego, jest z tego względu bardzo wskazane, że może być dokonane minimalnym kosztem. Toć cechy, uwzględnione w „Skorowidzu Miejscowości", wchodzą w skład cech, podlegających opracowaniu demograficznemu. Muszą one więc wraz z niemi być wyznaczone i przeniesione na kartki maszynowe. Dodatkowa praca, wymagana przez „Skorowidz Miejscowości", sprowadza się tylko do kilku oddzielnych segregacyj, przeprowadzonych dla każdej miejscowości z osobna.

Ponieważ przypuszczać należy, że przy przyszłych spisach ludności „Skorowidz Miejscowości" zostanie opracowany nie inaczej, tylko sposobem maszynowym, mogę chyba uważać za usprawiedliwione, jeżeli tu dość szczegółowo przedstawię przebieg pracy i doświadczenia, poczynione podczas pierwszej próby takiego właśnie opracowania „Skorowidza".

Jednostką segregacyjną przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości" była miejscowość. Wszystkie dane miały być obliczane dla każdej miejscowości z osobna. Ażeby sobie zaoszczędzić segregacji na numer miejscowości, układano karty, podlegające segregacji, w magazynie nie jak zwykle okręgami spisowemi, lecz miejscowościami, przyczem łączono karty, należące do jednej miejscowości, i poszczególne miejscowości oddzielano kartami przewodniemi. Jako karty przewodnie zużytkowano przeważnie zepsute karty demograficzne, na których był wypisywany numer miejscowości.

Dział „Skorowidza Miejscowości" otrzymywał karty z magazynu powiatami. Pracownik przeprowadzał segregację powiatu, biorąc z blatu po jednej miejscowości wraz z kartą przewodnią. Przed włożeniem do segregatora, pracownik prześwietlał karty na numer powiatu (kol. 1, 2 i 3), numer miejscowości (kol. 4, 5, 6 i 7), klasę miejscowości (kol. 8), sprawdzając w ten sposób, czy nie zaszło żadne pomieszanie kart. Upewniwszy się, że karty są ułożone w porządku, pracownik przystępował do segregacji, przepuszczając wszystkie karty danej miejscowości kolejno na następujące kolumny:

1) kol. 21 . . . . . płeć
2) kol. 29 . . . . . wyznanie
3) kol. 33 . . . . . narodowość

Ponieważ „Skorowidz Miejscowości" nie przewidywał żadnej kombinacji cech, karty po dokonaniu danej segregacji i wpisaniu wyników do tablicy maszynowej mogły być łączone. Ażeby ułatwić wyszukanie ew. błędów, pozostawiano jednak podział według płci z reguły jeszcze podczas segregacji wyznaniowej, chyba że nie zachodziła żadna wątpliwość, że cyfry wykazane przez segregator są dobre.

Po ukończeniu segregacji według wyznania, miejscowość jest już opracowana; pracownik bierze kartę przewodnią odmiennego koloru aniżeli poprzednia i wypisuje na niej numer miejscowości opracowanej i, dołączając ją do kart danej miejscowości, składa całą paczkę na blacie w tem samem miejscu, gdzie leżała poprzednio. Zmianę kart przewodnich zastosowano w tym celu, ażeby można było odróżnić miejscowości opracowane od nieopracowanych, co nadzwyczaj ułatwia orjentowanie się, jeżeli z jednego blatu bierze do opracowania karty paru pracowników. Taka kolorowa karta przewodnia jest dla pracowników znakiem, że dana miejscowość jest już opracowana.

Ukończywszy opracowanie całego powiatu, operatorzy oddają swe tablice pracownikowi, którego zadaniem jest sporządzenie czystopisów. Różnica pomiędzy tablicami czystemi a brudnopisami, pomijając wygląd zewnętrzny, jest ta, że w brudnopisach miejscowości są zamieszczone nie w kolejnym porządku, a tak jak wypadało brać pracownikowi karty z blatu; natomiast w tablicach czystych układ miejscowości jest dostosowany do potrzeb tablicy publikacyjnej. W przyszłości należałoby dążyć do tego, aby operatorzy odrazu wpisywali miejscowości do tablic maszynowych we właściwej kolejności, tak by zbytecznem się stało sporządzanie czystopisów.

Do pracownika, przepisującego tablice, należało również prowadzenie dzienników pracy wszystkich operatorów i obliczanie intensywności.

Czyste tablice dla całego powiatu zabierał kierownik działu w celu przeprowadzenia korekty.

Pewna korekta była już dokonywana w trakcie samej segregacji. Tak np. znajdowano karty, na których w kolumnie 21, dotyczącej płci, były wydziurkowane nie cyfry 1, 2, jedynie możliwe, lecz jakiekolwiek inne. Zdarzało się też, że uwagę operatora zwróciła niezgodność między danemi wyznaniowemi i narodowościowemi na pewnych kartach, gdy np. dla osób wyznania rzymsko-katolickiego była podana narodowość żydowska. We wszystkich takich wypadkach operatorzy byli zobowiązani zwracać się do kierownika działu, który sprawdziwszy dany wypadek w materjale spisowym, usuwał omyłki.

Korekta dokonywana podczas segregacji miała jednak charakter dorywczy i przypadkowy. Systematycznie przeprowadzał ją dopiero kierownik działu. Nasamprzód sprawdzał on ogólne liczby ludności poszczególnych miejscowości, otrzymane w wyniku segregacji, porównywając je z liczbami innych źródeł, które miał do dyspozycji, a mianowicie wykazów miejscowości, sporządzanych przez dział wyznaczania miejscowości (ob. część III-cią niniejszej pracy), kontrolek działu dziurkarek, podających liczbę kart wydziurkowanych w poszczególnych okręgach spisowych, wreszcie formularzy zbiorczych E, zawierających wykaz miejscowości poszczególnych gmin z zaznaczeniem liczby ludności. Po zbadaniu ogólnej liczby ludności kierownik działu sprawdzał, czy między tablicami wyznaniowemi i narodowościowemi niema wyraźnych sprzeczności. Jeżeli ogólna liczba ludności otrzymana dla danej miejscowości była za niska lub za wysoka, lub też znajdowano w tablicy narodowościowej grupy ludności, dla których nie było odpowiednika w tablicy wyznaniowej (np. w danej miejscowości na tablicy narodowościowej było zapisanych pięciu żydów, na tablicy wyznaniowej zaś nie było ani jednej osoby wyznania mojżeszowego), segregowano karty na nowo, a gdy to nie doprowadziło do celu, badano materjał spisowy i, w razie ujawnienia błędu wyznaczania lub dziurkowania, zarządzano sporządzenie nowych kart.

Ponieważ przy opracowaniu „Skorowidza Miejscowości“ na maszynach było zajętych zaledwie kilka osób, można było bez uszczerbku dla pracy przeprowadzić szczegółowe badania przyczyn błędów, ujawnionych przy segregacji. Badanie to rzuca wogóle światło na wartość pracy na maszynach, dlatego nie będzie od rzeczy przytoczyć tu jego wyniki.

Błędy powstawały we wszystkich działach pracy, przez które materjał surowy musiał przejść, zanim został opracowany.

Najczęstsze omyłki zachodziły przy numerowaniu miejscowości. Omyłki takie zdarzały się tak w dziale wyznaczania jak i w dziale dziurkowania i w dziale segregacji. W dziale wyznaczania omyłki polegały na tem, że pracownik dwom różnym miejscowościom dawał jeden i ten sam numer, chociaż w wykazie, który służył za podstawę wyznaczania, miejscowości te były umieszczone oddzielnie i każda z nich powinna była być traktowana jako odrębna. Podobne błędy popełniano przy dziurkowaniu kart. Maszynistki za mało uwagi zwracały na numer miejscowości, wypisany na arkuszach spisowych, i dla kilku miejscowości wybijały ten sam numer. W ten sposób niektóre miejscowości otrzymywały za wielką liczbę ludności, inne znikały zupełnie. Błędy tego rodzaju były bardzo częste dla woj. poznańskiego i pomorskiego, ponieważ wyodrębniano tutaj miejscowości nawet najdrobniejsze i jeden okrąg spisowy obejmował nieraz kilkanaście osiedli. W dziale segregacji wreszcie błędne wydzielanie miejscowości było spowodowane złem prześwietleniem kart.

Prócz omyłek w numeracji miejscowości, wykrywano też omyłki w danych, dotyczących klasy miejscowości, oraz danych wyznaniowych i narodowościowych. O ile jednak błędy w klasyfikacji miejscowości według wielkości były zazwyczaj błędami działu wyznaczania, usprawiedliwionemi w pewnej mierze tem, że dział ten przed dokonaną segregacją nie rozporządzał ścisłemi liczbami ludności, błędy w liczbach wyznaniowych i narodowościowych powstawały naogół z winy działu segregacji i były spowodowane mylnem zapisywaniem wyników segregacji do tablic maszynowych. Operator, śpiesząc się, odczytywał odrazu parę pozycyj z licznika i przenosił je do tablicy. Pamięć jednak nie zawsze mu dopisywała, i tak zdarzało się, że zapisywał złą liczbę lub też plątał numer pozycji z jej wynikami. Tak np. pracownik otrzymywał przy segregowaniu wyznania 8 ewangelików; zamiast zapisać na tablicy 8 osób na pozycji 5 (ewangelików),

wnosił 5 osób na pozycję 8 (inne wyznanie niechrześcijańskie).

Ten rodzaj błędu można było łatwo wykryć, gdyż suma poszczególnych pozycyj nie odpowiadała sumie ogólnej, otrzymanej przy pierwszej segregacji, uważanej za miarodajną. Gorzej było, gdy błąd powstał nie wskutek mylnej liczby, lecz wskutek umieszczenia dobrej liczby w niewłaściwej rubryce, gdy np. liczbę odczytaną z licznika pracownik zamiast do pozycji 8 (niemcy) wniósł do pozycji sąsiedniej 7 (żydzi). Taki błąd nie mógł być ujawniony w drodze bilansowania, gdyż suma poszczególnych pozycyj dawała prawidłową liczbę ogólną osób. Można go było wykryć tylko w drodze skrupulatnego porównywania danych narodowościowych z wyznaniowemi i badania wiarogodności otrzymanych wyników.

Omyłek przy zapisywaniu do tablic maszynowych nie można było usunąć przez lepszy dobór personelu, bo, jak się okazało, popełniali je nawet najlepsi pracownicy. Można im było zapobiec tylko przez zmianę systemu pracy w ten sposób, że pracownicy zajęci bezpośrednio przy maszynach, dyktowali tylko wyniki segregacji, zapisywanie zaś uskuteczniał specjalny pracownik. W przyszłości należy pracę odrazu tak zorganizować; nie powiększy to liczby personelu, bo wzamian za to będzie można skasować, jak to już zaznaczyłem, czynność przepisywania tablic.

Poza omyłkami w pracy, należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden objaw, który hamująco wpływał na pracę, a mianowicie na gubienie kart. Po opracowaniu 85 powiatów wymienionych wyżej województw ustalono, że zaledwie w paru powiatach liczba ludności była pełna i nie potrzeba było uzupełniać kart; przeważnie zachodziła potrzeba sprawdzania materjału spisowego i dodziurkowywania brakujących kart. Ponieważ objaw ten stale się powtarzał, zajęto się specjalnie tą sprawą i zbadano przyczynę braków. Okazało się, że braki te wynikały przeważnie z winy maszynistek. Po skontrolowaniu okręgu przez kontrolerkę działu dziurkarek, oddaje się błędne karty maszynistce do przepisania. Zamiast załatwić to natychmiast i karty przepisane dołączyć do kart już wydziurkowanych okręgu, maszynistki celowo czy też przez zapomnienie przetrzymywały błędne karty w swoich szufladkach po 2—3 miesiące. Spotykano też wypadki tego rodzaju, że niektóre arkusze A były opuszczane przez maszynistkę i niewydziurkowane, albo też karty wydziurkowane przez maszynistki przez nieuwagę były pozostawione wewnątrz arkusza.

Poza maszynistkami, czy też numeratorkami pewną winę za ginięcie kart ponoszą magazynierzy, którzy mieli również pieczę nad kartkami maszynowemi. Nieraz znajdowano brakujące karty pomiędzy kartami innego powiatu i to przeważnie już po opracowaniu powiatu i uzupełnieniu braków.

Po omówieniu rodzajów błędów napotykanych przedstawię poniżej tabliczkę, dającą pogląd na ogólną liczbę błędów, ktore były sprostowane, i udział w nich poszczególnych działów pracy.

Tabl. 9. Liczba błędów ujawnionych przy maszynowem opracowaniu „Skorowidza Miejscowości".
Nombre des erreurs constatées au dépouillement mécanique des données du „Répertoire des Localités"

Województwa *Départements*	Liczba miejscowości *Nombre de localités*	Liczba błędnych miejscowości — *Nombre des erreurs constatées*						
		Ogółem *Total*	Dziurkowanie *Perforation*	Wyznaczanie demograficzne *Marquage démographique*	Magazyn kart *Emmagasinage de fiches*	Segregacja *Triage*	Wyznaczanie miejscowości *Marquage de localités*	Brak materjałów spisowych *Manque de documentation*
Liczby bezwzględne — *Chiffres absolus*								
Kraków	2 171	156	55	51	27	6	17	—
Poznań	8 472	409	359	25	3	6	10	6
Pomorze	4 856	420	358	39	4	5	7	7
Śląsk Cieszyński . . .	120	7	3	2	—	2	—	—
	15 619	**992**	**775**	**117**	**34**	**19**	**34**	**13**
% błędnych miejscowości w stosunku do ogólnej liczby miejscowości *Pourcentage des erreurs par rapport au nombre total des localités*								
Kraków	*100*	*7,2*	*2,5*	*2,4*	*1,2*	*0,3*	*0,8*	—
Poznań	*100*	*4,8*	*4,2*	*0,3*	*0,0*	*0,1*	*0,1*	*0,1*
Pomorze	*100*	*8,6*	*7,4*	*0,8*	*0,1*	*0,1*	*0,1*	*0,1*
Śląsk Cieszyński . . .	*100*	*5,8*	*2,5*	*1,7*	—	*1,6*	—	—
	—	*6,3*	*5,0*	*0,7*	*0,2*	*0,1*	*0,2*	*0,1*

(dok. — fin)

Województwa *Départements*	Liczba miejscowości *Nombre de localités*	Liczba błędnych miejscowości — *Nombre des erreurs constatées*: Ogółem *Total*	Dziurkowanie *Perforation*	Wyznaczanie demograficzne *Marquage démographique*	Magazyn kart *Emmagasinage de fiches*	Segregacja *Triage*	Wyznaczanie miejscowości *Marquage de localités*	Brak materjałów spisowych *Manque de documentation*
% błędnych miejscowości, przypadających na poszczególne działy pracy — *Pourcentage des erreurs par rapport aux différentes espèces de travaux de dépouillement*								
Kraków	—	100,0	35,3	32,7	17,3	3,8	10,9	—
Poznań	—	100,0	87,8	6,1	0,7	1,5	2,4	1,5
Pomorze	—	100,0	85,2	9,3	0,9	1,2	1,7	1,7
Śląsk Cieszyński	—	100,0	42,8	28,6	—	28,6	—	—
	—	100,0	78,2	11,8	3,4	1,9	3,4	1,3

Z tabliczki powyższej widzimy, że przeszło $^3/_4$ wszystkich błędów, wykrywanych przy maszynowem opracowaniu „Skorowidza Miejscowości", popełniano w dziale dziurkowania. Jak już zaznaczyłem, błędy te polegały przeważnie na tem, że dla kilku miejscowości dziurkowano ten sam numer miejscowości. W woj. krakowskiem, gdzie były brane pod uwagę tylko gminy i t. zw. miejscowości konskrypcyjne, t. j. naogół większe jednostki terytorjalne, odsetek błędów z winy maszynistek jest mniejszy, zato większy odsetek błędów przypada na dział wyznaczania demograficznego. Omyłki, popełnione w magazynie kart, w dziale segregacji i w dziale wyznaczania miejscowości, odgrywają stosunkowo nieznaczną rolę. Oczywista nie można z przytoczonych danych wyprowadzać jakichś ogólnych wniosków co do jakości pracy wymienionych działów, bo wysokość udziału w błędach poszczególnych działów jest ściśle uzależniona od rodzaju wykonywanej pracy.

Należy zaznaczyć, że kontrola tablic maszynowych „Skorowidza Miejscowości" nie kończyła się na korekcie, przeprowadzonej w dziale segregacji. Z tego działu tablice szły do działu tabulacji, gdzie podlegały takiemu samemu badaniu jak tablice ręcznie opracowane. Dokonywanie kontroli logicznej wyników segregacji przez osobny dział było podyktowane temi samemi względami, które w dziale opracowania statystyki mieszkaniowej, demograficznej i zawodowej nie pozwalały na połączenie tabulacji z segregacją, nie może ono jednak być uważane za racjonalne, gdyż ta sama w zasadzie praca jest w ten sposób wykonywana dwa razy. Przerzucenie czynności pracownika, wykonywającego korektę w dziale segregacji, na dział tabulacji dałoby podwójną korzyść: zmniejszyłoby personel, zajęty przy opracowywaniu „Skorowidza Miejscowości", i zarazem ułatwiłoby wyjaśnianie i poprawianie danych w tych wszystkich wypadkach, gdzie mechaniczna kontrola nie wystarcza do wykrycia błędów.

Maszynowe opracowanie „Skorowidza Miejscowości" było rozpoczęte dnia 28 września 1923 r. i trwało z pewnemi przerwami, wywołanemi brakiem materjału do segregowania, aż do 15 września 1924 r., ogółem więc $9^1/_2$ miesięcy. Przez cały czas były czynne 3 segregatory. Następujące zestawienie zawiera szczegółowe liczby, charakteryzujące przebieg tej pracy.

Tabl. 10. Przebieg pracy w dziale maszynowego opracowania „Skorowidza Miejscowości"

Travaux de dépouillement mécanique à la sous-section de „Répertoire des Localités"

Miesiące *Mois*	Przeciętna liczba pracowników *Nombre moyen d'employés*	Liczba karto-przepuszczeń *Nombre des fiches opérées*: Ogółem *Total*	Korekty *Corrections*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem *Total*	Praca zasadnicza na segregatorach *Travaux fondamentaux aux trieuses*	Reperacja i zatrzymanie maszyn *Réparations et arrêt de machines*	Prześwietlanie i układanie kart *Examen et ségrégation de fiches*	Zapisywanie i sporządzanie tablic *Inscriptions et préparation de tableaux*	Korekta tablic *Correction de tableaux*	Magazyn *Emmagasinage*	Opuszczenia *Absences*	Urlopy *Congés*
L i c z b y b e z w z g l ę d n e												
Ogółem — Total		**17 391 625**	**2 303 206**	**5 650,0**	**2 500,5**	**228,5**	**541,5**	**926,5**	**1 023,0**	**141,5**	**269,5**	**19,0**
1923												
X	5	1 558 401	309 641	543,0	279,5	76,0	29,0	137,0	—	—	21,5	—
XI	5	2 781 838	370 459	1 007,0	363,0	46,0	71,5	82,0	210,0	141,5	93,0	—
XII	5	2 225 399	290 690	614,0	281,0	19,5	71,0	97,5	119,0	—	26,0	—

(dok. — fin)

Miesiące *Mois*	Przeciętna liczba pracowników *Nombre moyen d'employés*	Liczba karto-przepuszczeń *Nombre des fiches opérées*: Ogółem *Total*	Liczba karto-przepuszczeń *Nombre des fiches opérées*: Korekty *Corrections*	Liczba godzin — *Nombre des heures*: Ogółem *Total*	Praca zasadnicza na segregatorach *Travaux fondamentaux aux trieuses*	Reperacja i zatrzymanie maszyn *Réparations et arrêt de machines*	Prześwietlanie i układanie kart *Examen et ségrégation de fiches*	Zapisywanie i sporządzanie tablic *Inscriptions et préparation de tableaux*	Korekta tablic *Correction de tableaux*	Magazyn *Emmagasinage*	Opuszczenia *Absences*	Urlopy *Congés*
1924												
I	5	2 465 429	362 798	750,0	309,0	8,0	124,0	121,5	137,5	—	50,0	—
II	5	559 495	90 702	268,0	94,0	3,0	33,0	50,0	69,0	—	19,0	—
IV	5	2 062 614	221 524	706,0	292,0	15,0	89,5	123,5	135,0	—	32,0	19,0
V	5	490 086	83 022	218,5	59,0	4,0	28,0	55,0	62,5	—	10,0	—
VI	4	1 162 495	136 554	372,5	185,0	10,0	37,5	57,0	82,0	—	1,0	—
VII	9	3 576 846	339 480	1 017,0	556,0	39,0	58,0	171,0	176,0	—	17,0	—
IX	5	509 022	98 336	154,0	82,0	8,0	—	32,0	32,0	—	—	—
				Odsetki								
Ogółem—Total		*100,0*	*13,2*	*100,0*	*44,3*	*4,0*	*9,6*	*16,4*	*18,1*	*2,5*	*4,8*	*0,3*
1923												
X		*100,0*	*19,9*	*100,0*	*51,5*	*14,0*	*5,3*	*25,2*	—	—	*4,0*	—
XI		*100,0*	*13,3*	*100,0*	*36,0*	*4,6*	*7,1*	*8,1*	*20,9*	*14,1*	*9,2*	—
XII		*100,0*	*13,1*	*100,0*	*45,7*	*3,2*	*11,6*	*15,9*	*19,4*	—	*4,2*	—
1924												
I		*100,0*	*14,7*	*100,0*	*41,2*	*1,1*	*16,5*	*16,2*	*18,3*	—	*6,7*	—
II		*100,0*	*16,2*	*100,0*	*35,1*	*1,1*	*12,3*	*18,7*	*25,7*	—	*7,1*	—
IV		*100,0*	*10,7*	*100,0*	*41,4*	*2,1*	*12,7*	*17,5*	*19,1*	—	*4,5*	*2,7*
V		*100,0*	*16,9*	*100,0*	*27,0*	*1,8*	*12,8*	*25,2*	*28,6*	—	*4,6*	—
VI		*100,0*	*11,7*	*100,0*	*49,7*	*2,7*	*10,1*	*15,3*	*22,0*	—	*0,2*	—
VII		*100,0*	*9,5*	*100,0*	*54,7*	*3,8*	*5,7*	*16,8*	*17,3*	—	*1,7*	—
IX		*100,0*	*19,3*	*100,0*	*53,2*	*5,2*	—	*20,8*	*20,8*	—	—	—

Ogólna liczba godzin pracy działu maszynowego opracowania „Skorowidza Miejscowości“ wynosiła 5650. Z tej liczby przypadło na pracę bezpośrednio przy segregatorach tylko 44,3%. Tyleż godzin poszło na inne prace, wśród których najwięcej czasu zajęło sporządzanie i korekta tablic. Pozostałe godziny (9,1%) pochłonęły opuszczenia, spowodowane głównie chorobą, i zatrzymanie maszyn z powodu ich uszkodzenia. W przyszłości będzie można odsetek godzin, poświęconych pracy zasadniczej na segregatorach, powiększyć przez całkowite przerzucenie korekty tablic na dział tabulacji oraz zupełne wyeliminowanie pracy w magazynie, która do działu segregacji jako takiego nie należy.

Ogólna liczba personelu, zajętego przy maszynowem opracowaniu „Skorowidza Miejscowości“, wynosiła przeciętnie 5 osób: 3 osoby pracowały bezpośrednio przy segregatorach, 1 osoba sporządzała czystopisy tablic i w późniejszym okresie pracy zapisywała też wyniki liczników do tablic, 1 osoba przeprowadzała korektę tablic i pełniła funkcje kierownika działu.

Planem opracowania były przewidziane tylko 3 pełne segregacje (na płeć, wyznanie i narodowość); przy ogólnej liczbie ludności opracowanej, wynoszącej 5 041 000 osób, powinno więc było przejść przez maszyny około 15 123 000 kart. Liczba kart, przepuszczonych przez segregatory, w rzeczywistości wynosiła jednak około 17 392 000 kart, jedna osoba była więc zasegregowana przeciętnie $3^1/_2$ razy. Różnica, jaka między temi liczbami zachodzi, znajduje swe wytłumaczenie w tem, że część kart z powodu błędów, wykrytych przy korekcie tablic, była segregowana dwukrotnie. Chodzi tu o 2 303 000 kart[1] czyli 13,2% ogólnej liczby karto-przepuszczeń.

[1] Z odejmowania liczby 15 123 000 od 17 392 000 wypada coprawda nieco inna liczba. Różnica ta tłumaczy się tem, że liczba 15 123 000 kart jest oparta na uzupełnionej liczbie ludności, która znalazła się w ostatecznych publikacjach spisowych, a nie na liczbie pierwotnej, otrzymanej w wyniku opracowania maszynowego.

Tabl. 11. Intensywność pracy działu maszynowego opracowania „Skorowidza Miejscowości"
Intensité du travail de dépouillement mécanique à la sous-section de „Répertoire des Localités"

Okres sprawozdawczy *Période envisagée*		Liczba pracowników *Nombre d'employés*	Intensywność a *Intensité a*
Przeciętna — *Moyenne*		5	6 953
28.IX —11.X	1923	5	4 684
12 —25.X	„	4	6 369
26.X — 8.XI	„	5	6 887
9 —22.XI	„	6	7 362
23.XI — 6.XII	„	5	8 862
7 —20.XII	„	5	7 556
21.XII — 3.I	1924	5	8 360
4 —17.I	„	5	8 578
18 —31.I	„	5	7 306
1 —14.II	„	5	5 968
28.III —10.IV	„	5	7 029
11 —24.IV	„	5	7 096
25.IV — 8.V	„	5	8 271
10 —19.VI	„	3	6 564
20 —30.VI	„	5	6 087
1 —31.VII	„	9	6 433
11 —15.IX	„	5	6 189

a Przeciętna liczba karto-przepuszczeń przypadających na 1 pracowniko-godzinę.
a Nombre moyen des fiches opérées par chaque employé pendant une heure.

Intensywność pracy odrazu była dość wysoka, ponieważ wszyscy pracownicy przydzieleni do działu „Skorowidza Miejscowości" przedtem byli czynni przy segregacji danych demograficznych, w zasadzie więc znali już pracę maszynową. Wskutek nabierania wprawy przez pracowników wydajność z każdym okresem sprawozdawczym wzrasta, aż po dwóch miesiącach osiąga wysokość 8 862 kart na godzinę. Wydajność ta jest największym wysiłkiem, jaki osiągnięto w dziale „Skorowidza Miejscowości". W grudniu r. 1923, w związku z redukcją wielkiej części personelu wydziału, trzeba było zwolnić dwóch operatorów i na ich miejsce przydzielić nowych. To spowodowało obniżenie się intensywności. Jeżeli jest ono stosunkowo nieznaczne, to jest to zasługą jedynego pozostałego starego pracownika, który osiąga intensywność 9 069 kart na godzinę. W następnych okresach, jak należało przypuszczać, intensywność znów się zwiększa. Trwa to jednak tylko do połowy stycznia 1924 roku, t. j. do czasu ukończenia woj. krakowskiego. Z chwilą wzięcia na warsztat woj. poznańskiego i pomorskiego intensywność znacznie spada, bo w województwach tych były uwzględnione najdrobniejsze nawet miejscowości, przytem skład narodowościowy i wyznaniowy ludności nie był tutaj tak jednolity jak w woj. krakowskiem, wskutek czego grupy kart, podlegające segregacji, były bardzo małe i operatorzy byli zmuszeni często odrywać się od pracy i zapisywać wyniki liczników do tablicy. Niemożliwa też była segregacja drogą prześwietlania kart, która nieraz była praktykowana w woj. krakowskiem. Jednak nawet przy najgorszych warunkach pracy średnia wydajność nie spada poniżej 6 000 kart na godzinę.

Według zaproponowanej przezemnie klasyfikacji[1] stwierdzamy więc w przebiegu pracy działu maszynowego opracowania „Skorowidza Miejscowości" następujące czynniki, wpływające na wydajność pracy: A_1 nabywanie wprawy, A_4 zmiany w składzie osobowym, A_5 dobór personelu i B_1 rodzaj materjału.

Prócz tych czynników występuje przez cały czas opracowania „Skorowidza Miejscowości" na maszynach jeszcze jeden, któremu należy się specjalna uwaga, mianowicie jakość kart maszynowych.

Karty, otrzymywane od dostawcy, zwłaszcza w pierwszym czasie, pozostawiały niejedno do życzenia. W przesyłkach spotykały się całe partje kart o grubości i wymiarach, nie odpowiadających ustalonym wzorom, nieraz znajdowano też karty postrzępione, nierównomiernie wysuszone i z różnemi innemi skazami. Karty te, które nie zawsze udawało się usunąć przed przystąpieniem do segregacji, zacinały się w maszynach i hamowały tempo pracy.

Czynnik jakości kart dawał się specjalnie odczuwać przy segregacjach „Skorowidza Miejscowości", bo według przyjętego planu pracy segregacje te odbywały się przed właściwem opracowaniem demograficznem, i karty po raz pierwszy przechodziły przez segregator. Szczególnie dużo egzemplarzy zniekształconych znalazło się wśród kart Śląska Cieszyńskiego, który był opracowywany we wrześniu 1924 r. Miało to ten wpływ, że wydajność pracy przy segregacjach tej dzielnicy wynosiła tylko 6 189, mimo że sposób opracowania Śląska Cieszyńskiego był ten sam co woj. krakowskiego. Omawiany czynnik jakości kart maszynowych otrzymał w owej klasyfikacji znak D_1.

Maszynowe obliczanie danych dla „Skorowidza Miejscowości" na pierwszy rzut oka wydaje się znacznie korzystniejszem od ręcznego. Ażeby to w sposób konkretny stwierdzić, należy przeprowadzić porównanie

1 Klasyfikację tę uzasadnię w ostatniej części niniejszej pracy.

faktycznego czasu pracy, zużytego przy jednym i drugim sposobie opracowania.

Otóż na maszynach opracowano ogółem 5 040 989 osób, zużywając 5 651 godzin pracy. Znaczy to, że opracowanie 1 osoby zabrało 4 sekundy. Jeżeli w podobny sposób ustalimy liczby dla ręcznego opracowania, biorąc jednak pod uwagę nie cały okres pracy działów rachuby i kontroli referatu „Skorowidza Miejscowości", a tylko czas od 1 marca 1923 r., gdy odpadła rewizja materjałów, otrzymujemy jako czas opracowania jednej osoby 46,3 sekundy. Od tego czasu musimy odjąć w przybliżeniu 30% na czynności, które przy maszynowem opracowaniu nie mogły być wykonane, mianowicie na obliczanie żywego inwentarza i budynków. Wtenczas czas ręcznego opracowania 1 osoby zredukuje się do 32,4 sekundy. Liczba ta jest ośm razy wyższa od liczby ręcznego opracowania.

Maszynowe opracowanie „Skorowidza Miejscowości" jest więc ośm razy szybsze od ręcznego; praktyczna doniosłość tego jest taka, że ta sama praca może być wykonana na maszynach przez 1/8 personelu potrzebnego przy ręcznym sposobie.

Tak wielkie korzyści maszynowego opracowania występują oczywiście wówczas tylko, jeżeli obliczanie danych dla „Skorowidza Miejscowości" jest pracą uboczną przy zasadniczem opracowaniu demograficznem. Wtenczas bowiem odpada czas, zużywany na wyznaczanie materjału spisowego i dziurkowanie kartek, gdyż prace te i tak muszą być wykonane dla celów statystyki demograficznej. Gdyby opracowanie „Skorowidza Miejscowości" miało być traktowane jako samodzielna robota na maszynach, połączona z wyznaczaniem i dziurkowaniem cech, potrzebnych dla „Skorowidza", wykazane korzyści bardzoby się zmniejszyły, a gdyby wziąć pod uwagę koszt nabycia maszyn, ich zużycia podczas pracy, koszta zużycia prądu, koszt obsługi maszynowej, wreszcie koszt kart maszynowych, nie ulega wątpliwości, że zamieniłyby się w straty. Ponieważ jednak „Skorowidz Miejscowości" z natury rzeczy zawsze będzie produktem ubocznym opracowania demograficznego, można uważać za rzecz raz na zawsze przesądzoną, że najtańszym sposobem opracowania tej publikacji jest sposób maszynowy. Należy jednak z naciskiem podkreślić, że sposób ten może być tylko wówczas zastosowany, jeżeli przed przystąpieniem do pracy zostanie ustalony definitywny wykaz miejscowości Państwa

Strona 1.

RZECZPOSPOLITA POLSKA
GŁÓWNY URZĄD STATYSTYCZNY

UWAGA!! O ile wśród osób, wpisanych na stronie drugiej niniejszego formularza (rubryka 3 i 4), znajdują się **sieroty** lub **półsieroty**, wówczas należy wypełnić dla każdej sieroty **osobny formularz sierocy**.

Okrąg spisowy №.............
Ilość załączonych wewnątrz:
1) Dodatków głównych..........
2) Dodatków rolniczych..........
3) Formularzy sierocych..........

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 roku.

ARKUSZ SPISOWY Nr..........

Powiat.......................... Gmina.......................... Miejscowość (nazwa)..........................

Imię i nazwisko właściciela domu.......................... ulica (plac).......... № nieruchomości (domu) orjentacyjny / konskrypcyjny..........

Imię i nazwisko właściciela mieszkania.......................... № mieszkania..........

I. Opis mieszkania.

(Pouczenie § 4).

1) Gdzie znajduje się mieszkanie: w piwnicy.......... suterenie.......... na parterze..........
na (którem) piętrze.......... na poddaszu..........
2) Ilość znajdujących się w mieszkaniu gospodarstw rodzinnych.......... gospodarstw osób samotnych..........
3) Czy znajduje się w mieszkaniu gospodarstwo zakładowe? (jakie?)..........
4) Ogólna liczba osób obecnych w mieszkaniu.......... prócz tego chwilowo nieobecnych..........
5) Mieszkanie składa się wyłącznie z izby kuchennej (tak lub nie)..........
z.......... pokojów (stancji), nie licząc kuchni, oraz z.......... kuchni
6) **Z powyższego mieszkania służą:**

	Liczba pokojów	Liczba kuchni	Razem
a) Wyłącznie dla celów mieszkalnych			
b) Równocześnie jako mieszkanie i dla celów zarobkowych (przemysłowych, handlowych, rzemieślniczych i t. d.)			
c) Wyłącznie dla celów zarobkowych (przemysłowych, handlowych, rzemieślniczych i t. d.)			

7) Dokładne oznaczenie zawodu (przemysłu, rzemiosła, chałupnictwa, handlu i t. d.) wykonywanego w mieszkaniu
8) Czy istnieje w mieszkaniu osobny wychodek (ustęp)? (tak lub nie)..........

II. Spis zwierząt domowych.

(Pouczenie §§ 39, 40).

Imię i nazwisko właściciela zwierząt..........

	1. Konie		Liczba sztuk
a.	Źrebięta do 12 miesięcy włącznie		
b.	Wyżej 1-go r. aż do ukończenia 2-go r.		
c.	Wyżej lat 2 aż do ukończenia 3-go r.		
d.	Wyżej lat 3-ch aż do ukończenia 5-go r. . . .	ogiery	
		wałachy	
		klacze	
e.	Wyżej lat 5-u aż do ukończenia 9-go r. . . .	ogiery	
		wałachy	
		klacze	
f.	Wyżej lat 9-ciu .	ogiery	
		wałachy	
		klacze	
	Razem konie . . .		
g.	Z liczby młodzieży w r. 2 i 3 (lit. b i c używa się do robót)		
	2. Osły i muły		

	3. Bydło rogate		Liczba sztuk
a.	Cielęta do 3-ch miesięcy włącznie		
b.	Cielęta od 3-ch do 12 miesięcy . .	buhajki	
		woły	
		jałoszki	
c.	Wyżej 1-go r. aż do ukończenia 2-go roku . .	buhaje	
		woły	
		jałoszki	
d.	Wyżej lat 2 . .	buhaje	
		woły	
		krowy	
	Razem bydło rogate . .		
e.	Wśród ogółu wołów było wołów w 3 r. życia . . .		
f.	Wśród ogółu bydła rogatego było opasu wyżej $1^1/_2$ r.	buhaje	
		woły	
		krowy	
g.	Czy i ile krów używa się do orki		
	4. Kozy		
	5. Króliki		

	6. Owce.		Liczba sztuk
a.	Jagnięta do 12 miesięcy włącznie		
b.	Wyżej 1-go roku	tryki (barany) .	
		skopy	
		maciorki (matki)	
	Razem owce . .		

	7. Trzoda chlewna.		
a.	Prosięta do 2-ch miesięcy włącznie		
b.	Prosięta od 2-ch do 6 miesięcy		
c.	Prosięta wyżej $^1/_2$ r. do uk. 1 r.	knury (kiernozy)	
		wieprze . . .	
		maciory . . .	
d.	Trzoda chlewna wyżej 1-go roku	knury (kiernozy)	
		wieprze . . .	
		maciory . . .	
	Razem trzoda chlewna .		

8. Drób.	
a) kury	
b) gęsi	
c) kaczki	
d) indyki	
e) perlice (pantarki) . .	
Razem drób . .	

9. Pszczoły. Ilość uli		
	a) ramowych . .	
	b) zwykłych . .	

Spis ludn. Formul. A.

Format: 44 cm × 29 cm (czterostronny).

Strona 2.

Spis wszystkich osób obecnych w mieszkaniu i chwilowo nieobecnych

№№ porządkowe gospodarstw rodzinnych, zakładowych i t. d.	№№ porządkowe osób w gospodarstwie (rodzinie)	Imię	Nazwisko	Pokrewieństwo z głową rodziny lub inny do niej stosunek	Płeć: Mężczyzna	Płeć: Kobieta	Data urodzenia: a) dzień b) mies. c) rok	Miejsce urodzenia: a) Gmina lub miasto b) Powiat c) Państwo (dla urodzonych zagranicą)	Stan cywilny (kawaler, panna, żonaty, zamężna, wdowiec i t. d.)	Wyznanie religijne	a) Od kiedy przebywa w miejscu obecnego pobytu b) stale czy chwilowo	Obecne obywatelstwo państwowe	Język ojczysty	Do jakiej zalicza siebie narodowości	Czy umie czytać?	Wykształcenie	a) głuchoniemy, b) ślepy na oba oczy	a) Bez rąk b) Bez nóg
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
§2,5,6,7		p. § 7	poucz. § 7	p. § 8	§ 9	§ 9	p. § 10	poucz. § 11	p. § 12	p. § 13	p. § 14	p. § 15	p. § 16	p. § 17	p. § 18	p. § 19	p. § 20	p. § 20
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
							a) b) c)	a) b) c)			a) b)						a) b)	a) b)
		Razem . . .		—			—	—	—	—	—	—	—	Pol. Inn.	—	—	a) b)	a) b)

Według stanu w nocy z dnia 30 września na dzień 1 października 1921 r. **Strona 3.**

ZAWÓD (Fach, źródło utrzymania) — TERAŹNIEJSZY ZAWÓD GŁÓWNY						Teraźniejszy zawód poboczny	Zawód główny w chwili wybuchu wojny 1/VIII 1914 r.			
Dokładna nazwa zawodu głównego	**Stanowisko** w zawodzie głównym (czy samodzielny, czy też jest kierownikiem, oficjalistą, robotnikiem, czy tylko pomaga jako członek rodziny)	**Oznaczenie** (rodzaj, nazwa i adres) **przedsiębiorstwa** (warsztatu, fabryki, sklepu, urzędu), **w którym** lub **dla** którego wykonywa się zawód główny	Jeżeli osoba jest samodzielnym przedsiębiorcą (rzemieślnikiem, kupcem, rolnikiem i t. p.), to podać: czy i ile zatrudnia obecnie obcych sił roboczych (z wyłączeniem członków rodziny)	Jeżeli pracuje u siebie w domu, to wskazać: czy pracuje na **rachunek własny**, czy na **rachunek przedsiębiorcy**	Jeżeli pracownik najemny jest w zawodzie głównym obecnie bez pracy, to wskazać a) **od jak dawna** b) i z jakiej **przyczyny**	Dokładna nazwa zawodu pobocznego	Dokładna **nazwa** ówczesnego (1914) zawodu głównego	Ówczesne (1914) **stanowisko** w zawodzie głównym (czy samodzielny, czy też był kierownikiem, oficjalistą, robotnikiem, czy tylko pomagał jako członek rodziny?)	**Chwilowo nieobecni 30/IX 1921 r.**	**Miejsce pobytu chwilowo nieobecnych** a) gmina b) powiat c) państwo (dla przebywających zagranicą)
20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
poucz. §§ 21, 22	pouczenie § 23	pouczenie § 24	p. § 25	p. § 26	poucz. § 27	poucz. § 28	poucz. § 29	poucz. § 29	§ 30	poucz. § 31
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)
					a) b)					a) b) c)

Strona 4.

Opis gospodarstwa rolnego, ogrodowego, leśnego.

(Pouczenie § 32)

1) Imię i nazwisko gospodarującego (kierownika) ....

2) Jeżeli gospodarstwo rolne nie jest własnością gospodarującego, to podać nazwisko **właściciela** (Przy gospodarstwach ponad 25 hektarów podać nazwisko wszystkich współwłaścicieli) ....

....

3) Czy rolnictwo jest zawodem **głównym** gospodarującego, czy jego zawodem **pobocznym?** (poucz. §§ 22, 28) ....

4) Jaki jest **obszar gruntów** własnych i dobranych (wydzierżawionych, służbowych), na których gospodarujący **sam prowadzi** gospodarstwo z danego ośrodka gospodarczego? (pouczenie § 34) ....

Wypełnić tablicę poniższą i zaznaczyć przez podkreślenie odpowiednich wyrazów, czy obszar podany jest (pouczenie § 37) { w hektarach i arach / w morgach i prętach (lub morgach i sążniach) / w dziesiatinach i sażeniach

Oznaczenie porządkowe	Gospodarstwo rolne (ogrodowe, leśne) jest prowadzone:	Ogólny obszar gruntu	Z ogólnego obszaru przypada na:										Uwaga do r. 4
			Grunt orny	Łąki	Pastwiska stałe / połoniny i wrzosowiska	Sady owocowe	Ogrody warzywne	Grunt w użytkowaniu leśnem (lasy, zagajniki, poręby i t. d.)	Stawy i jeziora	Torfowiska eksploatowane	Pod zabudowaniami, parkanami i drogami	Nieużytki (piaski, błota, skały i t. p.)	Z ilu odrębnych części przedzielonych obcemi gruntami, składa się grunt orny? (szachownica)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
A	Na ziemi własnej lub administrowanej												
B	Na ziemi wydzierżawionej za pieniądze, za określoną ilość produktów i t. p.												
C	Na ziemi służbowej												
A, B i C	**Razem . . .**												

5) a. Czy istnieją grunty **odstąpione** innym do użytkowania, t. j. grunty należące do gospodarstw, na których jednak właściciel lub kierownik **sam nie** prowadzi gospodarstwa, lecz odstępuje je jako grunty służbowe, wydzierżawia je za pieniądze, lub za określoną ilość produktów i t. p.? (tak lub nie) (pouczenie §§ 34, 35) ....

5) b. Jeżeli gospodarz grunty odstępuje, to podać ich **obszar** i zaznaczyć przez podkreślenie, czy obszar podany jest (pouczenie §§ 34, 35, 37) . { w hektarach i arach .... / w morgach i prętach (lub morgach i sążn.) .... / w dziesiatinach i sażeniach ....

6) a. Czy gospodarstwo korzysta z istniejących we wsi **gruntów wspólnych** (gromadzkich, gminnych, spółkowych, należących do całej wsi, kilku wsi, całej gminy lub pewnej kategorji włościan?) (odpowiedź: tak lub nie) (pouczenie § 36) ....

6) b. Jeżeli gospodarstwo korzysta z gruntów wspólnych, to podać **rodzaj gruntów**, t. j. czy są to grunty orne, łąki, pastwiska, lasy, oraz wskazać w jaki **sposób** gospodarstwo z nich korzysta (pouczenie § 36)

....

7) Czy gospodarstwo rolne posiada: a) kieraty konne, b) silniki (motory) parowe, (pługi parowe, lokomobile i t. p.), c) silniki naftowe, benzynowe, d) silniki elektryczne, e) wiatraki? (Podać ich ilość i rodzaj) (pouczenie § 38) ....

8) Czy gospodarstwo rolne używa **nasion hodowlanych** (selekcyjnych)? (pouczenie § 38) ....

9) Jakich używano **nawozów sztucznych** w roku gospodarczym 1920/21 i w jakiej **ilości?** (pouczenie § 38)

....

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis właściciela mieszkania (kierownika folwarku, zakładu) ....

Podpis komisarza spisowego ....

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Główny Urząd Statystyczny

Okrąg spisowy № ________

Arkusz dla miejscowości № ________

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 r.

Powiat ________
Gmina ________
Miejscowość: a) nazwa ________
b) rodzaj (wieś, miasteczko, osada, folwark, kolonja, leśniczówka i t. p.) ________

Ilość załączonych wewnątrz:
1) Arkuszy spisowych (form. A) ________
2) Dodatków głównych . . . . ________
3) Dodatków rolniczych . . . . ________
4) Formularzy sierocych (form. G) ________
5) Spisów budynków (form. C1) ________
6) Arkuszy dla nieruchomości (form. C2) ________
7) Arkuszy dla nieruchomości (form. C3) ________

1. Najbliższa stacja kolejowa:
a. Nazwa ________
b. Odległość w klm. ________

2. Najbliższe miasteczko:
a. Nazwa ________
b. Odległość w klm. ________

3. Grunty wspólne (gromadzkie, gminne, spółkowe, należące do całej wsi, kilku wsi, całej gminy i t. p.)

a. czy istnieją w miejscowości (mieście, wsi, osadzie, gromadzie kolonji) grunty wspólne, niepodzielne (gromadzkie, gminne, spółkowe i t. p.), z których korzysta wieś (kolonja i t. d.) lub pewna kategorja włościan razem (odpowiedź: tak lub nie) ________

b. Jeżeli grunty **wspólne** istnieją, należy wypełnić poniższą tabelę i zaznaczyć przez podkreślenie odpowiednich wyrazów, czy obszar podany jest { w hektarach i arach / w morgach i prętach (lub morgach i sążniach) / w dziesiatinach i sażeniach.

№№ kolejne	Kto jest wpisany w hipotece *) jako właściciel gruntów wspólnych (gromada, gmina, spółka i t. p.)	Komu przysługuje **prawo korzystania** z tych gruntów wspólnych	Ilość uprawionych do korzystania gospodarstw	Ogólny obszar gruntów wspólnych	Z ogólnego obszaru przypada na: Grunt orny	Łąki	Pastwiska stałe, połoniny i wrzosowiska	Grunt w użytkowaniu leśnem (lasy, zagajniki, poręby i t. p.)	Stawy i jeziora	Torfowiska	Nieużytki (błota, wody, piaski i t. p.) i inne grunty
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
		Razem . . .									

c. Jeżeli w miejscowości istnieją grunty wspólne, niepodzielone, będące własnością kilku wsi lub kilku gmin, to należy wymienić nazwy tych wsi lub gmin ________

d. Jeżeli w skład gruntów wspólnych, niepodzielonych wchodzą grunty orne i łąki, to w jaki sposób były one w ubiegłym roku gospodarczym 1920/21 zagospodarowane (czy była administracja własna, czy podział fizyczny, czy oddano w dzierżawę i t. p.) ________

*) **Uwaga.**
Jeżeli dla danej gminy, wsi i t. p. niema ksiąg gruntownych, należy podać w rubryce 2-giej, kogo uważa się za prawego właściciela.

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:
Podpis zarządu gminy ________
Podpis komisarza spisowego ________

Spis ludn. Formul. B

Format: 33 cm × 45 cm.

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Główny Urząd Statystyczny

Okrąg spisowy № ______

Spis budynków № ______

we wszystkich miejscowościach oprócz miast i miasteczek i innych miejscowości imiennie oznaczonych

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 r.

Powiat ______

Gmina ______

Miejscowość: a) nazwa ______

b) rodzaj (osada, wieś, i t. p.) ______

Ilość załączonych wewnątrz:
1) Arkuszy spisowych (form. A) ______
2) Dodatków głównych . . ______
3) Dodatków rolniczych . . ______
4) Formularzy sierocych (form. G) ______

№ № nieruchomości	№ № załączonych arkuszy spisowych	**Imię i nazwisko właściciela nieruchomości** *)	**Opis budynku zamieszkałego**					Ilość znajdujących się w budynku **gospodarstw**				Ilość ludności **obecnej** w budynku (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności **obecnej** jest narodowości **polskiej** mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób **chwilowo nieobecnych**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				**Ogólny obszar gruntów**, wykazanych w arkuszach spisowych (form. A).
			Czy **budynek** jest z przeznaczenia mieszkalny, czy też jest fabryką, magazynem, stajnią, szpitalem, szopą, galarem, berlinką lub ziemianką i t. p.	Czy **budynek** jest murowany, drewniany lub lepiony z gliny i t. p.	Jakim materjałem jest **dach** pokryty (słomą, dachówką, gontem, papą, blachą i t. p.)	Ile jest w budynku **mieszkań** jedno lub więcej izbowych		a	b	c	Razem			Razem							
						Zamieszkałych	Niezamieszkałych	Rodzinnych	Zakładowych	Osób samotnych		Mężczyzn	Kobiet				**Koni**	**Bydła rogatego**	**Owiec**	**Trzody chlewnej**	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22

*) **Uwaga.** Jeżeli nieruchomość składa się z **kilku** budynków zamieszkałych, wówczas należy każdy zamieszkały budynek wyszczególnić osobno pod kolejnymi literami a, b, c i t. d., zaczynając od budynku głównego i wpisując odpowiedzi na wszystkie pytania osobno dla każdego budynku.

Spis ludn. Formularz C₁.

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis komisarza ______

Format: 35 cm × 44 cm (dwustronny).

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Główny Urząd Statystyczny

Okrąg spisowy №________

Arkusz dla nieruchomości №________

w mniejszych miastach i miasteczkach i innych miejscowościach imiennie oznaczonych

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 r.

Powiat________

Miasto (miasteczko) ________

Ulica (plac)________

№ nieruchomości orjentacyjny ________ / konskrypcyjny ________

Ilość załączonych wewnątrz:
1) Arkuszy spisowych (form. A)________
2) Dodatków głównych. . . ________
3) Dodatków rolniczych . . ________
4) Formularzy sierocych (form. G)________

1) Kto jest właścicielem / współwłaścicielem nieruchomości________
(Jeżeli właścicielem jest władza, instytucja lub osoba prawna, podać dokładnie jej nazwę, ewent. przyłożyć jej pieczęć).

2) Z ilu **mieszkalnych budynków** składa się nieruchomość oznaczona powyższym numerem, a mianowicie:

a) liczba mieszkalnych budynków frontowych ________

b) „ „ oficyn „ ________

c) „ innych zamieszkałych budynków, które zwyczajnie lub przeważnie nie są przeznaczone na mieszkanie lecz na inne cele________

3) Opis poszczególnych mieszkalnych budynków, należących do nieruchomości.

Uwaga. Jeżeli nieruchomość składa się z **kilku budynków** zamieszkałych, wówczas należy **każdy** zamieszkały budynek wyszczególnić osobno pod kolejnymi literami a, b, c i t. d. zaczynając od budynku głównego, następnie wymieniając budynki poboczne.

Kolejne oznaczenie budynków	Czy **budynek** jest z przeznaczenia mieszkalny, czy też jest fabryką, składem, magazynem, szpitalem, szopą, galarem, berlinką lub ziemianką i t. p.	Czy **budynek** jest murowany, drewniany lub lepiony z gliny i t. p.	Jakim materjałem jest **dach** pokryty (słomą, dachówką, tynkiem, gontem, papą, blachą i t. p.)	**Numery mieszkań**	Ile jest w budynku **mieszkań** jedno lub więcej izbowych		Ilość znajdujących się w budynku **gospodarstw**				Ilość **ludności** obecnej (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności **obecnej** jest narodowości **polskiej**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób **chwilowo nieobecnych**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				**Ogólny obszar gruntów**, wykazanych w arkuszach spisowych (formul. A)
					Zamieszkałych	Niezamieszkałych	a Rodzinnych	b Zakładowych	c Osób samotnych	Razem	Mężczyzn	Kobiet	Razem			**Koni**	**Bydła rogatego**	**Owiec**	**Trzody chlewnej**	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
a																				
b																				
c																				
d																				

Spis ludn. Formularz C₂.

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis właściciela nieruchomości (jego zastępcy)________

Podpis komisarza spisowego________

Format: 35 cm × 44 cm (dwustronny)

Strona 2 form. C2.

№ № kolejne mieszkań	№ № załączonych arkuszy spisowych	**Nazwisko właściciela mieszkania**	Ilość znajdujących się w mieszkaniu **gospodarstw**				Ilość **ludności obecnej** w mieszkaniu (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności **obecnej** jest narodowości **polskiej**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób **chwilowo nieobecnych**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				**Ogólny obszar gruntów**, wykazanych w arkuszach spisowych (form. A)	**Uwaga** Odnotowywać numery niezamieszkałych mieszkań
			a Rodzinnych	b Zakładowych	c Osób samotnych	Razem	Mężczyzn	Kobiet	Razem			**Koni**	**Bydła rogatego**	**Owiec**	**Trzody chlewnej**		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18

RZECZPOSPOLITA POLSKA.

Główny Urząd Statystyczny

Okrąg spisowy № ______

Arkusz dla nieruchomości № ______

w miastach większych imiennie oznaczonych.

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 r.

Powiat ______ Miasto ______ Dzielnica (okrąg policyjny) ______

Ulica (plac) ______ № nieruchomości orjentacyjny / konskrypcyjny ______

Ilość załączonych wewnątrz:
1) Arkuszy spisowych (form. A) ______
2) Dodatków głównych . . . . ______
3) Dodatków rolniczych . . . . ______
4) Formularzy sierocych (form. G) ______

I. Opis nieruchomości.

1. Kto jest właścicielem / współwłaścicielem nieruchomości ______
(Jeżeli właścicielem jest władza, instytucja lub osoba prawna, podać dokładnie jej nazwę, ewent. przyłożyć jej pieczęć).

2. Z ilu **mieszkalnych budynków** składa się nieruchomość, oznaczona powyższym numerem, a mianowicie:
   a) Ilość mieszkalnych budynków frontowych ______
   b) „ „ oficyn „ ______
   c) „ innych zamieszkałych budynków, które zwyczajnie lub przeważnie nie są przeznaczone na mieszkanie lecz na inne cele ______

	I dom frontowy	II dom frontowy	I oficyna	II oficyna	III oficyna	OGÓŁEM
3. **Kiedy zbudowano** (lub przebudowano gruntownie) wymieniony obok dom						X
4. Czy dom jest murowany, drewniany i t. p.						X
5. Jakim materjałem jest **dach pokryty** (blachą, dachówką, łupkiem, gontem, papą, słomą i t. p.)						X
6. Jaką **ilość piętr** powyżej parteru posiada budynek . .						X
7. Ile posiada odrębnych **klatek schodowych** wymieniony obok dom						X
8. Czy budynek jest **połączony** z miejską siecią **kanalizacyjną** (tak lub nie)						X
9. Czy są w mieszk. urządzenia dla **oświetlenia** gazowego						X
elektrycznego						X
10. Czy istnieje **ogrzewanie centralne**						X
11. Ile jest w wymienionym obok domu **ustępów** (wychodków) w szczególności podać:						X
a) czy są osobne ustępy dla każdego **mieszk.** (tak lub nie)						X
b) czy tylko wspólne dla każdego **piętra**						X
c) czy tylko wspólne dla całego **domu**						X
12. Ile jest w budynku obok wymienionym urządzonych **łaźń z wannami**						X
13. Czy budynek obok wymieniony **połączony** jest z **wodociągiem** miejskim						X
14. Czy istnieje w budynku **dźwig** (winda) dla osób . .						X
dla ciężarów . .						X
15. Czy istnieje w budynku **osobna pralnia** dla użytku całego domu						X
16. Czy należy do budynku **ogród**						X

(dok.)

	I dom frontowy	II dom frontowy	I oficyna	II oficyna	III oficyna	OGÓŁEM
II. Ogólna ilość mieszkań jedno i więcej izbowych położonych:						
1. W suterenach						
2. Na parterze i piętrach						
3. Na poddaszu						
Razem . .						
4. Z ogólnej ilości mieszkań było w dniu spisu:						
a) **zamieszkałych**						
b) **niezamieszkałych**						
5. Z ogólnej ilości mieszkań użyto:						
a) wyłącznie na **cele mieszkalne**						
b) **na mieszkanie** i dla celów **zarobkowych** (przemysłowych, rzemieślniczych, handlowych, biurowych i t. p.) . .						
c) **wyłącznie** dla celów **zarobkowych** (pod zakłady przemysłowe, rzemieślnicze, handlowe i t. p.)						
6. **Numery** mieszkań, znajdujących się w poszczególnych budynkach						
III. Ilość znajdujących się w nieruchomości gospodarstw:						
a) rodzinnych						
b) zakładowych						
c) gospodarstw osób samotnych						
Razem . .						
IV. Ilość ludności obecnej w nieruchomości (bez chwilowo nieobecnych):						
a) mężczyzn						
b) kobiet						
Razem . .						
V. Z ogółu ludności obecnej w nieruchomości jest narodowości polskiej, mężczyzn i kobiet razem .						
VI. Ilość osób chwilowo nieobecnych w nieruchomości, mężczyzn i kobiet razem						
VII. Ogólna ilość w nieruchomości zwierząt domowych:						
a) koni						
b) bydła rogatego						
c) owiec						
d) trzody chlewnej						
VIII. Ogólny obszar gruntów, wykazanych w arkuszach spisowych (form. A)						

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis właściciela nieruchomości (jego zastępcy) ____________________

Spis ludn. Formularz C_2. *Podpis komisarza spisowego* ____________________

Format: 56 cm × 35 cm (dwustronny).

Strona 2 form. C_3

№ № kolejne mieszkań	№ № załączonych arkuszy spisowych	WYKAZ SZCZEGÓŁOWY DLA KAŻDEGO **MIESZKANIA**															
		Nazwisko właściciela mieszkania	Ilość znajdujących się w mieszkaniu **gospodarstw**				Ilość **ludności obecnej** w mieszkaniu (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności **obecnej** jest narodowości **polskiej**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób **chwilowo nieobecnych**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				**Ogólny obszar gruntów**, wykazanych w arkuszach spisowych (Form. A)	**Uwaga** Odnotowywać numery niezamieszkałych mieszkań
			a	b	c												
			Rodzinnych	Zakładowych	Osób samotnych	Razem	Mężczyzn	Kobiet	Razem			**Koni**	**Bydła rogatego**	**Owiec**	**Trzody chlewnej**		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Główny Urząd Statystyczny

Okrąg spisowy № ______

ARKUSZ OKRĘGOWY

Dla wszystkich miejscowości oprócz miast i miasteczek i innych miejscowości imiennie oznaczonych

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 roku

Powiat ______

Gmina (miasto) ______

	rodzaj formularzy	otrzymanych (ilość)	załączonych (ilość)
1	Formularz A . . .		
2	Dodatki główne . .		
3	Dodatki rolnicze. .		
4	Formularz G . . .		
5	Formularz B . . .		
6	Formularz C1 . . .		

WYKAZ MIEJSCOWOŚCI OKRĘGU*)

№№ kolejne	**Nazwa miejscowości**	**Charakter** (rodzaj) miejscowości	Ilość **nieruchomości**	Ilość **budynków**		Ilość zamieszkałych **mieszkań**	Ilość ogólna **gospodarstw**				Ilość **ludności** obecnej (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności **obecnej** jest narodowości **polskiej**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób **chwilowo nieobecnych** mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				**Ogólny obszar gruntów**, wykazanych w arkuszach spisowych (formul. A)
				Z przeznaczenia mieszkalnych	Innych zamieszkałych w dniu spisu		a Rodzinnych	b Zakładowych	c Osób samotnych	Razem	Mężczyzn	Kobiet	Razem			**Koni**	**Bydła rogatego**	**Owiec**	**Trzody chlewnej**	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
	Ogółem w okręgu spisowym																			

*) UWAGA. Komisarz spisowy wpisze tu w porządku alfabetycznym podług **wykazu miejscowości**, jaki dostanie od władzy spisowej, wszystkie **miejscowości**, znajdujące się w jego okręgu spisowym, podając dokładnie ich rodzaj (charakter), t. j. czy są kolonją, wsią, osadą i t. p.

Spis ludn. Formularz D1.

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis komisarza spisowego ______

Format: 35 cm × 44 cm. (jednostronny)

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Główny Urząd Statystyczny

Okrąg spisowy №

ARKUSZ OKRĘGOWY

dla miast i miasteczek i innych miejscowości imiennie oznaczonych

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 r.

Powiat

Gmina (miasto)

	Rodzaj formularzy	otrzymanych (ilość)	załączonych (ilość)
1	Formularz A . . .		
2	Dodatki główne . .		
3	Dodatki rolnicze . .		
4	Formularz G . . .		
5	Formularz B . . .		
6	Formularz C² . . .		
7	Formularz C³ . . .		

WYKAZ NIERUCHOMOŚCI OKRĘGU

№№ kolejne	Nazwa dzielnicy (okręgu policyjnego)	Nazwa ulicy	№№ nieruchomości	Ilość budynków: Z przeznaczenia mieszkalnych	Ilość budynków: Innych zamieszkałych w dniu spisu	Ilość zamieszkałych mieszkań	Ilość ogólna gospodarstw: a Rodzinnych	Ilość ogólna gospodarstw: b Zakładowych	Ilość ogólna gospodarstw: c Osób samotnych	Ilość ogólna gospodarstw: Razem	Ilość ludności obecnej (bez chwilowo nieobecnych): Mężczyzn	Ilość ludności obecnej (bez chwilowo nieobecnych): Kobiet	Ilość ludności obecnej (bez chwilowo nieobecnych): Razem	Z ogółu ludności obecnej jest narodowości polskiej, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób chwilowo nieobecnych mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych: Koni	Ilość ogólna zwierząt domowych: Bydła rogatego	Ilość ogólna zwierząt domowych: Owiec	Ilość ogólna zwierząt domowych: Trzody chlewnej	Ogólny obszar gruntów, wykazanych w arkuszach spisowych (form. A).
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
	Ogółem w okręgu spisowym																			

Spis ludn. Formularz D₂.

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis komisarza spisowego

Format: 35 cm × 45 cm (dwustronny).

RZECZPOSPOLITA POLSKA

Główny Urząd Statystyczny

Wykaz zbiorowy dla gminy miejskiej lub wiejskiej

podzielonych na kilka okręgów spisowych.

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 r.

Powiat ____________

Gmina (nazwa i charakter) ____________

____

Ilość okręgów spisowych w gminie ____________

Ilość załączonych wewnątrz:

1. Arkuszy spisowych (form A) ________
2. Dodatków głównych ________
3. Dodatków rolniczych ________
4. Formularzy sierocych (form. G) ________
5. Arkuszy dla miejscowości (form. B) ________
6. Spisów budynków (form. C1) ________
7. Arkuszy dla nieruchomości (form. C2) ________
8. Arkuszy dla nieruchomości (form. C8) ________
9. Arkuszy okręgowych (form. D1) ________
10. Arkuszy okręgowych (form. D2) ________

№№ kolejne okręgów spisowych	**Nazwa miejscowości,** należących do okręgu, względ. w okręgach spisowych będących częścią miasta **Nazwa dzielnicy**	Ilość **nieruchomości**	Ilość **budynków**		Ilość zamieszkałych **mieszkań**	Ilość ogólna **gospodarstw**				Ilość **ludności** obecnej (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności **obecnej** jest narodowości **polskiej**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób **chwilowo nieobecnych**, mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				**Ogólny obszar gruntów**, wykazanych w arkuszach spisowych (form. A)
			Z przeznaczenia mieszkalnych	Innych zamieszkałych w dniu spisu		a Rodzinnych	b Zakładowych	c Osób samotnych	Razem	Mężczyzn	Kobiet	Razem			**Koni**	**Bydła rogatego**	**Owiec**	**Trzody chlewnej**	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
	Ogółem w gminie																		

Spis ludn. Formul. E.

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:

Podpis Naczelnego Komisarza Spisowego: ____________

Format: 56 cm × 35 cm. (jednostronny)

RZECZPOSPOLITA POLSKA

Główny Urząd Statystyczny

Wykaz powiatowy

Pierwszy, powszechny jednodniowy spis ludności, zwierząt domowych oraz gospodarstw rolnych, ogrodowych, leśnych z dnia 30 września 1921 roku.

Powiat ________________

Liczba okręgów spisowych w powiecie ________

Ilość załączonych:

1. Arkuszy spisowych (form. A) ________
2. Dodatków głównych ________
3. Dodatków rolniczych ________
4. Formularzy sierocych (form. G) ________
5. Arkuszy dla miejscow. (form. B) ________
6. Spisów budynków (C1) ________
7. Arkuszy dla nieruchom. (formul. C2) ____
8. Arkuszy dla nieruchom. (formul. C3) ____
9. Arkuszy okręgowych (formul. D1) ____
10. Arkuszy okręgowych (formul. D2) ____
11. Arkuszy zbiorowych dla gmin podzielonych (formul. E) ________

№ № kolejne gminy	Nazwa gminy miejskiej lub wiejskiej względnie obszaru dworskiego	Ilość okręgów spisowych	Ilość nieruchomości	Ilość budynków		Ilość zamieszkałych mieszkań	Ilość gospodarstw				Ilość ludności obecnej (bez chwilowo nieobecnych)			Z ogółu ludności obecnej jest narodowości polskiej, mężczyzn i kobiet razem	Ilość osób chwilowo nieobecnych mężczyzn i kobiet razem	Ilość ogólna zwierząt domowych				Ogólny obszar gruntów, wykazanych w arkuszach spisowych (form. A)
				Z przeznaczenia mieszkalnych	Innych zamieszkałych w dniu spisu		a Rodzinnych	b Zakładowych	c Osób samotnych	Razem	Mężczyzn	Kobiet	Razem			Koni	Bydła rogatego	Owiec	Trzody chlewnej	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
								Zestawienie												
	SUMA OGÓLNA POWIATU																			
Z tego przypada na	a) miasta i miasteczka																			
	b) gminy wiejskie																			
	c) obszary dworskie																			
		Wyszczególnienie w porządku alfabetycznym miast i miasteczek, gmin wiejskich i obszarów dworskich, o ile nie zostały prawnie do gminy wcielone; naprzód wszystkie gminy miejskie, potem również w porządku alfabetycznym wszystkie gminy wiejskie, a wreszcie obszary dworskie (dominia).																		

Spis ludności Formul. F.

________ dnia października 1921 r.

Podpis przedstawiciela władzy powiatowej ________________

Format: 65 cm × 35 cm. (jednostronny).

RZECZPOSPOLITA POLSKA.

Główny Urząd Statystyczny.

Załącznik do arkusza spisowego (Form. A) №

FORMULARZ DLA SIEROT.

(Wypełnić osobno dla każdej sieroty lub półsieroty w wieku do lat 16 włącznie)

Powiat ______ Okrąg spisowy № ______

Gmina ______ Ulica ______

Miejscowość (nazwa i charakter) ______ № domu ______

Dane, dotyczące sieroty.

1. Imię i nazwisko sieroty ______
2. Płeć męska*), żeńska*)
3. Data urodzenia: a) dzień ______ b) miesiąc ______ c) rok ______
4. Miejsce urodzenia: a) gmina lub miasto ______ b) powiat (gubernia) ______
5. Wyznanie ______
6. Obecne obywatelstwo państwowe ______
7. Język ojczysty ______
8. Stałe miejsce pobytu: a) gmina ______ b) powiat ______
9. Czy jest dzieckiem ślubnem*), czy nieślubnem*).
10. Czy uczęszcza obecnie do szkoły lub ukończył szkołę? (nazwa i rodzaj szkoły) ______
11. Czy sierota posiada majątek osobisty i jaki? ______
12. Czy ma pracę zarobkową i jaką? ______
13. Czy sierota posiada rodzeństwo? (tak lub nie) ______
14. Wskazać dokładnie imiona oraz wiek rodzeństwa: ______

Dane, dotyczące rodziców i opiekunów.

A. 1. Imię i nazwisko **ojca** ______
2. Zawód ojca ______
3. Data śmierci ojca: a) dzień ______ b) miesiąc ______ c) rok ______
4. Czy ojciec zginął skutkiem działań wojennych? ______
5. Ostatnie miejsce stałego pobytu ojca ______

B. 1. Imię i nazwisko **matki** ______
2. Zawód matki ______
3. Data śmierci matki: a) dzień ______ b) miesiąc ______ c) rok ______
4. Ostatnie miejsce stałego pobytu matki ______

C. 1. Imię, nazwisko i dokładny adres opiekuna ______
2. Zawód opiekuna ______
3. Z jakich funduszów utrzymuje sierotę ______

*) Wyrazy odpowiednie podkreślić.

Spis ludn. Formularz G.

Format: 35 cm × 21,5 cm. (jednostronny)